

ERIKS

૧ જલ પ્રાદ્ય મેળવનાર બહુલી
 અમેરિકન લેખિકા શ્રીમતિ
 પર્લબકની વિખ્યાત નવ-
 લકથા 'ધી પેટ્રીઅટ' નું આ
 ભાષાંતર બહેન કપિલા ઠાકરા
 કર્યું છે અને મુળ પુસ્તકની અબી
 ભાષાંતરમાં આવી હોય પુસ્તક
 સંહર થયું છે.

પિતા એને જાપાન મોકલવી
 આપે છે.

જાપાન ગયા પછી કિવાન ત્યાંના
 વ્યાપાર સમ્રાટ મુરાકીની પુત્રી
 તામા સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને
 એને પરણે છે, અને ચીન પાછા
 વળતાં મુધી સ્વપ્નસિદ્ધિ સમા
 જીવનમાં કલ્પોલ્લ કરતાં હવે છે.

ગુજરાત વિદ્યાલય

ગુજરાતી કાવ્યમયટ્ટ વિભાગ

અનુક્રમાંક ૨૫૨૦૩ વિમલ ૩-૦-૦

પ્રકાશન ૬૨૫૫૫૫૨

વર્ષ ૪૬૫૫ ૨૩

શ્રીમતી પર્વ ખંડ

☆ ચીની પ્રજાનાં જીવન તથા આદર્શ, દુષ્ટ તથા આશાનાં દર્શન કરાવતું અભિનવ સાહિત્ય સર્જી પશ્ચિમને પૂર્વની પિછાન કરાવનાર - રંગ, જાતિ કે ઢેશના ભેદ વિના દરેક વસિત દેશ અને પ્રજાના રવાના-ચળી લડતની સહાયક અને સાહિત્યનું નામલ પ્રાણ મેળવનાર મુવિખ્યાત અમેરિકન લેખિકા ☆

નોબલ પ્રાઇઝ મેળવનાર સુવિખ્યાત લેખિકા શ્રીમતી પર્લ બકની
લખેલી, કાન્તિનો ભોગ બનેલા આઘનીજ નવયુવાન અને જાપાનીઝ
વ્યાપાર સમ્રાટની પુત્રીની રસિક પ્રણયકથા. દેશને ખાતર પત્ની
તથા બાળકોને જાપાનમાં છોડી ચીનમાં લટવા આવનાર આઘનીજ

દેશ ભક્ત

નાં અદ્ભુત સાહસ. શૌર્ય ને
પ્રણયથી ભરપૂર નવલકથા

ખંડ : બીજો

લેખિકા

પર્લ બક

અનુવાદક

કવિલા કાકોર

બા. એ.

પરિચય

લીલાવતી મુનશી

એન. એમ. હક્કરની કંપની

બુકસેલર્સ : : પબ્લીશર્સ

૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ : ૨

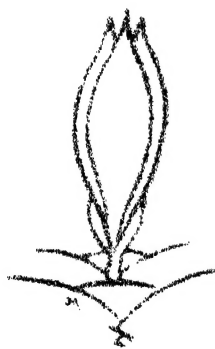
ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અ. નં. ૧૦૮
ગુજરાતી કોષ્ટકોર સંગ્રહ
૨૫.૨૦૩

ત્રણ રૂપિયા

: મુદ્રક :
રામદાસ ઈ. પટેલ
૨૦ ની પ્રિન્ટરી
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ: અંબઈ ૨

: પ્રકાશક :
નં. ૬ લાલ મો. ઠંકર
એન. એમ. ઠંકરની કંપની
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : અંબઈ-૨

એમનાં આદર્શને મૂર્તિમાન
 કરતું આ પુસ્તક બાલા
 આપાણે | શ્રી. નવીનચંદ્ર આચાર્ય, ને.

શ્રી. કવિતા ઠાકોર બા. એ.

એમનાં બીજાં પુસ્તકો

બાપુજી અને બીજી વાતો

ટન્ ટન્ ટન્

વેરાયલાં ફૂલ

જંગલમાં રખડતાં

રૂપીના બાગમાં

આપણાં મિત્રો

લે ની ન

એ ને ચ ર જે

ને સ્વતંત્ર દેશની પેદાશ જાપાની તામા ! જાપાની સ્ત્રીઓનું આખું ઘડતર જ બીજા દેશોથી જુદું-અનોખું છે. જાપાની કૌટુંબીક જીવનનું એક સુંદર ચિત્ર પણ આમાં આપણને મળી ગયું છે. પરાધિન દેશનો પતિ અને સ્વાધિન દેશની પત્ની વચ્ચે સંપૂર્ણ પ્રેમ છતાં દેશપ્રેમ કેવું એક અદ્ભુત ઘર્ષણ ઉભું કરે છે ! એ પણ બહુ સરસ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

છેલ્લા ભાગમાં ધવાન પાછો દેશ આવે છે અને પોતાના દેશની લડાઈમાં ભાગ લે છે. આમાં વ્યાંગ કાઈ શેક અને ક્રામ્યુ-નીસ્ટો વચ્ચેનો સંબંધ બતાવ્યો છે. ચીનની જાપાન સાથેની લડાઈના સ્વરૂપની કંઈક ઝાંખી આમાં થાય છે; પણ આ ભાગ પહેલા બે ભાગ જેટલો મને જોરદાર નથી લાગ્યો.

આવી એક સુંદર વાર્તાનો અનુવાદ કરવા બદલ બહેન કપિલા ઠાકોરને ધન્યવાદ ઘટે છે.

લીલાવતી મુનશી

બે બાલ

પર્લ બકની સુવિખ્યાત 'ધી પેટ્રીઅટ' નામક નવલકથાનો આ અનુવાદ ગુજરાતી જનતા સમક્ષ રજૂ કરતાં મ્હને આનંદ થાય છે.

ચીની દેશભક્તની આ એક કથા છે; પરંતુ એ માત્ર એક ચીની યુવકની જ વાર્તા નથી. ચીન-જાપાનના યુદ્ધ પહેલાંનાં થોડાં વર્ષોની શરૂઆતથી ચીન-જાપાન યુદ્ધનાં શરૂઆતનાં થોડાં વર્ષોનો ચીનનો, સમસ્ત ઇતિહાસ એમાં સમાયો છે.

સુન-યાટ-સેનના મહાન બળવા પછી મંચુ વંશના શહેનશાહનો વંશ નાબુદ થયો. ચીનમાં પરદેશીઓની સત્તા ઓછી થઈ. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું. અનેક મોટી આશાઓ ચીન સેવી રહ્યું. પણ થોડા વખતમાં જ પાછી પ્રજાની આંખ ઉઘડવા માંડી. શહેનશાહ ગયો પણ સત્તા તો થોડા લશ્કરી અમલદારો ને ધનિકોના હાથમાં જ રહી. મધ્યસ્થ સરકાર દિનપ્રતિદિન નિબંધ બનતી ગઈ-પાંગળી બની ગઈ-અને પ્રાંતોમાં તો તેનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તેમ પ્રાન્તિક નવાબો બધી સત્તા

ભોગવતા થયા. દેશના આમ વર્ગની વેદના હતી તેવી જ રહી. બીજી બાજુ જાપાનીઝ લોકોની માગણીઓ વધતી ગઈ અને મધ્યસ્થ સરકાર, લશ્કરી સામનો કરવા અશક્ત હોઈ તે સ્વીકારતી ગઈ.

જે મહાન હેતુ માટે સુન-યાટ-સેન જેવા નેતાની સરદારી હેઠળ તે લડ્યા હતા તેના પર પાણી ફરી વળતું હતું. ચીનનું આત્મ-ગૌરવ હણાયું અને જાપાન વિરુદ્ધ જુવાળ ચીનમાં ફરી વળ્યો.

ચીનના નવજુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ જાગૃત થયાં. ખેડૂતો અને મજૂરોમાં તેમણે જાગૃતિ આણવા પ્રચાર કરવા માંડ્યો. અને સશસ્ત્ર જાગૃત કરી, આ પાંગળી અર્થ વગરની. સરકારને ઉથલાવી તેની જગ્યાએ સશક્ત, પ્રાણુવાન, પ્રગતિમાન સરકાર સ્થાપવા ઠેરઠેર છૂપાં બંડખોરોનાં મંડળો સ્થાપવા માંડ્યાં. તે મંડળોનાં ધણા-ખરાં સભ્યો મોટે ભાગે સામ્યવાદી પણ હતાં.

આ ભૂમિકામાં આ નવલકથાની વસ્તુ વણી લેવામાં આવી છે. તેનો નાયક ઇવાન કરોડપતિ શરાફનો પુત્ર છે. આ ક્રાંતિકારી ચળવળનાં વહેણમાં તે પણ તણાય છે અને તેમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. બધી તૈયારીઓ પૂરજોસમાં થઈ હોય છે ત્યાં ક્રાંતિકારીઓ પકડાઈ જાય છે. ઇવાનના સત્તાશાળી પિતા ઇવાનને પકડાતાં પહેલાં, તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ, જાપાન મોકલી આપે છે.

ઇવાનના ઘરનું વાતાવરણ સર્જી લેખિકાએ અપ્રીણીયા, રૂઢી-ચુસ્ત, પ્રણાલિકામાં દટાઈ રહેલાં, સુષુપ્ત ચીનનો આખેહુય ચિતાર રજૂ કર્યો છે. સાથે સાથે એના ઘર બહાર બંડખોરોની ટોળીમાં નવું ચીન સર્જાતું આપણી પાસે મૂર્તિમાન કયું છે.

ઇવાન જાપાન જાય છે ત્યારથી નવલકથાની વસ્તુ અને ભૂમિકા તદ્દન બદલાય છે. જાપાનના વ્યાપાર સમ્રાટ મી. મુરાકામી નામના પિતાના અંગત મિત્રના ઘરમાં તે કુટુંબીજન જેમ રહે છે, તેની દુકાનોમાં તેને મદદ કરે છે, તેની મનોહર પુત્રી તામા સાથે પ્રેમમાં પડી

એને પરણે છે, અને ચીન પાછા વળતાં સુધી સ્વપ્નસિદ્ધિસમા જીવનમાં કલ્લોલ કરતાં જીવે છે.

આ ભાગમાં આપણા નેત્રોને લેખિકા જાપાન અને તેની પ્રજા તરફ ખેંચે છે ને ત્યાંના લોકોની પીછાન કરાવે છે. નાનો ચંત્ર જેવો આ ટાપુ છે. પ્રજા સ્વચ્છ, ઉદ્યમી, બહાદુર, સંયમી અને સર્વનું અનુકરણ કરવામાં ચંચળ દેખાય છે. સૌન્દર્યપ્રેમ એમનો જીવન-ઉદ્દાસ છે. કાળીઓ ભાત ખાતો માણસ પણ પુષ્પ-સૌન્દર્ય ભોગવી શકે છે. મી. મુરાકીને, અનેક માનસિક વ્યથામાં પણ, કૃત્તંગોઠવણીની ઉણપતા દેખાઇ આવે છે.

તામાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવતાં લેખિકાએ આપણી સમક્ષ જાપાનની નવયુગની બાલિકા મૂકી છે. તે નવયુગની છે, છતાં તેની ભૂમિકા ને સંસ્કાર જાપાનના જ છે. પોપટની માફક બધુંજ તે સ્વીકારે છે: ધરવિષે, બાળઉછેરવિષે, લગ્નવિષે, માંગલિક પ્રસંગો ને બધાંવિષે તેને શિશુંવયથી શીખવવામાં આવ્યું છે. દેહ ઉપભોગની કલા પણ કલા માફક તેને લગ્ન પહેલાંજ શીખવવામાં આવી છે. જાપાની હોવાના આત્મભાનથી તે શીખવ્યા પ્રમાણે જ વર્તે છે. આ બધાં છતાંય અતિ કુશળતાથી તામામાં લેખિકાએ એક પ્રાણુવાન યુવતિ સર્જી છે.

જાપાની પ્રજાનો પ્રધાનસ્તર તેમની સમ્રાટભક્તિ છે. દેશ-ભક્તિનું તે એક સ્વરૂપ માત્ર છે. નાનપણથી કુળવાયલાં સંયમ, અને શિસ્તપાલનને લીધે જ એ લોકો ગમે તેવા કષ્ટ વેડી, આત્મ-ભોગ, કારી આંખે અને વિના સંકોચે આપી શકે છે. એ દેશની રાજનીતિ પસંદ ન હોવા છતાં એમની દેશભક્તિ તો કાંઈને પણ પ્રશંસા કરાવે એવી છે.

સમ્રાટભક્તિમાં સ્ખલન થાય તો કુટુંબકંલક લાગે એ લાગણી એમને સદાય દેશભક્ત બનાવી રહે છે. સાધારણ સમયમાં

ગમે તે કરે પણ યુદ્ધ થવાનું હોય તો તો તામા જનરલ સેક્રીને જ પરણે. એકાથો ને સુમીની કર્ણુ પ્રેમકથા ભૂલી એમને દેશદ્રોહીમાં લેખી, ઘરમાં એમનો મૃત્યુશોક પણ ન પાળવાનો વડીલોનો હુકમ પગાય છે. મૃત્યુ પામેલા સૈનિકોના અવશેષો લેવા જ્યારે સૌ સૌનાં સર્ગાઓ આવે છે ત્યારે પણ કાંઈ વિલાપ કરતું નથી. રખે કાંઈ અંતર્વેદના જાણી જાય અને દેશભક્તિ ખંડિત થાય. ! એમની ઉર્મિ પણ આ શિસ્તપાલન અને સંયમથી ફળવાઈ ગઈ હોય એવું આ લેખિકાએ અસ્ફૂટ છતાંય સ્પષ્ટ શૈલીમાં નિર્દેશ કર્યું છે.

ધરતીકંપ વખતનું ચિત્ર પણ પ્રજનનું માનસદર્શન કરાવે છે. પૃથ્વીનાં નીચેનાં પડો ઉપર ઉપસી આવે છે, સાગર મોટી ઊંઘમાં આ ટાપુને આંખના પલ્લકારામાં હોતો ન હોતો કરી નાખે છે. ઉલ્લાસ અને અતિ પરિશ્રમથી ઘડાયેલાં ઘરો સમુદ્રતલમાં સરી જતાં જોવાં અને સ્વસ્થ ચિત્તે સહન કરવું : આ સંયમ, દિમ્ભત, અને હસતાં હસતાં ફરી સર્જવાની આશા, આપણું અંતર હરી લે છે અને આ પ્રજનની શક્તિનું ભાન કરાવે છે.

પર્લ બેકની મહત્તા જાપાનનું આ ચિત્ર ચિતરવામાં છે તેટલીજ એકાથો અને સુમીનું પાત્ર ચિતરવાનું નહીં ભૂલવામાં છે. અતિ શિસ્તપાલન અને કૃત્રિમ ઉર્મિને વશ ન થતાં તે યુગલ સ્વતંત્ર જીવન જીવવા પ્રયાસ કરે છે. સમ્રાટભક્તિને નામે બીજા નિર્દોષ માનવીનો સંહાર ન કરતાં સ્વેચ્છાથી તેઓ મૃત્યુ સ્વીકારે છે. જાપાનમાં પણ સર્વ સામાન્ય માનવતાનાં દર્શન કરાવતાં આવાં પાત્રોમાં દુનિયાની આશા સમાયેલી છે.

ચીન જાપાન વચ્ચેના પ્રસંગો યુધ્ધનું સ્વરૂપ લે છે અને જાપાનનું વાતાવરણ બદલાઈ જાય છે.

જેમ જેમ બે દેશ વચ્ચે દ્વેષ વધતો જાય છે તેમ તેમ ભિન્ન માટીનાં સર્જાયેલાં આ સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે પણ અદ્રશ્ય દિવાલ ઘણાતી

ત્ય છે. ઇવાન તામાના જીવનની અસ્વસ્થતા શરૂ થાય છે. છતાં
 એ તામા એ સર્વ સમજી કેટલીય વાર ઇવાનનું દર્દ હળવું કરે
 ! જાપાનની દેશભક્તિ જોતાં ઇવાનને નાનમ લાગે છે. જાપાની
 ઠીજ ચીન માટે લડવાની પોતાના જ પતિની તીવ્ર ઇચ્છા સમજી
 કે. એને તો ઇવાનની દેશભક્તિ જાગૃત થાય તેમાં કંઈજ
 શ્રદ્ધા નથી લાગતું. ઇવાન ચીન માટે જાપાન સામે લડવા
 દેશ જાય છે. ગૃહસંસારનું પોતાનું રચેલું નાનું સ્વપ્ન
 ઠી જાય એ તો આ દેશભક્તિની તીવ્ર ઉર્મિ પાસે
 કે નાની વેદના છે; એટલી સ્વાભાવિકતાથી આ પ્રસંગને
 કે એ ઇવાનની પ્રેરકશક્તિ બની રહે છે. પોતાના પુત્રોને પિતાની
 જાન સ્વદેશ માટે લડી રહેલા એક દેશભક્ત તરીકે આપવામાં
 તાની જાતને એ ધન્ય માને છે અને સંકુચિત રાષ્ટ્રભાવનાથી ઉભી
 પેલી તેમની વચ્ચેની દિવાલ આપોઆપ ઓસરી જાય છે.

લેખિકા આપણને પુનઃ ચીનમાં લઇ જાય છે.

જાપાન સર્વત્ર વિનાશ પાથરતું જાય છે. ભૂમિભસ્મ થતાં
 નમાંથી એક સખળ સાહસિક, ચીન સર્જાતું જાય છે. ઇવાન
 ઠીંગ કાઢી શેકને મળે છે ને લડાઈમાં જોડાય છે. જૂના મિત્ર-
 ડંબમાં ફરી કામ કરતો થઈ જાય છે. અતિ કુશળતાથી
 જાન અને એન લેનનું માનસ ચિતરાયું છે. કડવા જીવનમાંથી ઉભો
 પેલો ક્રાન્તિકાર તે એન લેન. એને હાડે હાડે રાજસત્તા પર ઘણા
 ને રહી છે અને એની સામે એની દરેક શક્તિ બંડ ઉઠાવી રહી
 . સરેકારશક્તિ ઇવાન આ ક્રાન્તિકારની નીચે કંઈજ બનતો જાય
 , છતાંય એના નેત્રમાંથી માયા જ ઝરતી રહે છે.

છેવટે એક નાનું છતાંય વિસરાય નહીં એવું પાત્ર તે પિયોની.
 ખેડાએ પ્રથમથી એ કાઢી મોટા અંતમાં લાગી લજવશે
 ને ખ્યાલ નહોતો આપ્યો, પણ અંતે તો એન લેનને હાથે ચડી,
 ન લેનની ધગશમાં ધીકી, ધડાઈ, એની જીવનસખી બની, ચીનના

ઇતિહાસની એક સબળ મદદગાર બની રહી. અવસર શોભાવી રહી. આ પાત્રદ્વારા લેખિકાએ એક ગુલામકન્યામાં પણ રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓનું ભાન કરાવ્યું છે.

અંતમાં એટલું જ કહીશ કે આ નવલકથા અગૃહ વાણીમાં કંઈક કહી રહી છે. પ્રેમ આ જાતિ કે તે જાતિ પર નથી રચાયો. દેશ, સંસ્કૃતિ કે જાતિ પર એનું અવલંબન નથી રહેતું. સંકુચિત રાષ્ટ્રભાવના પર વિજય પામતાં આ સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમની માનવતા યુદ્ધવિરામ પછી તેમને ફરી ભેગાં કરશે. અગાધ સમુદ્ર અને અગમ્ય ભાવિ એમની વચ્ચે અંતરાયલાં હોવા છતાં ઇવાનનાં તામા તરફ અને તામાનાં ઇવાન તરફ પુનર્મિલનની આશાભર્યાં નેઈ રહેલાં કંઈ નેત્રો, પુસ્તક વિરમતાં, વાંચકની રમૂતિમાં સદાય નરવર્યા કરશે.

પ્રસ્તુત નવલકથાના અનુવાદમાં અને પ્રકાશનમાં મળે જે જે વ્યક્તિઓ તરફથી માર્ગદર્શન મળ્યું છે તે સર્વનો આભાર માનું શું. ખાસ કરીને

શ્રી. કેશવપ્રસાદ દેસાઈનો. જેમણે આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં કેતારવા મળે સ્વયં.

શ્રી. લીલાબહેન મુનશીનો. એમના ‘પરિચય’ માટે.

અને લેશ માત્ર ઓછો નહીં એવો શ્રી નાગરદાસ પટેલનો. જેમણે આ પુસ્તકના પ્રકાશનની સરળતા કરી આપી.

આશા છે કે હિંદુસ્તાન સાથે કંઈક આદર્શ અને સંસ્કૃતિમાં સામ્યતા ધરાવતા હેતુભર્યા આ પુસ્તકને ગુજરાતના વાંચકો આવકારશે.

કપિલા ઠાકોર

ચંદ્રીવિલા : તેજપાલ રોડ

ગામદેવી : સુબર્ષ

તામા માળાપની પાછળ ઘુંટણ પર બેઠી હતી. પહેલાં તેા ધવાને બધું જ મી. મુરાકીને એકલાને જ કહ્યું. પછીથી મી. મુરાકીએ મેડમ મુરાકી અને તામાને બોલાવ્યાં. પોતે એકલાએ પત્ર વાંચ્યો અને પછી પત્ર ઘડી કરી પાછો ખીરસામાં મૂકી દીધો. ધવાન તામાની સામે સીધી નજર ન નાખી શક્યો. કહાય અસભ્ય લાગે, પણ તામા આ ખંડમાં છે એવું બાન એને સતત રહ્યા ક્યું. એના ભૂરા કીમેનાની કીનાર ધવાનની દાળેલી આંખો જોઈ રહી હતી.

‘ ધવાન, બેસી જવ’ મી. મુરાકીએ કહ્યું. સૌ બેસી ગયાં. પાછો એમણે પેલો પત્ર બાંભમાંથી કાઢ્યો. એ થોડી પળો તેા ચૂપ થઈ બેસી રહ્યા. એમના દાંત કચકચતા હતા અને ગુરસાથી આખું શરીર વ્યાપ્ત થયું હતું. પછીથી શાંત ચિત્તથી એકીએનો પત્ર વાંચવા માંડ્યો. ફરી પાછો એ પોતાની બાંભમાં મૂકી દીધો. સૌ ચૂપ બની બેઠાં હતાં. એકાદ કુસકુ સંભળાઈ તાત્કાલિક બંધ થઈ ગયું. એને લાગ્યું કે તામા જ રડતી હતી.

તામા હોઠ કરડી પોતાનું રૂદન રોકી રહી હતી. તામાની મા પણ શોકગ્રસ્ત આંસુ લુછતી અખોલ ઁસી રહી હતી.

‘જે પુત્ર, પિતા અને શહેનશાહને નાકરમાની બતાવી ગયો તે પુત્ર મર્યાનો શોક કેવો ? મહારા થરમાં આનો શોક ન જોઇએ.’ મી. મુરાકીએ ઁના કડક અવાજમાં સત્તાધારી શબ્દોમાં કહ્યું.

ઁના હાથ ધૂળતા હતા. ‘ઁટલું જ બસ.’ પછી ધવાન તરફ વળી ઁલ્થો :

‘તમે પાછા જતા પહેલાં ઁક રાત અહીં જ સૂજો. પહેલાં હતો તેજ આપનો ખંડ છે. તમે જઈ શકો છો.’

ઉપકાર માની ધવાન ઁલ્થો ગયો.

આ બધાં જ દુઃખ પાછળ ઁનું હૃદય ધબકતું હતું. હવે ઁને ઝરણા તરફની પગદંડી ખબર હતી. તામાના ખંડનું બારણું પણ ખબર હતું. પત્રની આવસ્યક્તા ગઈ.

તે પછી મેડમ મુરાકી ઉઠ્યાં ‘જરા અમને જવા દેશો.’ તામાની બીની આંખોમાં પણ ધવાનને મળવાની ધસારત હતી.

મધ્ય રાત્રિએ ધવાન ઁને બારણે ઉભો. આંદરણીમાંથી ચેરા પાનની છાયડીએ નીચે જલ્દી જલ્દી પસાર થઈ જતો તે તામાને બારણે આવી ઉભો. તામા ઁની રાહ જોતી ઉભીજ હતી. આંદનીમાં ઁ શીકકી લાગતી હતી.

‘બહારની ઁસરીની છાયમાં આવ.’ પક્ષીની પાંખના ફફડાટ કરતાં પણ ઁનો અવાજ મૃદુ હતો. ધીમેથી પેલી શેવાળ પુટી સાદકીપર ધવાને પગ મૂક્યો. થોડીવાર બંને ઁકબીબને નિહાળતાં અવાક ઉભાં રહ્યાં. થોડીવારે ધવાને ઁને હાથમાં લીધી. ઁનો તેનો આ પ્રથમ સ્પર્શ હતો. ઁનીનાં મૃદુ દેહની સુંદર રેખાઓથી તે તદ્દન અપરિચિત હતો. પ્રેમમસ્ત બની ઁક

સ્રીની દેહલતા પોતાના દેહ સાથે તન્મય થતી બેઠ તે વિસ્મય પામતો જતો હતો. બીજી જ દેહ પોતાના દેહતું અંગ બની રહ્યાનો આનંદ એ અનુભવી રહ્યો. અનંત પળો આ દીર્ઘ આલિંગનમાં વીતી. છેવટે તામા બેર કરી એના હાથમાંથી સટકી ગઈ અને મંદસ્વરે બોલી :

‘એ આવશે તો પણ હું એને નથી મળવાની.’

‘હું તને મને ત્યાંથી શોધી કાઢતે. મહારા વગર તારી સહિસલામતી હોય શકે જ નહીં.’ ધવાને કહ્યું.

‘ના, ના, ધવાન. તું બલે છે. એ તો બપાનમાં યુદ્ધ થવાનું છે.’

‘હા, પણ આપણી વચ્ચે તો નહીં જ ને ?’

‘પણ મહારે તો મહારી ફરજ બબલવી પડશે. હું નહીં આવું’

‘હા, પણ અત્યાર સુધી જે છુટ્કાને તું ઢિઝારતી હતી તેને પરણવાની તારી ફરજ છે એવું તો તું નથી માનતી ને ?

‘હા, પણ હવે બધું જ બદલાય ગયું છે. લડાઈના સમયમાં તો બપાનના પુરુષો રણસંગ્રામ ખેલશે અને સ્રીઓ ઘેર પુત્રને જન્મ આપશે’ તામાએ કહ્યું.

‘પણ તામા, તું તો નવયુગની બાબા છે ?’

‘હા! પણ અમેય શું કરીએ ?’

એણે જરા બેરથી તામાને પોતાની તરફ ખેંચી. એના હેયાના ધબકારાની ગતિ ત્વરાથી વધી રહી હતી.

‘ના! ના! પણ તું અને હું તો એવા દેશમાં બાબી જવાનાં છીએ કે જ્યાં યુદ્ધ જ નથી. જ્યાંથી કોઈ પણ આપણને શોધી શકશે નહિ. જ્યાં હું ચાંઈનીઝ કે તું બપાનીઝ છે તેનું જ્ઞાન પણ કોઈને નહીં હશે.’

‘હા પણ એવી ભૂમિ દુનિયામાં કશે જ નથી.’ તામાએ નિશ્ચાસ નાખી કહ્યું.

‘છે, છે. ફક્ત તું મને વચન આપ કે તું એને નહિ પરણે. હું તારે માટે બધી જ થોજનાઓ થકીશ અને તને કહીશ.’

આમ વાતો ચાલતી હતી ત્યાં તે કાષ્ઠનાં પગલાં સંભળાયાં. એક ઝળી વૂટી. બન્ને જણ બીકમાં ને બીકમાં એકબીજાને ભેટી પડ્યાં. મી. મુરાકી ઘરના ખૂણામાં વળી જતા હતા. તામાએ ધવાનનો હાથ ઝાલ્યો અને એને ઓરડામાં ખેંચી લીધો. બન્ને જણ પડદા પાછળ ઉભાં. મી. મુરાકીથી તેઓ ૨૦ ફીટ જ દૂર હતાં, પાણીના ઘાંધ પાસે નીચું માથું કરી તે ઉભા હતા. ચાંદરણીમાં એમના વાળ જ દેખાતા હતા. એમના હાથમાં રસ્તે ચાલતાં ઝળીએથી તોડેલાં ફૂલો હતાં. એમણે એ ફૂલો નિસાસામાં પાસેના નાના તળાવમાં નાખી દીધાં અને એ બીજી દિશામાં વળી ગયા.

પણ હવે અહિં વધારે રોકાઈ શકાય એમ નહોતું. ધવાન તામાના ગાલને નીચે વળી સ્પર્શ્યો. ગાલ સુંવાળા ગાબલા જેવા હતા. પુષ્પની મધુર સુવાસ આવતી હોય એવું જ તામાના સાનિધ્યમાં લાગતું હતું.

‘તામા, મ્હને વચન આપ.’

‘હા, પણ ધવાન, હવે તું બ’

‘તું ઉતાવળ નહિ કરતી. મ્હારી રાહ જોજો. લડાઈ થવાની છે કે કેમ તે બધું શોધી કાઢ્યું. લડાઈ કદાચ ન પણ થાય.’

એના ગાલ પર તામાએ પોતાના હોઠ ફેરવ્યા એ કેવા મૃદુ હતા!

‘બવ બવ હવે, મ્હને કંઈ સંભળાય છે.’

બહાર ચાંદરણીમાં થઈ એ પોતાના ખંડમાં પહોંચી ગયો. દૂર દૂર કીનારાની પેલી પાર એવી ભૂમિ હશે કે જ્યાં લડાઈ કે દુઃખ નહિ હશે. જ્યાં વિરામ હશે. એની પથારી પર અસ્વસ્થ થિ-તે પડ્યો હતો. પછી એને માદ આવ્યું કે તામાએ એને

વચન તો આપું ન હતું.

ધવાને તે દિવસ એકલા જ નાસ્તો કરી લીધો. બીજી કંઈ કરવાનું ન સજવાધી બીજા ખંડમાં ગયો. આ ખંડ પાશ્ચાત્ય હોમ ગોઠવેલો હતો. બપોની સાઠડીઓ પર એસવા કરતાં આ ટેબલપુરશી પર એસતાં વિશેષ આરામ લાગતો. ચળકતા લીલા રંગની ગાદીવાળી પુરશીઓ પડી હતી. વર્ષો પહેલાં થોડાહામામાં એમની એક બેઠેડી ત્યારે આખો સેટ જ મી. મુરાકીએ એમના અમેરીકન ઘરાકો માટે ખરીદી લીધો હતો. એ શિવાય એ બાક્યે જ વપરાતો. ધવાન કોષકવાર આ ખંડમાં વાંચવા આવતો. આ ખંડને ખસતા પડદાને બદલે ચાર તરફ બીંતો હતી.

એ હજી તો માંડ એટલે હશે અને સીંગાર ફૂંકવાની તૈયારી કરતો હશે એટલામાં તો બારણું ઠેલાયું. મી. મુરાકી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એમની સાથે બીજો એક બડો ટુંકો પુરુષ યુનિફોર્મમાં આવી ઉભો. મુરાકી શેઠ વિસ્મય પામતાં ઉભા થયા. ધવાને પણ પ્રશ્નમાં ક્યાં. એનું તો લોહી બધું જ મગજ પર ચઢી ગોળ ગોળ ચકર ચકર કરવા માંડ્યું અને શરોર હંડુ હીમ થઈ ગયું.

‘આ આઈનીઝ એન્કર વુ ધુંગનો પુત્ર છે.’

જનરલ સેકીએ માથું ધુણવ્યું.

‘હું હમણાં જ જતો હતો’ ધવાને કહ્યું.

‘ના ના, એસો ને?’ જનરલ સેકીએ કહ્યું.

ધવાન જેમ તેમ પોતાની બતને ગોઠવી એટલે એની અસ્વસ્થતા આરપાર વિસ્તરી રહી હતી. મગજમાં ધૂન મચતી હતી. એમાંથી કંઈનું કંઈ શોધતો એ એટલે. આ બડા એટોળ પુરુષનું એના ઉંચા કાલરમાં જ આખું મોઢું એસી ગયેલું હતું. મોઢું ચપટું મોઢું, પીંછી જેવી મૂછો, બધું જ વિચિત્ર મેળ જેવું લાગતું હતું. આટલું છતાંય એ જીવાન લાગતો હતો.

નાં વરસો દેખાતાં જ નહીં. ઇવાન તો અંતરમાંથી એના પર
પ્રેમ વરસાવતો હતો. કાયા સશક્ત કઠોર ને સત્તાધારી લાગતી
તી.

‘તમે તો મહેને જરૂર ચીનની કંઈક ખાતમી આપી શકશો.
મે મને કહી શકશો કે આપના પિતાની એન્કની શાખાઓ
માં કયાં શહેરોમાં છે.’ જનરલ સૈફીએ પૂછ્યું.

ઇવાનને તરત જ વિચાર આવ્યો. હું એને કશું જ કહે-
તો નથી. એકવાર એને એન લેનને કહેતાં સાંભળ્યું હતું કે
પાનીઝ નાની નાની વાતો, નીરૂપથોળી વાતોના સવાલો પછી
હાવની વસ્તુઓ બહુ લે છે.

‘હું બહુતો નથી’ ઇવાને કહ્યું.

‘તમે બહુ નહીં એ બહુ વિચિત્ર વાત કહેવાય’ જનરલ
સૈફીએ કહ્યું. જરા ઇવાન તરફ એક કઠોર દ્રષ્ટિ ફેંકી. ‘કંઈ
હે, મહારી પાસે આ બધી ખાતમી વિગતવાર પડી છે. આ
હું અને મુરાકીશેઠ જે થોજના ઘડીએ છીએ તેમાં મદદ
પડે માટે જ પૂછું છું. પણ કદાચ તમે હારખીનથી પેકીંગ
માં દૂર છે તે તો નક્કી જ કહી શકશો.’

‘મહે ઘણી ખરી જીંદગી શાંઘાઇમાં જ ગાળી છે.’ ઇવાને
તર વાળ્યો.

જનરલ સૈફીનું મોહું જરાક રાતું થયું. પછી મુરાકી તરફ
સૈફીએ વાતો કરવા માંડી ‘જુવોની! આપણે જે થોજના
માં છે તે જરાજર છે. ત્રણ અઠવાડીયાં આ થોડા ચીનના ખંડ-
રોને મારી નાખવા માટે બસ છે. ખરેખરી લડાઇ તો બમ-
ની જ નથી. હવે સમય નથી માટે હું જઇશ. પણ પાછો
પ્રેમ ત્યારે થોડા દિવસ રજા માગી લઇશ. મહારા જીવનના તે
માં સુખી દિવસો હશે.’

ઇવાન તો જનરલ સૈફીને બેતો જ રહ્યો. એને એમ જ

થયું કે જનરલ સેકી એ ચીનો છે માટે એને શિક્ષા કરતો હતો. અથવા તો એના પર એનો ડર બેસાડવા પ્રયાસ કરતો હતો. એના અંતરમાં તો સેકી માટે જવાબ પ્રકટી હતી. પણ એક એક એવું મગજ ઠંડુ થવા લાગ્યું.

‘પણ અઠવાડિયાં બસ છે?’ થોડી પળો પહેલાં જ એને એમ થતું કે બપોળને બિઝકારવું અશક્ય છે. પણ હવે એને બપોળમાં કંઈક બિઝકારવા જેવું મળ્યું ખરું અને તે આ પુરુષ. આ મિલસી, તુમાખીથી ચકચર, લશ્કરી મહત્ત્વકાંક્ષી અધિપતિ જેને તામાને પરણવું હતું તે.

‘આપ કોઈ સામનાની આશા રાખતા જ નથી.’

‘સામનો કરશે તો આપણે હવામાં બોમ્બગોળા ફેંકશું.’ તુમાખીથી સેકીએ કહ્યું.

ધ્વનિ લાલચોળ બની ગયો હતો. એને આ માણસ પર ઝેર આવ્યું પણ હમણાં બિઝકારવાનો કે વેર લેવાનો વખત નહોતો. લડાઈ ન થાય તે જ વાત તેને યોતાને માટે મહત્ત્વની હતી.

એ તદ્દન અસ્વસ્થ બની ગયો હતો. કંઈક વેદના અનુભવતો એ હઠતો, બેસતો અને ફર્યા કરતો પણ એના મગજનો ગુંચવાડો જરા ઓછો થતો હતો. મન પરનો બોબો હલકો લાગવા માંડ્યો. હમણાં જ એ તામાને કહી આવશે કે લડાઈ તો થવાની જ નથી.

એટલામાં એક પરિચારિકા ફૂલદાનીમાં તાબ ફૂલ લઈ જતી હતી.

‘તામા સૈન ક્યાં છે?’ પરિચારિકાએ સાશ્વર્ય ધ્વનિ સામે બોલ્યું.

‘પેલી પૂર્વદિશાની અટારીમાં એ ફૂલો ગોઠવતાં બેઠાં છે’ સાશ્વર્ય પરિચારિકાએ જવાબ આપ્યો.

ધરના અંતઃપ્રરમાં ધ્વનિ કઢી ગયો જ નહોતો. કારણ કે પુરૂષો બનતા લગી તો ત્યાં જઈ શકે જ નહિ. પણ હવે એ

સોડામાં થઈ પસાર થયો. તામાને એકલી બેઠેલી બેઠ. ટબલ પર ફૂલો અને લીલોતરીનો ઢગલો પડ્યો હતો. આ બધાંમાંથી સફેદ ઘાસ લઈ એ સફેદ લીલીજ સાથે ગોઠવતી હતી. ધવાનને બેતો જ એણે નમન કર્યું.

‘ધવાન, તું ક્યાંથી ?’ તામાએ પ્રશ્ન્યું. પણ ધવાન એ બોલે તે પહેલાં જ બોલી ઉઠ્યો ‘તામા એ માણસ ભયંકર છે’
‘હા’ તામાએ પણ કહ્યું.

‘મહે’ પણ એને કાલેજ જોયો’ ધવાને જણાવ્યું.

‘સેકી કહે છે કે લડાઈ થવાની જ નથી.’

એણે જે સાંભળ્યું હતું તે બધું જ તામાને કહ્યું અને પોતાના પિતા તરફ પણ એ તિરસ્કાર દર્શાવવા લાગ્યો. ‘મહારા પિતા જેવા પુરુષ પૃથ્વી પર છે ત્યાં સુધી કદી પણ જાપાન દેશ સાથે લડવા દેશે નહિ અને મહારા પિતા એટલે કાણુ ? દેશનો સૌથી સત્તાધારી નાણાપતિ.’

ધવાનને જૂના દિવસોનાં તેજ ફરી દેખાયાં. એન લેન એને જરૂર આમ બોલવા માટે ધિક્કારત. જરૂર એને આ જાપાનીઝ બાળાના પ્રેમમાં પડવા માટે પણ ધિક્કારત. એન લેનને તો કાંઈને પણ એક જાપાનીઝ કેમ પ્રિય થઈ શકે એની સમજ જ નહોતી પડતી.

‘હા, બે લડાઈ નહિ થશે તો તો જરૂર બધું જ બદલાઈ જશે. પછીથી તો મારા પિતા સાથે જ મારે લડવાનું રહેશે. કારણ કે એજ મહારા પર બેરબુલમ વરસાવે છે.’ તામાએ કહ્યું.

‘પણ હું સોગંદ પૂર્વક કહું છું કે લડાઈ તો નથી જ થવાની’ ધવાને કહ્યું.

પરિચારિકાઓ આમ તેમ સાફ સુફ કરતી હતી ને ધૂળ ઝાપટી આમ તેમ ફરતી હતી.

‘આ પરિચારિકાઓ સામે ઇવાને જોયા ક્યું’ અને તામાને કહ્યું ‘આમને જોઈ મને મધ માખીઓ યાદ આવે છે. એ લોકોએ તને ને રહેને એકલાં ન મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો લાગે છે. પણ હું તને છોડવાનો જ નથી. જ્યાં સુધી તું તારી ભતથી સહિ-સલામત ન થાય ત્યાં સુધી એક વખત તું પોતે નિશ્ચય કરી નાખે તે બસ છે !’

તામાએ ઇવાનની સામે સ્થિર નયને જોયા ક્યું. એની કાળી આંખો મોટી લાગતી. એનું મોંદું ફીકું દેખાતું હતું. એના ઉશ્કેરાટમાં એણે આ બધું જોયું જ નહોતું.

‘જો લગાઈ નહિ થવાની હશે તો હું એને નથી જ પરણવાની.’ તામાએ કહ્યું.

છેવટે તામાએ એટલું વચન આપ્યું ખરું.

‘ત્યારે હું તારા પિતાને મારી વાત કરું ખરો ! વિચાર કરી રાખજો’ ઇવાને ગંભીરતાથી કહ્યું. ‘એમને ગમશે તેવો હું જુની દબનો માણસ બની રહીશ. લગ્નને લગતી બધી ગોઠવણ કર્યા પછી હું તને બધું કહીશ’ ઇવાને કહ્યું.

તામા રૂપેરી ઘાસ ગાલ પર અડાડી અબોલ ઉભી હતી.

એની આંખોનાં ઉડાણમાં ખૂબ નિરીક્ષણ કરી એને નમન કરી ઇવાન ચાલ્યો ગયો. ફરીથી એણે પાછું ફરી જોયું ત્યારે પેલી પરિચારિકાઓ કેવી ખંતથી તામાની આસપાસ વળગી રહી હતી ! મેડમ મુરાકી કંઈ અજબ ઝડપમાં બાગમાંથી આવતાં દેખાયાં. એટલી ઝડપમાં એ પગલાં ભરતાં હતાં કે એના ઝબ્બાના પણ વિટા વળી જતા હતા. ઇવાને આની અવગણના જ કરી. પોતે કહેવાનું બધું જ કહી દીધું હતું તેનો એને સંતોષ હતો. કામને કંઈ પણ કહ્યા વિના એ ફરી પાછો ચોકાહામા ચાલ્યો ગયો.

છેવટે છાપાઓમાં આવી ગયું કે મંચુરીયામાં લડાઈ નથી થવાની. શહેરોમાં રસ્તે રસ્તે આવી બ્રમો સંભળાવા લાગી. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રભ મંડળને પણ ઓલાવવામાં આવ્યું હતું. એના અર્થ એ જ કે સરકાર અને વ્યાંગ કાઈ શેક બધા એકના એક છે, એમને કાંઈને લડવું નહોતું. એને આ સર્વત્ર સ્થપાઈ રહેલી સુલેહ પાછળ એના પિતાનું પણ દોરી સંચાલન દેખાયું.

એણે પોતાની વિચારમાળા બદલી નાખી. જે વસ્તુને એ બદલી શકવાનો નથી, જે એના હાથની વાત નથી, તે વસ્તુના વિચારો કરવા મિથ્યા લાગ્યા. એના જીવનનું મધ્યબિંદુ સુલેહ હતું. કારણ કે સુલેહશાંતિ એટલે તામાની જીત. અને તામા એટલે જીવનના ફેટલાય સુખી વર્ષો. સારું થયું કે એ તામાને આવેશમાં નહિ પરણ્યો. ચાર વર્ષના પરિચય, મિત્રચારીને પ્રભુય પછીજ એણે પરિણયનું નકકી કર્યું હતું. લગ્ન પહેલાં જે જે વિરૂદ્ધ વૃત્તિઓ હતી તેનો સામનો કરવાની એનામાં શક્તિ હતી. હવે જ્યારે લગ્ન થશે ત્યારે જરૂર એ શાશ્વત સુખમાંજ પરિણમશે. એનાથી પોતાનું ધાયું મનમાનનું જીવન જીવાશે. સહઅભ્યાસ, સહજીવન અને સહભોગમાં કંઈક વર્ષો તામા સાથે નીકળી જશે. દરેક પ્રભ પોતાનું સંભાળી લેશે. બુધ્ધિશાળી માણસોને આ દુનિયામાં સ્થાન જ નથી. એને સુખમાં જીવવું હોય તો પોતાની નાની દુનિયામાં પુરાઈ રહેવું ભેધએ.

એ કાંઈને કશું જ કહેતો નહિ પણ એને હવે તામાની ખાત્રી હતી. એણે એક ગોર શોધી કાઢ્યો અને મુરાકી શેક પાસે જવાનું દબાણ કર્યું અને બ્રહ્મદક્ષિણા એટલી બધી આપી કે ગોરથી પણ ના તો નજ પડાઈ.

‘પણ તમારી છબી ?’ બુદ્ધાએ પૂછ્યું.

ધવાન કહેવા જતોજ હતો કે એ લોકો બહુ છે કે હું કેવો

લાયું છું. પછી એ ચુપ થઇ ગયો. બધું જ રીતસર, વિધિસર કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમાં જ એની પોતાની સલામતી હતી. જીવનમાં પોતે બંડખોર ઘણોએ થયો હતો પણ તેમાંથી શું સાર નીકળ્યો ? તેને બપોનીઝ ફોટોગ્રાફર પાસે જઈ ફોટો પડાવી લીધો. ફોટોગ્રાફરે એને બપોનીઝ દેખાડવાનો શક્ય તેટલો ભારે પ્રયાસ કર્યો. ક્રોટ પાટલનમાં એ તદ્દન સામાન્ય વિચારશીલ, ફીકકો માણસ લાગતો હતો. ઇવાનના મુખ પર કંઈ ખીજ જ પીંછી ફરી ગઈ હોય તેમ એતું બદન પણ તદ્દન જ બદલાઈ ગયું હતું, પણ તેની એને દરકાર નહોતી.

‘હું પણ એની જાણી તને લાવી આપીશ’ બુઢા ગોરે કહ્યું.

‘મહેં તો એને જોઈ છે એટલે મ્હારે તો એની જાણીની જરૂર જ નથી.’ ઇવાને કહ્યું.

‘ના, ના, પણ એની જાણી મેળવવાનો તો તમને હક છે. આપને જોવી હોય એટલી ટગર ટગર જોઈ શકાશે. પાછળથી સંતાતા લુપાતા થોડી વાર જોવા કરતાં એ વધારે સારું થઈ પડશે’ ગોરે હસીને કહ્યું.

બુઢા ગોરે પોતાના અસીલને ન્યાય આપવા મીઠી વાતો કરવા માંડી. ઇવાન હસીને ચાલ્યો ગયો.

લડાઈ નહિ. એણે એક જાણું ખરીલું અને રસ્તામાં આંટા મારતાં મારતાં વાંચ્યું. તેમાંથી કંઈ અર્થ થતો નહતો. તે અત્યાર સુધીમાં સમજતો હતો કે હવે તો જાપામાં જનરલ સેંકી જેવા માણસોને જે લખાવવું હશે તે જ આવશે.

જાપામાં બપોનીઝ સત્તાને નમતું નહિ આપી ને ચીનમાં અંધાધુન્ડી ફેલાવવાનો ને કેરવર્તાવવાનો કેટલાક ચીની લુંટારૂઓ અને ક્રાન્તિકારીઓ ઉપર આરોપ મૂકવા સિવાય ખીલું કશું નહોતું. ઇવાનને યાદ આવ્યું કે ચીન લેન જીવતો હોત તો જરૂર આ લોકો ભેગો જ હોત પણ એને ખાતરી હતી કે એ તો ક્યારનો

મરી ગયો હતો. આ લુંટારો કાન્તીકારીએને લીધે થતી મુશ્કેલીથી બપાનના રહેવાસીની સહિસલામતી રહે તે સારું સુઘેલશાંતિ સ્થાપવામાં આવી છે એવો ઉદ્દેશ હતો. પણ આ સુઘેલ અને શાંતિનો અર્થ શું ?

આ સર્વનો અર્થ લગામ તો નહીં જ એ જ થતો હતો. હમણાં એને પોતાને શાંતિ જોઈતી જ હતી. એને તો તામાને એની જીવન સખી બનાવવી હતી. એક સુંદર ઘરમાં એની સાથે રહેવું હતું. બીજા કશાની એને પડી જ નહોતી. જ્યારે બધું જ નક્કી થઈ જશે ત્યારે એ એના પિતાને ખબર આપશે. આનંદમાં એ છાપું ઉરાડતો હતો. છાપું પણ પવનમાં ચતંગ માફક એના હાથમાંથી ઉડી ગયું.

બુદ્ધો બહુ જ જલદી બધું નક્કી કરશે એવી આશા ધવાને રાખી જ નહોતી. રાત્રે એ જ્યારે ઉઠ્યો ત્યારે ઘેર અંધારામાં ફરી એને ચિન્તા થવા માંડી. તામા વિચાર તો નહીં બદલે ને ? પણ રહવાર પડી ને પાછી એની ખાત્રી થઈ કે તામા એની જ હતી. તામામાં કંઈક મક્કમતા દેખાતી. પિયોનીની અંચળતા તામામાં નહોતી. જો તામા કહે કે એ આ કરવાની છે તો તે દ્રઢતાથી એ કાર્ય કરશે જ.

સેકીને એ જરૂર પરણશે. પોતાની ફરજ બજાવવામાં એ પાછી પાની કદાપિ કરે તેમ નહોતી. એના ચરતું શૈશવકાલનું શિક્ષણ જ એ હતું પણ બપાનની જુની સ્ત્રી જેમ એ વડીલને તરત જ શરણ થાય તેવી પણ નહોતી.

જે મક્કમતાથી તે સેકીને પરણવાની પોતાની ફરજ બજાવત તેજ મક્કમતા એક વખત બુદ્ધો નિશ્ચય કર્યા પછી તેને નહીં પરણવામાં પણ તે બતાવશે જ તેની એને ખાત્રી હતી.

તેને તામામાં શ્રદ્ધા હતી તેથી સ્વચરતા મેળવી તે કામે લાગ્યો.

નવાં નવાં વહાણો આવવા માંડ્યાં અને જવા પણ માંડ્યાં. ચીનની દોલત દરરોજ ઠલવાતી જતી હતી. ઇવાનનું હૃદય હવે આ બેઠ ટેવાઈ ગયું હતું. શીયોમાં પણ સૌન્દર્ય બહુવાની કળા હતી. એને જે કંઈ અમૂલ્ય લાગતું તે એ બપાનમાં રાખી લેતો.

‘પેલા ગોરાઓને તો જ્ઞાન જ નથી કે સામાન્ય વસ્તુ અને સંપૂર્ણ સૌન્દર્યભરી વસ્તુમાં શો ફેર હોઈ શકે! જે કલા વિશિષ્ટ છે તે સર્વ હું તો બપાનમાં રાખી જ લઉંશ. આ ભૂમિનું સર્જન આજ ભૂમિ પર રહેતું બેઠ્યો. વખત જતાં બપાન જ જગતભરની સુંદર વસ્તુઓનું શ્રેષ્ઠ સંગ્રહસ્થાન બની રહેશે. અમારા જેટલો સૌન્દર્યપ્રેમ અને સૌન્દર્યની કદર ખીબ કાઢીને નથી.’ શીયોએ કહ્યું.

ઇવાને શીયોનું બધું જ સાંભળ્યાં જ કયું. ઇવાન શીયોને કદી ઉત્તર આપતો જ નહીં. સત્ય તો એ હતું કે શીયો જેટલું સૌન્દર્યપાન લાગ્યો જ કાઢી કરી શકતું. પોર્સેલેનની અને હાથાંદાંતની સુંદર કૃતિઓમાં જ એનો આત્મા રમી રહેતો. એ ચિત્રોમાં અને એ પડદાઓ પર એ જીવી શકતો હોય એટલું એને સૌન્દર્ય પ્રિય હતું.

શીયો થાકી પણ જલદી જતો. થોડું ખાંધ અતિપરિશ્રમ ઉઠાવનાર શીયોની કાયા સ્વભાવસિધ્ધ જ પાતળી હતી. જ્યારે એ બહુજ થાકી જતો ત્યારે કાં તો ફૂલદાની, કે કંઈ ઘડતરની સુંદર કૃતિને પંપાળતો. જ્યારે પણ એ પોતાનો મૃદુ હાથ સૌન્દર્યપૂર્ણ વસ્તુપર ફેરવતો ત્યારે એનો થાક ઓસરી જતો અને એની શક્તિ ફરી આવી જતી. એની હથેલીમાં એ એક સફેદ રત્નકંઠણ રાખી જ મૂકતો. એનાં સૌન્દર્યમાં એને માનવ શરીરની મરમી ને એના જેવું જીવન લાગતું. હીસાબ ગણતરી કરતાં એના હોઠ ફફડતા હોય ત્યારે પણ એ આ પથ્થર પોતાના ગાલ

પર ફેરવતો. આને લીધે એની દેહવેદના શમી જતી.

હવે ઇવાનની દ્રષ્ટિ બદલાઈ હતી. તામાના ગોળ ગુલાબી ગાલ અને આના પાતળા માથામાં કંઈ સામ્યતા નહોતી. છતાંય જાને એકજ લોહીનાં ભાઈ બહેન હતાં. શ્રીયોનું કંઈક ઇવાનનાં બાળકોમાં ઉતરે તે પણ અસંભવિત નહોતું. કંઈ નહીં, શ્રીયો તો એક સરલ માણસ હતો. એ સૌન્દર્યથી અંબાઈ જતો તો બીજા તેથી હલકી વસ્તુ પર અંબતા. આ દેશમાં જ એક જાતની સૌન્દર્યલેલછા હતી. ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ ઘરમાં કાળીયો ભાત ખાઈ જીવતાં તે ય થોડા પૈસા ખરચીને ઘરમાં કંઈક ફૂલો અને બગીચામાં કંઈક રોપા રોપતાં જ. તામા પણ એનું ઘર ફૂલોથી શણગારેલું રાખશે તો ખરી જ કારણ કે એને નાનપણથી શ્રીખવવામાં આવ્યું હતું કે પુષ્પ વિનાનું ઘર તદ્દન સુતું છે.

બીજા મહિનાને અદારમે દિવસે પેલો ગોર પાછો આવી પહોંચ્યો. ઇવાને લગભગ અરધી રાતો અત્યાર સુધી ઉબગરામાં ગાળી હતી. એને આ ગોર માટે ફેટલી ય ચિંતા કરી હતી. છેવટે એણે પોતે જ મી. મુરાકીને ઘેર જવાનું નક્કી કર્યું હતું પણ એટલામાં જ એકાએક પેલો બુફો ગોર ઇવાનની રાહ ભેટો તેને ઘેર ઓઠો હતો.

ઇવાન આવ્યો ત્યારે એ ઉઠ્યો અને એને નમન કર્યું.

‘તમે ક્યાં જતા રહ્યા હતા?’ ઇવાને જરા અધિરાધથી ગોરને પૂછ્યું.

‘હા, હું પણ મહારા કામમાં જ રોકાયો હતો. મહારાં કામ તો ઘણું અંશે પાર પડ્યું છે. પેલું જૂનું માથું પણ પતાવવાનું હતું અને આ જીવાન કન્યાએ પણ કમાલ કરી દીધી. એના પિતાએ તો કહ્યું કે હવે એને ના કહીએ તો બહુ જ થોડું લાગે. એની માગણીનો અસ્વીકાર કેમ થાય? ડોકરીએ બુધ્ધિ વાપરી ખરી.’

‘કુવી રીતે ?’ ઇવાને અધિરામથી પ્રશ્ન્યું.

‘છોકરીએ કહી દીધું કે એ આત્મહત્યા કરશે ને એને પેલા સાથે પરણાવવામાં આવશે તો. અને તરત જ એ તો કટાર લઈ ઉભી, હું પણ તે વખતે તો ત્યાં જ હતો. કમરપટામાંથી કટારી કાઢીને અમારી નજર સામે હાથના કાંડા પર મારી.’

‘ના ના ખરેખર ?’ ઇવાને પ્રશ્ન્યું.

‘પછી શું ? પછી તો બીજા કાંડા પર મારવા જત હતી, ત્યાં એની મા રડી રડી બેબાકળી બની બેશુદ્ધ બની ગઈ એટલે બાપે પણ થોડી પળો છોકરીને થોભવા કહ્યું. તામા હાથમાંથી ટપકતું લોહી સાઢીમાં ચુસાવા લાગ્યું.’

પેલા ગોરને તો વાતો કરવામાં રસ પડતો હતો. પ ઇવાન તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો. એવું અંતર ધ્રારકામાં ધ્રુજ હતું.

‘પછી મા પોતે બાળકો વિનાની થઈ બેસશે એવું કંઈ બબડી. પણ એને તો બીજાં બે છોકરાં છે એવું મારા માના પ્રમાણે તમે જ મને કહ્યું હતું.’

‘હા ! પણ એક હમણાં જ મરી ગયા અને બીજાં લશ્કરમાં નામ નોંધાવ્યું છે.’

‘પછી તો પિતાએ એને કહ્યું કે આપણે પછી આની વ કરી નિર્ણય કરશું. પછી હું તો બેસી જ રહ્યો. અને પેલા જીવરને માટે એક રાવબહાદુર જવાની કન્યા નક્કી કરી આ આ રાવબહાદુરને સેકી જેવા જમાણની ઉત્કંઠા હતી. અને એમને ત્યાં પણ એમની પુત્રીનો વિવાહીત એક નવયુગ છોકરી સાથે બાંધી ગયા હતા, એટલે શું કરવું તેની ચિંતા હતી. આવા લાંછનથી નીચું બેવું પડે તેથી બીચારા મા જ તો લગ્નનાં બનાવેલા કપડાંઓ પણ કશે કશે આમ તેમ આ દીધા હતાં. એ પીડામાંથી બચવા કંઈક બળ પાથરવા માંડી હા

આવી વિટંબણામાં આવો નરવીર જમાઇ તરીકે મળે એ વાત તો નવાઇ જેવીજ થઇ પડી. એટલે પછી મહેજ બધું નક્કી કરી આપ્યું.

‘તમારે માટે નક્કીજ કરી નાખ્યું છે. તમારે ઘેર નથી જવાનું પણ દરિયા પાસે એક વિશ્રાંતિગૃહમાં જઈ ત્યાં સહકુટુંબ મળવાનું રાખ્યું છે. પછી રિવાજ મુજબ ત્યાં રહ્યા પીવાની. દિવસ નક્કી થશે એટલે લગ્ન થશે ને બધુંજ પાકું થઇ જશે.’

‘પણ પેલી બિચારીના હાથનું શું?’

તામાનો લોહી નીતરતો હાથ ધવાનની આંખ પાસે તર-વરતો હતો.

‘હા હાથ તો ખરાબ જ હતો. હું ધારું છું કે છોકરીની ખાતરી જ હતી કે જ્યાં સુધી તે પોતાનું લોહી નહીં રેડે ત્યાં સુધી કોઇ નમતું જ નથી આપવાનું. છોક્રા ત્યાં સુધી તો અણ-નમ રહ્યો હતો. હવે તો બધુંજ પાર પડ્યું છે. તમે પણ એને માર્ગે જવાની તૈયારી કરો. જુવો સ્ત્રી હઠ કેવી છે! ખરી વાત છે કે સ્ત્રી હઠે ચડે ત્યારે તો સમુદ્ર પણ માઝા મૂકે.’

ધવાને હસતાં હસતાં દક્ષિણા આપવા માંડી. હવે બાકીનું લગ્ન પછી.

‘તમે ચીના આવતી કાલથી આગળનો તો વિચાર જ નથી કરી શકતા. આવતી કાલ તો ફક્ત ભવિષ્યની શરૂઆત જ છે સમજ્યા ને સાહેબ! લગ્ન તો પરિણીત જીવનની ફક્ત શરૂઆત જ છે.’

ગળુ ખંખારતા ઉધરસ ખાતાં ગોરે ઉભા થવા માંડ્યું. એને તો કશાની પડી જ નહોતી. એનું જીવન તો આવી લગ્નગ્રંથી જોડવામાં જ ગયું હતું. એટલે આજીવિકા પૂરતો જ એને આમાં રસ હતો અને વળી આમાં તો કન્યા પોતાનો સ્વયંવર રચતી હતી. અને પોતાના ધાર્યા પ્રણયીને પરણવા મરવા તૈયાર થઇ

હતી. એટલે ગોરનું તો નસીબ જ રહ્યું હતું.

એના ગયા પછી ધવાને પોતાની પેટી સારા સારા કપડાથી ભરવા માંડી. આવતી કાલે એ શીથેા પાસે રબ લેવા જશે અને શીથેાને બધું જ કહી દેશે. શીથેાને તો આ વાતની એક સૌન્દર્યશિલાથી અડધી પણ પડી નહોતી. એને સૌન્દર્યવિહીન સર્વ વાતો તુચ્છ લાગતી છતાંય ધવાને તો એને તામાના વડીલ બાપ તરીકે માન આપવાનું જ રહ્યું. તામા એને ખાતર મરવા તૈયાર થઈ હતી. એને ખાતર એ બધું જ કરવા તૈયાર હતી.

તામાને માટે એ વિશ્રાંતિગૃહમાં એક વિધિસરની મિજલસમાં ગયો. ત્યાં એ મી. અને મેડમ મુરાડીને મળ્યો. બંને કે એ લોકોને ઓળખતો જ ન હોય તેમ. એ લોકોનો વેશ આજે તો તદ્દન જ બપોનીજ હતો. બડા રેશમી કપડામાં સજ્જ થયેલા ધવાને એ લોકોને કદી જ નહોતાં જોયાં. કેટલાક અપરિચિત સર્ગવહાલાં પણ તેમની સાથે આવ્યાં હતાં. તામાને પણ નવા જ સ્વરૂપમાં જોઈ. એના બાલ બપોનીજ ઢોંઢે ઓળાયલા હતા. મોઢાપર રંગ અને પાઉડર છાંટ્યાં હતાં. બપોનીજ કુમારિકાનું નાનપણુથી કેળવવામાં આવેલું મૃદ હાસ્ય તામાના મુખપર પણ ફરી વળ્યું. શું બોલવું તેની ધવાનને સમજ પણ ન પડી. પણ એની આંખો જ્યારે પોતાની દૃષ્ટિમાં બળી જતી અને પાછી પાંપણો મિંચાતી ત્યારે જ ધવાનને કંઈક આરામ મળી રહેતો. એની આંખોમાં ચમકાર તરવરતો, અને એ હાસ્યભરપૂર આંખો દેખી કંઈક અકથ્ય વિશ્વાસ તામા પર આવતો.

‘આપણે આ નાટક બજવું જ રહ્યું,’ તામા બંને એની આંખોથી ધવાનને કહેતી હતી. એટલે ધવાન પણ તામા ખાતર ત્યાં બેઠો. મી. મુરાડીએ કહ્યું કે ‘તમારા પિતાના પત્ની રાહ

જોઈએ.’ તો પણ ધવાન એકે શબ્દ બોલ્યો જ નહીં. કારણ કે એને ખાતરી હતી કે એના પિતાને તો આ લગ્ન જરૂર રૂચીકર લાગશે અને હાજ પાડશે. એના પિતા ચીન જાપાનની મિત્રતા જરૂર પસંદ કરશે. અને જો ધવાન ચીની રહે તો પછી સ્ત્રી જાપાનીઝ હોય તો પણ શું? અને તામા તો ઘરની વહુ છે. વહુ જેટલી તેની કીંમત. પછી તે જાપાનીઝ હોય કે ગમે તે હોય.

મી. વુએ મી. મુરાકીને લખી જણાવ્યું ‘જો આ બંને દેશની અંતો આમ વધારે દૃઢ થતી હોય તો તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આનાથી રૂઢું બીજું શું હોઈ શકે?’

ધવાનને પણ તેણે લખ્યું. ‘દુનિયામાં જાપાનીઝ સ્ત્રીઓથી વધારે કેળવાયેલી કોઈ સ્ત્રી નથી. એ સ્ત્રીઓ ડાહી, ઘરરખખુ, વિનવીત હોય છે. તારું કુટુંબ જીવન જરૂર આવી સ્ત્રીથી સુખી થશે. થોડો વખત વીતી બય પછી એને આપણે ત્યાં લાવજો. હાલ તો નહીં જ કારણ કે હમણાં જ આ બે દેશો વચ્ચે કંઈક ઉશ્કેરણી થઈ રહી હતી અને સામાન્ય જનતા તો આ બધું સમજવા અજ્ઞાત જ છે. મંચુરીયાનો મામલો હવે ઠરી ઠામ થઈ રહેશે માટે ચાઇનામાં જાપાનીઝ કન્યા લાવતાં પહેલાં થોડી વાર થોભી બ.’

પિતાનો કાગળ વાંચતાં ધવાન મલકાયો. એને તામા વગર તો ચીન જવું જ નહોતું.

તામાને ખાતર એ લગ્નના દિવસ સુધી તામાને મળ્યો જ નહિ. એના પિતાનો પત્ર આવ્યો કે તરત જ લગ્ન નક્કી થયાં અને ત્યાં એના વિવાહ નક્કી થયા હતા ત્યાં એ ફરી ગયો. અડધા જાપાનીઝ ફેશનમાં, અડધા પરદેશી ઢાંચે ગોઠવાયેલા આ

લગ્નમંડપમાં એણે ફરી એનાં એજ માણસો બેસ્યાં. પાછળથી મી. અને મેડમ મુરાકી આવ્યાં. શીથો એની શાંત મુખમુદ્રાવાળી સ્ત્રી સાથે દેખાયો. છેવટે તામા આવી. જાંનેએ મિશ્ર સાકે પીધા અને ગોરે કહ્યા મુજબ લગ્નની સર્વે વિધી પૂરી કરી.

તે એક પળ તો તામાના સાનિધ્યમાં પણ એને નિર્જનતા લાગી. કારણ કે હમણાં તો તામા મૃદ બાળા જેવી, ચિતરેલા પૂતળા જેવી ઉભી હતી. એણે કંઈક અઠવાડિયાં થયાં તામાનો અવાજ પણ સાંભળ્યો નહોતો. પાસે ખભે ખભો અડકાડી ઉભા રહેતાં તામાને કંઈ કહેવાનું મન થયું પણ એ બાણુતો હતો કે એ જૂની ઢબનું અનુકરણ કરવાથી જ એણે આજે તામાને જીતી હતી.

મી. મુરાકી કદી એવો જમાઈ ન લાવત જે પોતાને રસ્તે ચાલે. જે રીતે ઇવાનને પરણવું હતું તેવી શાંત સરળ રીતે મી. મુરાકી તામાને કદીજ પરણવા ન દેતે. તેમને મન લગ્ન વ્યક્તિઓને પ્રશ્ન ન હતો. તેમને મન તો લગ્ન એ એક કુટુંબવ્યવસ્થા હતી.

બધુંજ પુરું થયું ત્યારે આ બધાં નાનાં, વિનીત માણસો જ ગંભીર વદને મી. અને મેડમ મુરાકી પાછળ હરોળમાં ઉભાં હતાં તે બધાંજ કાકા કાકી, મામા મામી, મસીઆઈ ને પિતરાઈ ભાઈઓ હતાં. સૌ ઇવાન તરફ શરમમાં નીચું જોઈ દ્રષ્ટિ ફેંકી રહ્યાં હતાં. ઇવાને તરત જ જોયું કે તામામાં પણ કૌટુંબીક સામ્યતા હતી, તેથી સૌ કોઈનું મુખ તામાને મળતું આવતું. તે સમયે જોઈને એને લાગ્યું કે એ તામા સાથે જ નહોતો પરણ્યો પણ એ જાપાનને પરણ્યો હતો અને તેજ જાણી એનાં અંતરમાં એક અકથ્ય વેદના થઈ કે એ કશાને, કોઈને કંઈક અકલ્પ્ય રીતે દગો દઈ રહ્યો છે. પછી ગોરે એના બહા પર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું :

‘આપ હવે કપડાં બદલી આવો એટલે નવવધુ પણ તૈયાર થાય. મોટર તૈયાર છે.’ હવે ઇવાનને યાદ આવ્યું કે એક વાર એણે અને તામાએ નકકી ક્યું હતું કે પેલા ઉખળ કુડ પાસેની ટેકરીઓમાં લગ્નનું પ્રથમ અઠવાડીયું ગાળવું. થડીના ઝળકારામાં એ ભવિષ્ય ભૂલી ગયો હતો. હવે જરા સ્વસ્થ થયો. લગ્ન પૂરું થયું પણ ખરું લગ્નજીવન જાને એકલાં પડશે ત્યારે જ શરૂ થશે. પોતાના ખંડમાં એ જરા ઉતાવળે ગયો અને ત્યાં પડેલાં ભૂરાં ફાટ પાટલુન પહેલાં મૂક્યાં હતાં તે પહેરી લીધાં. તે વખત તો વર પરદેશી હોનાં કપડાં પહેરે એ જ માનનીય ગણાતું. કપડાં બધાં જ નવાં હતાં. ઉતાવળે કપડાં પહેરી એ નીચે ઢોડી ગયો. તામા એની ત્યાં રાહ જોતી ઉભી હતી. તામા બંધ મોટરમાં બેઠી હતી. ઇવાન પણ જલ્દી મોટરમાં કુદ્યો. તામા હસી એનું હાસ્ય સર્વાંગ આનંદ પ્રસારતું બની રહ્યું.

તામાએ પોતાના મોંઢાનો રંગ ઘોઘાં નાખ્યો હતો અને એના વાળ હવે સીધા કરી નાખ્યા હતા. ઘેરો લીલા રંગનો વેશ ને ચામડાનાં છુટ પહેર્યાં હતાં.

‘તું મને કોળખે છે ને?’ તામાએ પૂછ્યું. તામાનું સુખ હવે અસલ ગુલાબી લાગતું હતું અને ચામડી પણ કંઈક તપકીરી દેખાતી હતી.

તેણે હાથ લંબાવ્યા અને તામાને જીવનમાં ખીજવાર પોતાની બાથમાં લીધી. તામાના શરીરના અવયવોનું ફરી એને જ્ઞાન થયું. તામાની નાજુક આકૃતિ એના દેહ સાથે વિંટળાતી અનુભવી. જગતની કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં હમણાં એ એને વધારે વાસ્તવિક લાગી. તામાના જીવનનો પ્રધાન સ્ત્ર વાસ્તવિકતા જ હતો. એણે અત્તર કે સુવાસ કંઈ સાથે જ રાખ્યાં નહોતાં. ફક્ત સુવાસિત સાબુની તાજગી એના અંગમાંથી મહેકતી અને માથામાંથી પણ કંઈક તેલની સુવાસ આવતી હતી.

‘તામા !’ એનો અવાજ આનંદભરિયા બારે હતો. ‘આપણે પરણ્યા ખરાં.’

‘હા નકકી’ તામાએ દ્રઢ અવાજે જવાબ વાળ્યો.

ઇવાને કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો. એણે તામાની દેહમાં હા કહેતાં કંઈક વિભિન્ની પસાર થતી અનુભવી.

‘ઇવાન’ તામાએ દઢતાથી કહ્યું. ‘હવે ધ્યાન રાખવાનું કે હું એક નવયુગની બાળા છું.’

ઇવાન હસી પડ્યો, અને તામાએ એની તોફાનમસ્ત ચમકતી આંખોથી એ જોયું.

‘શું તું એ માનતો નથી?’ તામાએ પૂછ્યું.

‘હા હા, હું તારામાં માનું છું. તારું જીવન મને માન્ય છે’ ઇવાને કહ્યું.

‘ચાલો ત્યારે આપણાં જીવનનું પ્રભાત સારું છે.’ ઇવાને તામાને પથારી પર પડ્યા પડ્યા જોયા કરી. તામા એના લાંબા કાળા વાળ ઓળી રહી હતી. ઉજ્જુ કુંડમાં ન્હાતાં ન્હાતાં બંનેએ ખૂબ મજા કરી હતી. મસ્ત બની એકમેકને પાણીની શીકરો ઉરાડી હતી.

હવે એ લોકો એ ખંડમાં એકલાં હતાં. પેઢી પરિચારિકાને ઇવાને ખ્હાનું કહાડી ખ્હાર મોકલ્યું હતી. હવે એને તામા સાથે એકલું પડવું હતું.

એ ઉજ્જુ કુંડમાં તામા સાથે ન્હાવા પડ્યો ત્યારે બીજું કોઈ અંદર ન આવે તે માટે એણે પરિચારિકાને બક્ષીસ આપી હતી. પરિચારિકા તેની પર હસી હતી, પણ તેની એને દરકાર નહોતી. તે ચીનો હતો. તામા બીજા કોઈના દેખતાં દિગંબર બની ન્હાય તે એની સંસ્કૃતિને ડાંખ લાગવા જેવું એને લાગતું.

તામાથી એ ઝીણું છૂપું કયું હતું.

તદન નગન દેહે હમણીં પણ તામા એના લાંબા બાલ
એળી રહી હતી. આ નગનતા પાછળ એક નિર્દોષ અભાનતા
હતી. બન્ન સાથે પેલી ટેકરી પર ફરવા જતાં આમ્યકન્યાને
જે અભાન વિમલ અંતરે નહાતાં જોઈ હતી તેજ આજે તામામાં
દેખાતી હતી. આ ઝીંઝીને સવસ્ત્ર અને નવસ્ત્રનો ભેદ જ નહોતો.
ધવાનનું અંતર આથી જરા અસ્વસ્થ બનતું. આમાં જરા એને
મૂર્ખતા લાગતી. નગનાવસ્થામાં આમ તામા પરિચારિકાઓ સાથે
ઉભી રહે તે પણ ધવાનને તો નહોતું જ ગમતું પણ એને આ
કેમ સમજવી શકાય! એના અંતરનો અવાજ એવું કહેતો કે
તામા આ વાત સમજશે જ નહિ.

‘જોઈ તારો હાથ’ ઝીણું ઝીકાઝીક કહ્યું. ધવાન પાસે
તામા આવી અને એનો હાથ ધર્યો. એના ઉપર એક લાંબો
ચિરો પડ્યો હતો. પોતાના ગાલથી ઝીણું તામાનો બા રપસ્યો.

‘શું દરેક નવયુગની બાળા પોતાનું ધાયું કરવા હાથ કાપતી
હશે?’ ધવાને પૂછ્યું. અધિરાષ્ટ્રની પરાકાષ્ટાએ પણ આ કાપવાનો
તામાનો હસ્ત સ્પર્શ એનો ગુસ્સો ઉતારી નાખવા બસ થશે એમ
એને થયું.

‘મ્હારા પિતા સમજે તે ભાષામાં જ તેમની સાથે વાત
થાય ને? અને મ્હેં પણ એમને ખાત્રી કરવા જ આમ કયું,
મ્હારે તો તમને જ પરણવું હતું.’

આટલાં જ શબ્દો પુરૂષના અંતરને વશ કરવા બસ હતા.
પણ હતું પણ એને કંઈ મધુર સાંભળવું હતું.

‘જો લડાઈ થતે તો પણ તું મ્હને પરણતે. મ્હને ખાત્રી
છે.’ ધવાને જરા લાડમાં પૂછ્યું.

તામાની આંખો ના પાડી રહી હતી.

‘ના, ના, જો લડાઈ થવાની હતે તો, તો હું જરૂર જનરલ

સેકીને પરણુતે. તને ક્યા ખબર નથી ? મ્હેં તને કહ્યું જ હતું કે હું એવું જ કરીશ.’

‘હવાનથી આ મનાયું જ નહીં.

‘હું માનતો જ નથી’ હવાને કહ્યું.

‘ત્યારે તમે મ્હને સમજતા જ નથી.’ એણે એકદમ જવાબ વાળ્યો. ‘લડાઈ થતે તો હું મ્હારી જ ન રહેતે, મ્હારા દેશની બની રહેતે. લડાઈને સમયે સૌ પોતાના દેશના જ બની રહે.’ તામાએ કહ્યું. ‘લડાઈમાં દેશની વેદીપર સૌએ હોમાવાનું.’

‘પણ બુઢો સેકી એટલે કંઈ દેશ નહીં.’ હવાને ધિક્કાર પૂર્ણ અવાજે કહ્યું.

એના હાથ હવાને પકડી રાખ્યો. પણ હવે એને જરા બુઢું લાગ્યું. શામાટે એણે હાથ કાપી નાખ્યો હતો ? એક પણ પહેલાં આજ હાથનો લાલ કાપો હાથની પીળી મુલાયતામાં હવાનને કર્ણ અને અદ્ભુત લાગ્યો હતો.

‘એ તો એક મોટા સૈનાપતિ છે’ તામાએ કહ્યું. ‘શહેનશાહને એમનાપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.’ તામાએ કહ્યું.

શહેનશાહની વાત જ્યારે તામાએ કરી ત્યારે એ કેઈ દેવની વાત કરતી હોય એવી દિવ્યતાથી તે કરતી હોય એવું હવાનને લાગતું. એનામાં કંઈક અકથ્ય કારણે ઇર્ષ્યા પ્રકટવા લાગી.

‘હા પણ ફક્ત તારે મ્હારા પર જ પ્રેમ વરસાવવાનો છે’ એણે એકા થઈ પ્રેમવશ થઈ તામાનો હાથ ખેંચી પાસે બેસાડી, એના કાન પાસે તામાનું હૃદય ધબકતું સંભળાયું.

‘હું તો ચાહું છું અને સદાય ચાહીશ’ તામાએ એનું માયું હાથમાં લીધું.

‘ત્યારે પછી તું શા માટે કહે છે કે લડાઈ થઈ હતે તો હું આમ કરત ને તેમ કરત.’

હવાનને તો સાંભળવું હતું કે ભલે જગતનાં પડેપડ બુઢાં

પડે પણ આપણી અભિલ્ષતા ને પ્રેમ તો સચવાઈ જ રહેત.

‘એને લીધે કંઈ હું ચાહતે નહીં એવું તો બનતજ નહીં.’ એવું માથુ પંપાળતાં તામા બોલી. ‘હા ! ઇવાન ! પણ એક બપોનીઝ સ્ત્રી તરીકે મારે ફરજ તો બબ્બવી જ પડત.’

‘ચાલ ! હવે સુપ રહે. મ્હારે તારી ફરજની વાતો સાંભળવી જ નથી. મ્હારી તરફ પણ તારી ફરજ જ છે. એમ સમજ’ ઇવાને કહ્યું.

ઇવાને ફરીથી એને પોતાની પાસે એસાડી અને ઘા પર હાથ મૂકી એ ખરબચડો ઘા પોતાના હોઠથી પંપાળી રહ્યો.

‘બોલતી નહીં : આપણે હવે એવી વાતો નથી કરવી.’ એ બોલ્યો.

એને તો હવે ખીણું કંઈ જ બેઠવું નહોતું. માત્ર એનો સ્પર્શ કરવો હતો. બન્નેનું યૌવનરશ્મિર એક જ દિશામાં વેગવતુ દોડતું હતું. સ્ત્રીપુરુષ નિર્મિત શ્રેષ્ઠ આનંદ ભોગવવા બન્નેને તલસાટ થતો હતો. છેવટે તામા પણ ઇવાન સાથે કાંઈક કેળવાયલી સ્ત્રીની જેમ, એ શાસ્ત્રમાં પારંગત હોય તેમ ઇવાન સાથે પોતાની દેહ ગોઠવતી ગઇ. ઇવાનને જરા વિચિત્ર લાગ્યું. આ નવોદાને આ શરીરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જ ક્યાંથી ? અને એ કંઈક લાગ્યું વટ્યું પ્રજ્ઞવા લાગ્યો.

‘હું એમ પ્રજ્ઞું છું કે તને કંઈ નવીનતા કે વિસ્મય છે જ નહીં ? તું આ બધી વાતથી વાકેફ જ લાગે છે !’ સ્વતાં સ્વતાં તામાએ એનાં તરફ જોયાં જ કર્યું. તામાની આંખો વિસ્મય નિર્દોષતામાં ભરી રહી હતી.

‘પણ મ્હને તો ખાસ શીખવવામાં આવ્યું છે. તમારી સાથે પ્રથમ રાત કેમ ગાળવી તે પણ શીખવવામાં આવ્યું છે. મ્હારી માતાએ એ માટે તો એક કુશળ વૃદ્ધાને રાખી હતી.’ તામાની આંખો બાલીશ હતી. એ સરલતમ દેખાતી.

ધવાન તો થોડી પળો મુગ્ધ અને સ્તબ્ધ બની ગયા.

‘પણ શું થયું ધવાન ?’

‘તમારી વાસ્તવિકતાથી હું તો અબોલબ્ધ થઇ ગયા છું. મ્હને તો તેં ઝારી મૂક્યો છે.’

ધવાનને થયું કે હું જે કહી રહ્યો છું તે એ સમજવાની જ નથી.

પણ તામા સમજી ગઇ. એની સામે થોડી પળો ટગર ટગર જોઇ રહી. છેવટે પોતાની શાંત વ્યવહારિક રીતે સમજાવતાં બોલી, ‘સાંભળો, સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પુરૂષને શું ગમશે એ નહીં બાજુ તે સાઈ કહેવાય ? મ્હને તમારાં કપડાં શીવતાં તમારે માટે રસોઇ બનાવતાં, તમારું ઘર સાચવતાં, તમારાં બાળકોને ઉછેરતાં એ બધું જ કરતાં શીખવવામાં આવ્યું છે. તો પછી તમે ને હું તદ્દન એકલાં હોઇએ ત્યારે તમને રીઝવવાની, તમારી સાથે પ્રેમ કરવાની કલા પણ શીખવવી જ જોઈએ ને ? જીવનનું હૃદય જ આ કલામાં છે. જ્યારે હૃદય સુદૃઢ હોય ત્યારે જ શરીરમાં ચેતન રહે છે.’

‘હા પણ આ તો બધું વારાંગના જેવું લાગે છે’ ધવાને કહ્યું.

‘હાશ, હાશ’ ધવાનનો હાથ તરછોડી તામા દૂર ખસી ગઇ. એ પોતાનો ઝબ્બો લેવા ઉઠી. ધવાનને લાગ્યું કે તામાની કંઈક નાણુક હૃદય તંત્રી વટી પડી હોય તેમ એ મૂઠ બની ગઇ, આંચકો ખાઇ ગઇ ને એનું માનસ હાલી ગયું. આ બંનેમાં કેટલો તફાવત ! બંને એકમેકને સમજતાં ન હતાં પહેલીજ વાર સાર્વજનિક સ્નાનાલયમાં પેલી સ્ત્રીને નગ્નવસ્થામાં તેણે જોઇ હતી. ને તેને અબબળી થઇ ત્યારે બન્નેએ ઠંડે કલેજે સમજાવ્યું હતું કે નગ્ન સ્ત્રીને જોવી એ ખોટું છે. તે વખતે એ સમજ્યો નહીં અને પછી વિશેષ વાદવિવાદમાં ન ઉતર્યો. અન્યારે તામા એનાથી દૂર ખસી ગઇ.

તામાએ ઝબ્બો કમરપાસથી બાંધી દીધા. તામાના હાથ પટેલ બાંધતાં ધ્રુજ ઉઠ્યા હતા. એ ધવાન તરફ પીઠ કરી ઉભી રહી.

‘આ કાંઈ વારાગનાની રીતો ન કહેવાય’ એના અવાજમાં દબાયલાં ધ્રુસ્કાં હતાં ‘હું’ તમારી પરણેતર છું’ અને તમારા બાળકોની માતા પણ હું જ બનીશ.’

પોતાની બાંધ વડે ટપકતાં આંસુ લુછતાં એ બોલી ને બાહ પણ સીધા કરી નાખ્યા.

નીચા ખબા રાખી એ દૂર જ ઉભી રહી. અત્યારના એ કંઈ પ્રધાન ઉર્મિથી ઘેરાયલી ઉભી હતી. એક બાળકને જે શીખવવામાં આવે તેટલી જ બાલિશ અતુકરણુતાથી એ વર્તતી. ધવાન ઉર્મિવશ બની એની તરફ ફર્યો.

‘તામા, મહેને માફ કર, હું તને આજ્ઞા કરું છું’ ધવાને કહ્યું.

જરા સડક થઇ એ ટટાર થઇ રહી.

‘મહેને આપ આજ્ઞા તો કરશે જ નહી. હું તો અર્વાચીન યુગની સ્ત્રી છું. નવયુગની બાલિકા કાંઈને આજ્ઞાકિંત હોતી જ નથી. પોતાના પતિની પણ નહી. મ્હારે તો તમને પ્રિય હોય તેમ કરવું છે.’

એના ધ્રુજતા હોઠ ધવાન બોઈ રહ્યો. એને એકાએક હસવાનું મન થયું. જગતની સર્વ વસ્તુઓમાં તેને પ્રિયમાં પ્રિય આ સ્ત્રી હતી. એના વિચારો એ બધે હમણાં ન સમજી શકે કે એની વર્તણૂંક વિચિત્ર લાગે તો પણ શું? અથવા તો એને માટે શું ખારે છે તે કશાની એને તો પડી નહોતી. એના અંતરનાં અણુએ અણુ તામાને સ્વીકારી રહ્યાં હતાં.

‘આવ તામા! મ્હારી પાસે આવ!’ નિશ્ચિત અવાજે કહ્યું.

બંનેએ એક બીજા સામે અનિમેષ નેત્રે બોચા ક્યું. સમુદ્ર સપાટી પર ઉંડાણમાંથી પરપોટો તરે તેમ તામાના મુખ પર

સ્મિત તરી આવ્યું. તામા પોતાનાં વચ્ચની અંધિ જરા ખૂલ્લી કરી પાછી ધવાન પાસે આવી ઊભી રહી.

જ્યારે એ પોતાનાં અને તામાનો બિન્ન વ્યક્તિ તરીકે વિચાર કરતો ત્યારે પોતે, એક વચ્ચે અને જગત વચ્ચે એક ઉંઝીને ઉંચી ચણાતી દીવાલ જોતો. તામા સાથે લગ્ન કરીને પોતાના દેશ અને જાત વચ્ચે એણે ભીંત ચણી હતી અને તામા અને એનાં લોક વચ્ચે પણ એવી જ ભીંત ચણાઈ હતી. જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્ન થાય છે ત્યારે એ યુગલની દુનિયા ભુદી જ પડી જાય છે. તેઓ બંને પણ જુદી દિશામાં વહેતાં પાણીના સંગમ જેવા હતાં અને પોત પોતાનાં જગતથી વિખુટાં પડી ગયાં હતાં. હજી એના અને ભપાનીઓ એક બીજાને પરદેશી જ માનતા. પોતાના બંનેનાં પ્રપિતામહનાં લોહી પણ જુદાં હતાં, હાડ પણ એક નહોતાં. જ્યારે એ પોતાની દેહ અને તામાની દેહ સરખાવતો ત્યારે એને એ જુદી માટીમાંથી ઘડાયેલી એ કાયાઓ જ લાગતી. ખરું હતું કે આ એ દેહોનું આજ મિલન થયું હતું. છતાંય જે દેહ એને આટલો પ્રિય હતો, જે દેહ એની આટલી સમીપ હતો, તે દેહ એનાથી કેટલો નિરાળો હતો ! જ્યારે ધવાનનું હાડ પાતળું અને ઉંચું હતું ત્યારે તામા જડી, નીચી અને સશક્ત દેખાતી હતી.

તામા જડી નહોતી પણ એના પોતાના જેટલી પાતળીયે નહોતી. એના પાર્થિવગુણપ્રધાન દેહને એ ચ્હાતો. એની હૃદય-અરિસામાંથી નિતરતી નિર્મલતાપર પણ એ મુગ્ધ હતો. જો કે એનીપર એણે અનેક હાસ્ય ફેંક્યાં હતાં.

તામાની બાલિશતા ને સાદા ધવાનમાં નહોતી અને તેથી જ ધવાનને આ પોતાની ઉણપ બીજામાં દેખાવાથી પ્રિય થઈ

પડી હતી. આનો અભાવ એને શ્રાપરૂપ જ હતો. ઇવાન જે કંઈ કરતો તે તે પોતે જ અનેક રીતે કરી શકત, પણ તામા તો જે કંઈ કરતી તે એક જ રીતે, પોતાને શીખવેલી રીતે જ કરી શકતી. એનો નવયુગની અર્વાચીન બાલિકા હોવાનો ગર્વ પણ એને શિખાઉ જ લાગતો. બધું જ દોરવેલું જ થયાં કરતું. ઇવાન એને આ વિષે ચ્હીડવતો અને તામા તે સમજતી નહી. હોટલમાં જ્યારે એ રકાબી ઘાતી હતી ત્યારે પણ એણે ખૂબ ચ્હીડવી હતી તેવી જ રીતે તે એને ચ્હીડવતો અને તામા એનો મર્મ સમજતી નહી. આજે લગ્નનો સાતમો દિવસ હતો અને રબનો છેલ્લો દિવસ હતો. આવતી કાલે તો એ નાગાસાકી પહોંચી જશે. હવે એને બન્હની જગ્યા મળશે એવું મી. મુરાકીએ નકકી કર્યું હતું. આવતી કાલે એ અને તામા શહેર પાસેના પરાની ટેકરી પરની બંગલોમાં જશે. ત્યાંજ આજે રાત્રે તામાએ એક મિજલસ ગોઠવી હતી, એણે કંઈક અવનવી વાન્ડીઓ બનાવી હતી. જ્યારે ખાવાનું પીરસાઈ રહ્યું ત્યારે તામાએ પડદા ખેંચી લીધાં. બારી નીચેની ટેકરીઓ અને ખીણો પર ઉઘડતી. દૂર દૂર સમુદ્ર કિનારે વીંટલાયેલી દીપીકાઓને નિહાળી રહેતું નિશા ભર્યું વ્યોમ દેખાઈ રહ્યું હતું. તામા ઇવાનને કશાને સ્પર્શ કરવા દેતી ન હતી.

‘ના ના હું બધું જ ગોઠવું છું. ઇવાન !’

ઇવાને જરા મલકાતાં મલકાતાં તામાને કામ કરતી બોલાવ કરી. તામા તો ગંભીર વદને, કંઈક કામમાં ગુથાયેલી હતી. નાનામાં નાની વસ્તુને પણ તે એટલી જ મહત્વતા આપતી અને કામ કરે જતી હતી. બપોરનાં ટેકરીઓ પર ભમતાં ભમતાં પણ આ મિજલસને સુશોભિત કરે એવાં પુષ્પો જ વિણવાની ધૂનમાં હતી અને ફરી આવ્યા પછી લગભગ એક કલાક એ આ ફ્લોમાંથી સુંદર સુંદર ફ્લો વીણી વીણી ગોઠવવામાં એટલી જ મસ્ત હતી.

કે જાગ્યે જ તે ઝીક શબ્દ પણ બોલી હતી. તામાની સુશોભન કલાની સંપૂર્ણતાને માટે ઈવાનને શંકા જ નહોતી. પોતાની લાંબી અને લલિત પાંદડાંમાં ઉછરેલી રૂપેરી બડી દાંડીઓ સાથે એ ફૂલો માટીની ચોખંડી ફૂલદાનીમાં એ કુદરતમાં ઉછરતાં હોય તેટલી જ સ્વાભાવિકતાથી ગોઠવાયાં હતાં. એણે તામાને આટલો પરિશ્રમ ઉઠાવતી, આટલું ઝીણવટથી કામ કરતી ન જોઈ હતે તો જરૂર એ માનતે કે કુદરતે જ આટલી સુંદર રીતે ગોઠવણી કરી હશે. એના શિક્ષણને ઉદ્દેશ, અને પરિશ્રમને પરિણામે એટલું શીખવા પામી હતી કે ગોઠવણી એ કલા કરતાં પુનર્જન્મ પામેલી કુદરત જ દેખાવી બેઠાં. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તામાનાં જીવનનો મર્મ ઈવાન આગળ ઉઠેલાતો હતો. એણે જમવાનું બધું જ ગોઠવ્યું. ચાળીઓ ગોઠવી અને જમવાની બેઠક પણ નકકી કરી. ક્યારે શું પીરસાશે તે પણ નિશ્ચિત થયેલું હતું. આ બધું જ પતી ગયું ત્યારે તામાએ તાળી પાડી અને એ હસવા લાગી.

‘આલો હવે આપણે મજાદ કરીશું.’

‘પણ તામા, તું તો ક્યારની આનંદમાં જ છે ને! હું તો તને ક્યારનો બોયા જ કરું છું. તને તો બધું ગોઠવવામાં કંઈક ઓર આનંદ પડે છે!’

તામાએ ઈવાન સામે બોયાં જ કહ્યું.

‘તમે શું કહેવા માગો છો? જેટલું કરવું બેઠાં તેવું જ હું કરી રહી હતી.’ તામાએ કહ્યું.

‘ના ના, તું તારી પ્રિય પ્રવૃત્તિમાં જ મસ્ત હતી. આ આ બધું જ કંઈ કરવાની જરૂર હતી ખરી? ખાવાનું લઈ આવીને ખાઈ લેવાત.’

‘પણ ઈવાન, દરેક વસ્તુ કરવાની થે રીત હોય છે! સરલમાં સરલ વસ્તુ પણ. મને તો શીખવવામાં આવ્યું છે કે ઝાડ

કહાડવાની રીતે જાડુ કહાડીએ તો તે જાડુ મરી જાય છે—વ્હા પીવાની રીતે વ્હા પીવાય. — દરેક વસ્તુ કરવાની રીતે જ કરવામાં કલા છે અને તેમાં જ જીવનનો આનંદ છે.’

ધવાન જરા આનંદમાં ગર્જી ઉઠ્યો: ‘ હા હા! તું નવયુગની કન્યા તો ખરી જ ને !’

તામા જરા અટકી પડી ‘ ના, ના, આ તો બધી પુરાતન પ્રથાઓ પ્રમાણે હું કરી રહી છું. હું ધારું છું તેના કરતાં તો હું ઘણી જ જૂના યુગની છું.’

ધવાનને લાગ્યું કે તામાનું અંતર ઘવાઇ રહ્યું છે. એની સુશોભન કદાની પ્રશંસા કરવાને બદલે એણે એની પ્રવૃત્તિનો આનંદ છીનવી લીધો. ધવાનને પોતાના પર વ્હીડ આવવા માંડી.

‘ ના, ના, તામા! તું જે કરે છે તે મને ખૂબ ગમે છે. હું તો ચીડતું છું માટે તું જોડું ન લગાડતી. હવે તને નહીં ચીડતું.

‘ તમે ખુશીથી ચીડવો’ તામા જોડી ‘ મહેને એથી કાંઈ જોડું નહિ લાગે ’

તામા ગંભીર થઈ ગઈ હતી. ધવાને તામા તરફ હાથ લંબાવેા પછુ એટલામાં જ એક પરિચારિકા યાત્રીમાં માછલી લઈ આવી.

‘ આજે આ માછલીનું ખાણું ખાવ. તલાવમાંથી મહેં પોતે જ પસંદ કરી છે અને તમારે માટે જ ખાસ રંધાવી છે’ માટે તમારે ખાવી પડશે.’

‘ મહેને જરૂર ભાવશે’ ધવાને કહ્યું.

ચાંદીના કાંટાથી માછલી કાપી. ધવાને પાણી માટે કટોરું ધરું. તામાએ પાણી આપ્યું.

‘ આજે તો તું જે આપશે તે બધું જ લઈશ.’

તામા ધવાનના પ્રેમભર્યા શબ્દો સાંભળી જરા શરમાઈ ગઈ પછુ એની આંખમાં કંઈક બીક પ્રસરી રહી હતી.

‘પણ હું પણ તમને જે જોઈશો તે જ આપવાની છું’ તામાએ કહ્યું.

‘હા એ તો હું જાણું છું’ ધવાનને થયું કે આ સ્ત્રી સામે જરા હજવેથી કામ લેવાનું છે. એનું અંતર ભારે નાણુક છે. તામા તો એચાર અજિતવનું અજબ મિશ્રણ હતી.

અર્વાચીન અને પ્રાચીન સ્ત્રીનું મિશ્રણ; કંઈક બાળક અને વૃદ્ધનું મિશ્રણ. પોતે તો તે બધું સમજી નાણુકાઈથી જ કામ લેવાનું રહ્યું.

થોડીવારમાં તો તામા પાછી આનંદમાં આવી ગઈ પછી તો એ લોકોને બન્નું સાંભર્યો ને એની વાતે ચડ્યા. જ્યારે આવી મિજબાની હોય ત્યારે એને તો ભારે મજ પડે. એ લોકોને સારી થે દુનિયામાં બન્નું સાથે વાંધા પડતો જ નહીં. એ હમણાં ક્યાં હતો તેની કાંઈને કંઈજ ખબર નહોતી. ફક્ત એટલી જ હતી કે તે ચીનના કોઈક ભાગમાં છે. પછી તામાએ ધવાનને પૂછ્યું ‘ઘોલો, તમારા ચીનની વાતો કરો. એ અમારા દેશ જેવો છે ખરો?’

ધવાને ડોકું ધુણાવ્યું. કંઈક પહેલાં હા કહી પછી પાછી ધૂન બદલાઈ હોય તેમ ના પાડી. એણે તરત જ તામાની અને એના દેહની ભીજતા યાદ આવી-એ ભિજતાને લીધે એમના માનસમાં, લાગણીમાં, વિચારશ્રેણીમાં અંતર પડતું. એને ખીક લાગવા માંડી કે આ બેઢને લીધે એકબેકનાં અંતર કોઈકવાર થવાશે તો નહીંને ?

પછી એકદમ એ ચૂપ થઈ ગયો. તામાના સવાલ માટે રાહ બેતો બેઠો. તામાએ એક સિવાય બધા જ દીવા બંધ કરી દીધા. પરિચારિકા છેલ્લી રકાળી ઉંચકી ગઈ અને ચ્હાદાની ચૂકી ગઈ. તામા પોતાનો કટોરો લઈ ધવાન પાસે સ્વસ્થ ચિત્તે બેસી ગઈ. એ ચીનની વાતો બૂલી ગઈ.

ચીનના સવાલોને બદલે હવે એ ફરતા હુંગરો પર નજર ફેંકતી ગઇ. એના મોઢા પર શાંતિ અને સુખ પ્રસરી રહ્યું હતું. ઇવાનની દ્રષ્ટિ પણ તામાની દ્રષ્ટિ સાથે જ ફરતી હતી. કેટલીય પળો સુધી બન્ને નિઃશબ્દ બેસી રહ્યાં. આ નિરવતામાં સર્વ લોકો ભૂલાર્થ ગયા. ફક્ત એ લોકો હવે પતિ પત્નિ હતાં એ સિવાય એમની સ્મૃતિમાં બીજું કશું જ નહોતું. સ્ત્રી પુરુષ નો સંબંધ ગુઢ છે, રમ્ય છે. જાતિ કે પરાપૂર્વ વંશ પણ એમાં વિસારે પડે છે. ઇવાનને પોતાના લગ્ન માટે પશ્ચાતાપ જ નહોતો એ તો એના લગ્ન માટે બધુંજ કરત કારણ કે એજ એની દુનિયા હતી.

એમની નવી દુનિયામાં એને તામામાં બધું આવી જતું હતું. નવી દુનિયા એ શબ્દો એના મગજ પર એક જૂની વેદનાના ઝટકા સાથે અથડાયા. નવી દુનિયા જેટલું મહત્ત્વ બર્યું અને વિશાળ બીજું શું હોઇ શકે? ના ના, એ અને તામા તો પોતાના બાળકો માટે એક સુંદર સ્થળ બનાવશે. એ લોકોનાં બાળકોનો તો કોઇ જ દેશ નહીં. એ લોકોને તો એક નાતું ધરજ શાંતિ અને સુખનું ધામ બની રહેશે. કદાચ એનાં બાળકો ઇવાનને પિતા તરીકે સર્ગર્વ સ્વીકારી પણ ના શકે? કદાચ પિતા તરીકે તામાનાં બાળકો જરૂર પેલા સૈનાપતિને પસંદ કરત. હવે ફરી એને સાંભર્યું કે શાંધાઇમાં આ વર્ણુશંકર પ્રભમાંથી જન્મેલાં બાળકોની કોઇને પડી નહોતી.

હા, પણ આ ગોરું પીળું લોહી જેવું તો નહીં જ ને? એનાં અને તામાનાં બાળકો એવાં તો નહીં જ થાય.

‘તામા, શું વિચાર કરી રહી છે?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘કંઈ ખાસ નહીં, હું વિચાર કરું છું થર કેમ ગોઠવીશ.’

‘હા, પણ મહેને તો આ હુંગરા છોડી જવાનું મનજ નથી થતું. અહીંજ રહેવાનું હશે તો કેવું સારું!’ ઇવાને કહ્યું. ‘અહીં

બધું જ શાંત છે. કશીથી પણ ભય નથી. જગત પણ આપ-
ણું જ છે.’

ધવાનને લાગ્યું કે આ શાંતિ અને ચિત્તસ્વસ્થતા માટે
આખું જગત ચગડોળે ચડ્યું છે.

‘નારે ! મહેને તેા સદાયે ડુંગરની ટોચેા નહી વહાલી લાગે.
જહુ માથાફટ પડે. માંસ, શાકભાજી, ફાલસા, નિત્ય જીવનની
જરૂરિયાતો પણુ ત્યાં ન મળી શકે.’

‘હા હા, ખરેખર એ લાવવું ઘણું જ મુશ્કેલ થઈ પડે.’
ધવાને કહ્યું.

નિત્ય જીવનની જરૂરિયાતો; ધવાનને તેા એનો વિચાર
સરખોયે નહોતો આવ્યો.

દિવસો તેા કંઈક ઝડપે પસાર થતા હતા. એકાદની રમ્ય
સ્મૃતિને મૂર્ત સ્વરૂપ અપાય ન અપાય ત્યાં તેા ખીજો આવીને
ઊભો જ રહે. ધવાન હવે એની એરીસમાં જવા માંડ્યો.
જનજી પણુ હવે તેા નહોતો. એરીસમાંથી એ તામાના
સુંદર સ્વચ્છ નાના ઘરમાં જતો. દિવસ પર દિવસ ગયા અને
મહિના પર મહિના પસાર થવા માંડ્યા. તામા અને એનું ઘર
એક મીઠી દુનિયા બની રહ્યાં. ખીજા કશાની ઊણપ એને લાગતી જ
નહી. તામા એના જીવનની અધિષ્ટાત્રિ બની રહી.

રોજનું કામ કરતી તામા છુટી લાગતી હતી. ડુંગર પર
પણુ એ તેા સંપૂર્ણ સુંદરી બની રહી હતી; પણુ ડુંગર પર બધું
જરા વધારે પડતું આદર્શ હતું. જાણે તામાએ મનમાં બધી
ચોજનાઓ આગળથી થકી રાખી હોય અને તેને વળગી રહેવા
પ્રયાસ કરતી નહોય તેમ અહિંયાં બધું વધારે સ્વાભાવિક પણુ
હતું. ઘરને એક રમ્ય સ્વપ્ન બનાવવાની તાલાવેલીમાં પોતાનો

વેશ અને બાલ પણ પહેલાં જેવા ઐગેલા ન રહેતા અને વસ્ત્રોનાં પણ ઠેકાણાં રહેતાં નહોતાં. પરિચારિકા કામ કરતી તો પણ બાંધ ઉંચી ચડાવી એ પોતે પણ કામ કરતી. કેટલીય વાર ઇવાન ઘેર આવતો ત્યારે તામાના બાલ પર કાલસાના ડાઘ પડ્યા હોય !

ઇવાનને માટે રોજ તામા સરસ રસોઇ બનાવતી. ફરતી ફરતી રસોઇ બનાવવામાં તામાને મજા પડતી. કંઈનું કંઈ તાણુ અને નવું રોજ થતું. ઇવાન તામાને પૂછતો :

‘તામા, તને આટલું બધું ક્યાંથી આવડે છે ?’

‘અરે ! હજુ તો મને કેટલીય વાની આવડે છે ! તે તો હજુ તમને થયાડી પણ નથી.’

પણ ઇવાનને જીભના સ્વાદ ઓછા હતા. જે ઉતાવળે અને સાધારણ સગવડે મળી શકતું તે ખાવાનું એને ગમતું. ઘર છોડ્યા પછી એ એકલો ઉછર્યો હતો. ઘણીવાર તો રીક્ષાવાળા ખાય તેવું જ વિશ્રાંતિગૃહમાં એ ખાઈ લેતો. કંઈ થોડો ભાત અને કંઈક બીજું થોડું આમ તેમ ખાઈ લેતો.

તામા જરા કરકસરથી કામ કરતી. એનાથી જરૂર પૂરતું જ રંધાતું અને બગાડ તો ભાગ્યે જ થતો. ઇવાનના ઘરના બાંડારોમાં કેટલોય બગાડ થતો અને કોઈની નજરે નહોતી પહોંચતી. અહીંયાં તો રોજ તામા વિચાર કરતી કે ‘કેટલું બેઠશે ને કેમ બેઠશે. હવે એને એન લેનને મળવાનું મન થયું. આ ઘરમાં એન લેનને જરૂર ગમત કારણ કે અહીં ગરીબ કે તવંગર કોઈથી કંઈ જ શરમાવાનું નહોતું.’

કુંગરની ટોચ પરની અગાશી પર ઉભેલી આ મદુલી ઇવાનને સ્વર્ગસમી લાગતી હતી. પરિપૂર્ણતા સર્વત્ર પ્રસરતી લાગતી. ઘર નાનું સ્વચ્છ અને શાંત હતું. રૂપેરી રંગની શ્વેત સાદડીઓથી જમીન ઢંકાઈ રહી હતી, અને દિવસના એક મોટા

ખંડ દેખાતો. પણ સાંજ પડતી કે બધા જ પડદાઓ ખેંચાઈ નાના નાના ખડોમાં ઘર ફેરવાઈ જતું. એક ખંડ ઈવાનનો વાંચવાનો, જ્યાં નિશ્ચિત એસી એ પાઠપ ફૂંકતો, વાંચ્યા કરતો, તામા પણ સાંજની રસોઈ પતાવી લેતી. રાત પણ પછી એક ચિરાતન સુખમાં પસાર થતી. રવિવારે બન્ને બાગમાં ફૂલરોપણ કરતાં. મી. મુરાકી પણ ત્યાં આવતા. ખાસ કરીને બાગ સુંદર બનાવવાની સ્વચના કરતા.

દર પેલે પાર સમુદ્ર હતો. મી. મુરાકી બબડતા કે આ સમુદ્રના ઘાટે આપણે બગીચો કરવો જોઈએ. દરિયો તો ઘરની ભૂમિકા છે, બાગ જોતાં જોતાં ક્ષિતિજની પણ પેલેપાર નજર પડવી જોઈએ.

દર રવિવારે એ આ ઉંચી ભેખડ પરની ગોળાતી પગદંડી પર ચાલી આવતા અને એમની જ સાથે તામા બાગ બનાવતી. શિલાએ શિલાએ છોડ રોપવાની કળા એ તામાને સ્વચવી રહ્યા હતા. આવી શાંત પળોમાં આ માણસ કળાવો મુશ્કેલ હતો. પોતાના મૃત પુત્રનો શોક નહીં પાળવાનો હુકમ કરનાર, પોતાની પુત્રીને પણ મારી નાખવા તત્પર થનાર પણ આજ વ્યક્તિ હતી. આજ માણસમાં એ ઉર્જાગામી વ્યક્તિત્વનો સમાવેશ થતો હતો. અત્યંત મૃદુતા અને અત્યંત કઠોરતા ને હૃદયહીનતા બંને સાથે સાથે વસતાં. આ બંને વચ્ચે કંઈ સૂમેળ જ નહોતો. છતાંય એના આ બન્ને સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરે જ છૂટકો હતો.

પોતાના ટેવાયલા હાથે મી. મુરાકી તો ખૂબ ઝડપથી ડાળીઓ કાપી રહ્યા હતા. ઈવાનને બહીક લાગવા માંડી કે આ ન્હાના બાગમાં કરું જ નહીં રહે.

પણ પછી તરત જ મુરાકીની વાત ઈવાનને સાચી લાગી. એમણે એવા કલાકૌશલ્યથી ઝાડો કાપ્યા હતાં કે બગીચાનું સૌન્દર્ય એાપી નીકળ્યું અને સમુદ્રે પોતાની મુનસફીએ ઝાડને

થડ્યા હોય તેમ સમુદ્ર પણ દૂરથી દેખાતો હતો.

‘અહીં આવો, અહીં આવો.’ પરસેવાથી ભીંબતા નવા ચેતનથી ભર્યા ભર્યા અવાજે મી. મુરાકીએ ઇવાનને બોલ પાડી.

બાગ તો સરિયામ રસ્તા જેવો બની ગયો હતો. જાડો પણ ખસી ગયાં હતાં અને સામે સમુદ્ર માટે મોટી કમાન બની રહી હોય, પવને જ સમુદ્રદર્શન માટે માર્ગ કર્યો હોય તેવું જ ભારે રળિયામણું લાગતું હતું.

ઐટલામાં તો પાનખર આવી, ઇવાન તો માની જ નહોતો શકતો. એક દિવસ સવારે તામાએ ઉઠતાં જ ઝાકળ બિંદુ ઘીઠા પછી ઇવાન તામા સાથે બહાર બાગમાં ગયો ત્યારે અરેખર ઘાસ પણ ઝાકળભીંતું હતું અને શિલા પરનાં જલબિંદુઓ રૂપેરી શીકરો જેમ બાઝી રહ્યાં હતાં. બપોરના એ પાછો આવ્યો ત્યારે તામા પાનખરની પ્રથમ પાનત્રુટિ બહારતી હતી.

‘શું અરેખર પાનખર છે?’ શિયાળાના વાતાવરણમાં કામ કરતાં કરતાં તામાના ગાલ પર સુરખી આવી હતી. એને જેટલાં વર્ષો થયાં હતાં તેના કરતાં એ યુવાન લાગતી હતી. એકાદ બાબુ એકાએક નજર પડી હોય તેમ જરા ચીડાતાં એ બોલી :

‘ક્રીસેન્થીમચ્ચનાં ફૂલોનું રંગદર્શન થતું દેખાય છે. આ એના રંગ તો સાચા નથી લાગતા. ટોપક ફેરીઆ પાસે એના કાંદા છ મહિના પહેલાં ખરીદ્યા હતા. બાગના એક ખૂણામાં છએ છ કાંદા નાખી દીધા હતા.’ ઇવાનને હાથ ખેંચી તામા ત્યાં થસડી ગયા.

‘બુલોની આ તો પીળા દેખાય છે. આપણે બધાં લાલ અને સોનેરી જોઈતાં હતાં.’ તામાએ કહ્યું.

‘હા, પણ હું ધારું છું કે એની પાસે એ વધારે પડતાં હતાં.’ ઇવાને હસતાં હસતાં જરા કચવાટથી કહ્યું.

‘એ મહેને એ ટોપક વાર મળશે તો હું જરૂર પૈસા પાછા

‘હાઈશ.’ તામાએ કહ્યું.

ફરી ભાલતાં ભાલતાં એ જાડુ કાઢવા લાગી.

‘હા નક્કી. લખ લેજો.’

‘ઉઘી રહે તામા, હું પણ જાડુ લાવું છું.’ ઇવાન જાડુ લખ આવ્યો. બન્ને જણ જાડુ કાઢવા લાગ્યાં. તામા એકદમ એક બામ્બુની શાખાપર ઊસી ગયો.

‘તું ચાકી ગયો છે?’

તામાએ ના કહેવા ડોકું ધ્રુણવ્યું. ઇવાનને નવાઈ લાગી. માકે તો તામા ન કહેવાય તો!

‘ત્યારે શું તું ખરાબર છે?’

‘હા, હું તદ્દન જ સારી છું.’

એણે તો ઉંચું નીચું જોતાં જાડુ કાઢ્યાં કર્યું. વચમાં વચમાં વળી તામા સામે પણ એ જોઈ લેતો. દરેક વખત તામાની દષ્ટિ સામેના સમુદ્ર પર ઠરતી.

‘તું ત્યાં જ શું જોયા કરે છે?’ છેવટે એ તામા પાસે ગયો ને પ્રશ્ન.

‘હાઈશ! હું તમારાં માળાપને ઓળખતી હતે તો કેવું સારું થતે! તમારું ઘર કેવું લાગે છે તે જાણવા પણ હું ઉત્સુક છું.’ સમુદ્ર તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતી તામા બોલી.

ઇવાને તો એના માળાપને કેટલાય દિવસ સુધી વિચાર કર્યો થે નહોતો કર્યો. લગ્નના મહીના પછી એને એની અને તામાની લગ્નના વેશમાં છબી મોકલી હતી અને એના પિતાએ એક વિનિત જવાબ મોકલ્યો હતો. એની મા કદી કાગળ લખતી નહીં પણ એણે રેશમી બરેલાં સાટીનનાં વસ્ત્ર મોકલ્યાં હતાં. ચિત્રો અને કિંમતી ચીજો સાથે તામાએ તે સાચવીને રાખી મૂક્યાં હતાં.

હવે ઇવાન પણ સંખ્યાના તેજમાં ચમકતાં સમુદ્રનીરની

પાર પેલું ચોખંડ ઘર જ્યાં એની બાલ્યાવસ્થા વહી ગઈ હતી તે તરફ જોવા લાગ્યો. એ ઘરની બીંતોમાંથી નીકળતી અફીણની વાસ પાછી એની પાસેજ પ્રસરીતી એને લાગી. આ વાસ ઘરના પડદાઓમાં અને ધૂળભર્યાં ગાલીચામાં પણ પ્રસરી ગઈ હતી. આ વાસ દૂર કરવા સમુદ્રની સ્વચ્છ હવા એ અનુભવી રહ્યો.

‘શા માટે તારે મ્હારા માતૃપિતાને મળવું છે ?’ ધવાને તામાને પ્રશ્ન.

‘કારણ કે હવે હું તમારા કુટુંબનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની રહેવાની છું.’ તામાએ કહ્યું.

પહેલાં તો ધવાન સમજ્યો જ નહીં. તામા જે કહી રહી હતી તે.

ધવાનની આંખો સામે જોતી તામા ફરી બોલી: ‘અત્યારસુધી હું તમારી જ હતી, તમારા જ જીવનનું એક અંગ હતી. હવે જ્યારે હું માતા થઈશ ત્યારે તો તમારી એકલાની મટી તમારા આખા કુટુંબનું અંગ બની રહીશ.’

રાત્રે ધવાનને આનો કેટલી વાર આંચો હતો પણ ધવાનને જરા આ વાત ઉઘાડતાં શરમ આવતી અને તામા તો સદા જીવનનાં સ્વપ્નાં જોતી.

એને તો આશ્ચર્ય થતું હતું કે તામા આ વાત એને કેમ કહી શકશે. એને તો ઘણીવાર વિચાર આવતો હતો કે એને પુત્ર જોષતા હતા કે કેમ ? અને તે આવશે તો ? છોકરીઓનો વિચાર જ ન કરવો પડે કારણ કે એ જાપાનના કાષ્ઠક જીવાની-યાને પરણાવી દેવાત. પણ પુત્રો આવશે તો તે ચાંપનીજ જ થશે ને ? એ પોતાના બાળકોને કેમ સમજવી શકશે કે એ લોકો એના માબાપ સાથે કેમ વસતાં નથી. ચીનમાં એને અમલ પુત્રોની સતત ખીક રહેતી. તામાએ આ બાળકોની વાત કરી ત્યારે પહેલી કુટુંબની વાતથી જ શરૂઆત કરી.

એણે તો પોતાના પિતાએ એને શા માટે અપાન મોકલ્યો હતો તે વિષે કે પોતાના માતપિતા વિષે તામાને કશું જ કહ્યું નહોતું. એને મન એનાં પૂર્વજીવનની કથાને તે તામાને કંઈ જ સંબંધ નહોતો.

અને જો તામાને કહ્યું હતે તો તામા એને સમજી શકત કે કેમ તેની પણ એને શંકા હતી. બળવાનો શબ્દ તામા માટે અંગાર સમો હતો. એ શબ્દથી એને એવી બીવડાવી દેવામાં આવી હતી કે જ્યારે પણ એને પોતાની કંઈ વાતો કહેવાનું મન થતું ત્યારે એ કરતાં જ સ્થંભી જતો, પછી એને પોતાની ભત માટે ખાત્રી ગઈ કે એન લેન જેવો એ જન્મજંડોર નહોતો.

એન લેન તો એવો હતો કે એ ગમે ત્યાં હતે તો પણ બળવા-ઓર જ થતે. આ દેશમાં નહીં તો બીજા દેશમાં થતે. બળવામાં જ એને એના જીવનની તૃપ્તિ અને સ્વપ્નસિદ્ધિ દેખાતાં. એને તો લોકો કરતાં લડાઈ પ્રિય હતી. ઇવાનને તો લડાઈ અપ્રિય હતી. છેવટે એણે નક્કી કર્યું કે તામાને કશું કહેવું જ નહિ. જેવો તામાએ એને જોયો છે તેવો જ એ હતો. કારણ કે જે ઇવાન એન લેન સાથે કામ કરતો હતો તે ઇવાન તો હવે તે રહ્યો જ નહોતો. તામાને પોતાને ઘેર કેમ નથી લઈ જતો તેની વાત પણ તેણે તેને નહોતી કરી.

‘ઈવાન! આપણે તમારે ઘેર જઈશું. કેમ તમે બોલતા નથી? તમને બાળક નથી ગમતું?’

તામાને ઇવાનની અનિશ્ચિત મુખરેખાની બહીક લાગવા માંડી. ઇવાન ઉતાવળો બોલ્યો:

‘ના ના, મ્હારે બાળક તો જોઈએ જ છે. મ્હેં આ પળનો તો સૈંકડો વાર વિચાર કર્યો છે પણ તને હું ઘેર નહીં લઈ જઈ.’

‘શા માટે નહીં?’ તામાએ પૂછ્યું. ‘મ્હારાથી મ્હારાં સાસુ

સસરાને ન મળાય.’

‘પણ હું તો માનતો હતો કે તું તો નવયુગની બાલિકા છે અને નવયુગની બાળાઓને સાસુસસરાની બહુ વાંછના હોતી નથી.’

‘હું નવયુગની સ્ત્રી છું. ઇવાન !’ ઇવાનને આ શબ્દો સાંભળવા ગમતા, કારણ કે તામાના એ સગર્વ આનંદભર્યા શબ્દો હતા પણ હવે તો એ હસ્થાવિના બોલતો હતો. તામાને બોલું ન લાગે માટે.

ઇવાનને થતું કે એની સામે હસે છે તે તામાને નહોતું ગમતું.

‘પણ કેટલી વસ્તુઓ કરવી સારી હોય છે. એમ જ ને ?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘તમને ક્યાંથી ખબર પડી ગઈ. કે હું એમ કહીશ ?’

‘એ તો પડી. ઠીક ત્યારે, તારા આવા વિચારો છે ?’

‘હા અને હવે તો ખાસ.’ તામા ગંભીરતાથી બોલી, થોડી વાર રહી ફરી બોલી : ‘જ્યારે સ્ત્રીને બાળક અવતરવાનું હોય છે ત્યારે આ બધી નવયુગની વૃત્તિઓ શાંત પડી જાય છે. પછી એ પાછી મૂળપ્રથાપ્રધાન બની જાય છે અને કુટુંબની જ થઈ રહે છે. એના બાળકતુ શ્રેષ્ઠ સંરક્ષણ જ એના પ્રધાનસુર બની રહે છે.’

‘મહાર્ કુટુંબ આ બાલકને રક્ષણ આપી નહીં શકે’ ઇવાને ધીમેથી કહ્યું.

‘કેમ ? હું તો માનું છું કે તમારા પિતા તો ખૂબ ગર્ભ-શ્રીમંત છે અને તે દિવસે તમે જ કહેતા હતા કે એ તો ચીનના સત્તાધારી અબેડ પુરુષ છે !’

ઇવાનને થયું કે હું તામાને કહું કે એના પિતાની લક્ષ્મી એક બપોનીઝ સ્ત્રીથી જન્મેલા બાળકને સંરક્ષણ આપવા માટે

જસ નથી. પણ તે બહુતો હતો કે આના શબ્દો આ ઘરની શાંતિના ચુરેચુરા કરી નાંખશે અને તામાના હૃદયમાં એક વિનાશક જંતુની જેમ રોગ કરી ઘર-કરશે. તામા આ શબ્દો સૂઝી શકશે જ નહીં. એજ શબ્દો ઇવાન સામે શસ્ત્ર તરીકે વાપરશે. તેથી તે તેમ બોલ્યો નહીં. તામાને એ સાચા હૃદયથી ચઢાતો હતો અને જ્યારે એમના પ્રેમમિલનનું આ બાળક અવતરવાનું છે ત્યારે તો એમ કેમ કહેવાય ? મ્હારાં દોડા તમારા દોડાને ધિક્કારે છે એવું કેમ કહેવાય ?

‘પણ તામા, મ્હને તો તું મ્હારે માટે જોઈએ છે.’ એ બોલ્યો. તામાને ખભે એણે હાથ મૂકી દીધો. ‘તું તો નવયુગની જ થજે અને હું પણ નવયુગનો જન્મી જમ્મશ. આપણે જગતથી ભુદા જ રહીશું, હું અને તું. મ્હારે કુટુંબની પણ જરૂર નથી. આપણે એક બીજા માટે જસ છીએ, આપણાં બાળકો માટે જસ છીએ.’

તામા શંકાદષ્ટિએ ઇવાન સામું જોઈ રહી.

‘પણ જીંદગી સુધી કંઈ થોડાં એ દોડા માટે આપણે રહેવાનાં છીએ ! આપણે તો વૃદ્ધ થઈ મરી પરવારશું.’

‘પણ પછી એના જેવાં પણ બીજાં પૃથ્વી પર હશે ને ? અને આપણે એક બીજાનાં થાય તેવું જ શિક્ષણ આપશું.’

‘હા, પણ આ ઘર તો છોકરાં માટે ખૂબ નાનું પડશે.’

‘કંઈ નહીં. આપણે પાછલી ટેકરી પર વધારે એરડા બંધાવીશું.’

‘ના ના. પણ તો તો ખાલી કરી મોટા ઘરમાં જ જવું વધારે સરતું પડે અને સરલ બને’ તામાએ વિચાર કરી કહ્યું.

પણ ઇવાને કંઈ આ કણ્ઠલ ન કયું.

‘ના તામા, આપણે આ ઘર છોડી નથી જવું. કાણ બધું એવી વાત જ મ્હને અપશુકનિયાળ લાગે છે.’

‘કેમ, હવે તમે વહેમી થઇ ગયા! તમે તો નવા યુગના છો ને ? હુંએમાં ક્યારથી માનતા થયા છો ?’

બન્ને બંધુ આ શબ્દો પર ખડખડાટ હસી પડ્યા. અને તામાએ પોતાની બાંધથી આંખો લૂછી નાખી. ‘જવાન ! આપણે આવાં ગાડાં બન્યાં તે પહેલાં શું વાતો કરવા માંડી હતી ?’

‘હા, આપણે એમ વાત કરતાં હતાં કે આપણે ત્યાં એક બાળક જન્મવાનું છે, કોઇ કન્યા અવતરવાની છે.’ જવાને કહ્યું.

‘ના ના મ્હારે તો પુત્ર જ જોઇએ છે’ તામા બોલી.

‘પણ મ્હને તો પુત્રી જ ગમે’ જવાને કહ્યું.

‘પણ મ્હને પુત્ર ગમે છે તેનું શું ?’ તામાએ ફરી કહ્યું.

એ લોકો વાતોમાં ને વાતોમાં બધું જ ભૂલી ગયાં.

બન્ને હજી પણ ઘેર નહોતો આવ્યો. એક વર્ષ પહેલાં શાંધાઇમાં છમકલું થયું હતું તે કંઈ મહત્ત્વનો બનાવ નહોતો. ચીનના સૈનિકાની એક દૂકડી બપાનીઝની સામે અચડાઈ પડી હતી.

થોડા દિવસ પછી મી. મુરાકીએ કહ્યું કે બન્નેને શાંધાઈ જવાનો હુકમ આવ્યો છે તો પણ આ વાત કોઇને મહત્ત્વની ન લાગી. એક વર્ષ પુર થવા આવ્યું પણ બન્ને પાછો આવ્યો નહિ. છતાં એ વાતને કોઇ મહત્ત્વ નહોતું આપતું. મી. મુરાકી કહેતા હતા કે ઉનાળો આવશે કે બન્ને આવશે. જવાનનો પુત્ર વસંત ઋતુમાં જ અવતર્યો હતો.

એને તો જન્મચક્રનું જ્ઞાન જ નહોતું. એન દેન જન્મ કોઇ આશ્ચર્યક હોત તો એને જન્મની વાત ભેદભરી ન લાગત. આમાન્ય જનતાને તો સ્ત્રી પુરુષનું લગ્ન એટલે બાળક અને તે સ્વછળું ખાવાપીવા જેટલી જ સરળતાથી થતું. કશું

આમાં છૂપું નહોતું પણ તેના પ્રાસાદ જેવા ઘરમાં તે આવું કશું જોવામાં આવતું જ નહીં. જ્યારે પણ કાંઈ ગુલામકન્યાને એકાદ ભૂલને પરિણામે બાળક અવતરવાની તૈયારી હોય અને કાંઈ પણ ઊંટવૈધથી જો ગર્ભપાત ન થઈ શકે તેો એ બિચારીને કાઢી મૂકતાં. શેઠીઆઓને ત્યાં તેો આવાં કુતરાં બિલાડાં ને રડતાં બાળકોને કોણ સંજોડે ! ઇવાન સૌથી નાનો હતો એટલે બાળકના જન્મથી અજ્ઞાત રહ્યો હતો.

ઇવાનને ત્યાં બાળકનો જન્મ એટલે તેો મોટી વાત, ઇવાનને મન એ કૌતુક હતું. પોતાના બાળકને મજબૂત કરવા એની આંખો કાળી કરવા, દાંત સીધા ઉગાડવા, એની ચામડી મુલાયમ બનાવવા માટે તામા કેટલી જાતના ઘોરાક ખાતી તે બાણવાની પણ ઇવાનને મજા પડતી હતી. બાળક સીધે સીધું આવે અને એનેા ઘોટો વિકાસ ન થાય તે માટે પણ તે ખૂબ સંભાળ રાખતી.

એક દાંધની મદદથી તામાએ બધું જ બણી લીધું હતું.

પણ તામા પોતાનો નિત્યક્રમ ચાલુ જ રાખતી. ઝાડુ કાઢવું, વાસણ મંજવાં, બગીચાનું કામ: બધું જ એ સ્વસ્થ ચિત્તે કર્યા કરતી. બાળકની અવતરવાની ઘડી સુધી રાત્રે કામ ચાલુ રાખ્યું. 'કામ કર્યું જ મજબૂત રહેવાય.' અને એને ડોક્ટરની પણ જરૂર નહોતી.

'જ્યારે તને લાગે કે હું મરી જઈશ ત્યારે જ ડોક્ટરને ઓલાવજો ઇવાન! અને એને કહેજો કે મહેને બચાવે. મહેં દાંધને તેો શીખવ્યું છે કે દરેક વસ્તુઓ વાપરતા પહેલાં પાણીમાં ઉકાળવી.'

ઇવાન જરૂર વિરોધ ઉઠાવત કે એણે એક નવા જમાનાની યુવતીની જેમ હજુ પણ વધારે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જૂના જમાનાની દાંધ કંઈ સારી નહીં પણ તામાએ તેો ઇવાનને ચૂપ જ કરી દીધો.

‘મહેને આપણે ઘેર આપણું બાળક જન્મે તે જ ગમે છે. જો ડોક્ટર આવશે તો ઇસ્પીતાલમાં ઘસડી જશે અને અસંખ્ય બાળકો ભેગું આપણું બાળક અવતારશે. હું સંભાળ લઉંશ. અને અહીં જ જન્મ આપીશ. મહેને જંતુઓ વિષે પણ બધી વિગતો ખબર છે.’ તામાએ કહ્યું.

છેવટે ઇવાન હાર્યો. એને પણ એમ જ હતું કે એનો બાળક ઘેર જ જન્મે.

‘અને જ્યારે એનો આવવાનો વખત થશે ત્યારે હું તમને કહીશ. તમે ચાલ્યા જાઓ કે જ્યાં તમને મ્હારો અવાજ પણ ન આવે. હું બોલાવું નહિ ત્યાં સુધી તમારે મ્હારી પાસે નથી આવવાનું.’

‘પણ હું તને છોડીને ચાલ્યા જઈ એ કેમ જાને!’

પછી તામાએ એને આગળ બોલવા જ નહીં દીધા.

‘હા મહેને તો છોડી જ જવાનું. બાલકને જન્મ આપવાનું મ્હારું કામ છે’ તામાએ કહ્યું.

તે પછી એક દિવસ ઉનાળાની રજાવારે ઇવાન ઉઠ્યો ત્યારે તામાનું મોઢું કરમાતું દેખાયું.

‘ઇવાન! હવે તમે જાવ.’

‘પણ હું ક્યાં જઈ?’

‘ઝોફીસમાં’ તામાએ કહ્યું.

‘બીજા દિવસની જેમ આજે કામ કેમ થશે?’

‘હા હા હા’ જરા ડચકા ખાતાં તામાએ ઇવાનને કહ્યું. ‘જાવ જોઈએ, જવું જ પડશે. આનો વિચાર જ નહીં કરતા. રાજની જેમ કામમાં પડશે એટલે વિચાર નહીં આવે. તામા રાજ જેવી જ છે એમ માનજો. આવું તો થયા જ કરશે ને તમારે તો કામ કરવાનું છે.’ તામાએ શિખામણ આપી.

‘પણ મ્હારાથી કામ થવાનું નથી ને!’

‘તમારો નાસ્તો કરી ચાલ્યા જવ!’ એમ કહી તામાએ ઇવાનને નાસ્તો આપ્યો. ઇવાને તામાને આરામ લેવા ફેટકું ચ કહ્યું પણ તામા જવાબ વાળતી: ‘ના ના મહારાજ શરીર મજબૂત થશે.’

છેવટે ઇવાનને લાગ્યું કે હવે એ કશું કરી શકે એમ જ નથી. દરેક પળે તામા સફેદ પૂણી જેવી થતી જતી હતી. એના મોંઢા પર વેદના પ્રસરી રહી હતી. એની સ્વચ્છ ચામડી પર પરસેવાનાં મિદુ બાજી રહ્યાં હતાં. છેવટે તામાએ હુકમ કર્યો ત્યારે જ ઇવાન ગયો. તામા તે પોતાનું ધાયું જ કરવાની. ઇવાનને તામા માટે એટલો બધો પ્રેમ હતો કે એ તામાનું ધાયું જ કરવા દેતો. ફક્ત એને પરસેવાનાં ટીપાં એના કાળા બાલ પરથી મુખ પર આવી સરી જતાં યાદ આવ્યાં.

બપોર પહેલાં જ એક પરિચારિકા એને કહી ગઇ કે તામાને દીકરો આવ્યો છે. બધું જ પડતું મૂકી કદી ગયેલો નહોતો તે આજે ચાલ્યો ગયો. રીક્ષાવાળાઓએ એને બહુ કહ્યું પણ એણે તે રીક્ષા પણ ન કરી.

‘હું ચાલતો વેલો પહોંચીશ’ અને બધા જ પછી એની પાછળ હસી પડ્યા. ‘એ તો એની રખાતને મળવા જતો લાગે છે’ કહી ટકોરમાં બોલી ઠેકડી કરવા લાગ્યા.

આ શબ્દો એનાથી સંભાયા નહી. એને કહેવાનું મન થયું કે ‘ના ના, હું તો મહારાજ નવા જન્મેલા બાળકને બેવા બઉં છું,’ પણ એ મૂંઝોજ રહ્યો. અને ટેકરી પરના સાંકડા રસ્તાપર થઇ ઘેર ગયો.

મેડમ મુરાકી સામાં મળ્યાં. એને એમના મોઢા પર સુરખી દેખાઇ.

‘હા, સારો મજબૂત બાળક છે. એકીયો કદાચ વધારે સારો હોય તો કોણ બણે, બાકી બીજાં બધાં કંઈ આનાથી

સારા નહોતાં.'

એણે નમન કર્યું. એને તરત જ એમ પણ થયું કે આવી પળે એકીથોની વાત ન કરી હતે તો સારું થતે. મરેલાની વાતો કરવી અપશુકનિયાળ ગણાય. જ્યારે પણ બાળક જન્મે ત્યારે એવી વાત ન થાય એવું એની મા કહેતી હતી.

પોતાના બાળકને જોઇ ઇવાન બધું જ ભૂલી ગયો. બાળક જન્મે ત્યારે એની મુખરેખા વદ્ધ જેવી લાગે. આ બાળક એને પોતાના સૈનાપતિ દાદા જેવો લાગ્યો. એના ઉજ્જળ, ઉમ્મ મુખ પર તામાનો પડછાયા પણ નહોતો. ઇવાનનું જ લોહી એનામાં ઉછળી રહ્યું હતું.

જ્યારે એનો દીકરો પણ મહિનાથી રહેજ મોટો થયો ત્યારે તામાએ મોટી મિજલસની તૈયારી કરી. તામાએ ઇવાનને સમજાવ્યું કે બાળકને દૂધ ને જાત ચટાડવાનાં છે મોટે જ આખા કુટુંબને નોતરવું પડશે.

બન્ન પણ તેજ દિવસે પાછો આવી જવાનો હતો. વર્ષો પછી બન્નનું પાછું ફરવું ઇવાનને ભવિષ્યની આગાહી જેવું લાગવાનું હતું. પણ આજે તો ફક્ત એની હાજરી ગમશે એજ વિચાર એને આવ્યો. તામાને મોટે એ પ્રશનશીલ હતું કે બન્ન ટાણાસર આવી જવાનો હતો અને જમવા આવવાનો હતો. બન્નને પોતાનો પુત્ર બતલાવવાનો ઇવાનને આનંદ હતો. એ પોતે જ તે દિવસે સવારે શાંધાઇથી આવેલા સૈનિકાને લેવા ગોદી પર ગયો ને મી. મુરાકી સાથે ઉભો રહ્યો. ખાકી રંગના પાટલુનો વાળા સૈનિકાની હારની હાર ઉતરી રહી હતી.

બન્ન છેક છેલ્લો આવ્યો. બન્ન જુલે તે પહેલાં તો આ લોકોએ એને જોયો. ઇવાનને બન્ન એવો ચમકેલો લાગ્યો કે

કિનારે ઉતરતાં જ એણે ઇવાનની જમ પણ ન સાંભળી. ઇવાન બન્ન પાછળ દોડ્યો ને કહ્યું :

‘બન્ન, ક્યાં જાય છે? અમે અહીં છીએ.’

બન્ન પાછો ફર્યો. લશ્કરી જીવનને લીધે બન્ન બદલાયો હતો. પહેલાં પણ ઇવાને એને લશ્કરી વેશમાં જોયો હતો. પણ આજે તે એવું મોઢું બદલાઈ ગયું હતું. હવે પેલું શાંત યૌવન મસ્ત નિર્મળું મોઢું નહોતું. પણ મુખરેખા અતિવિકસીત અને કઠોર દેખાતી હતી. મોઢા પર દયાહીનતા પ્રસરી રહી હતી.

પણ ઇવાનને જોઈ જવું હાસ્ય એ હસ્યો ‘જરા મ્હારા સહમુસાફરો માટે મ્હારે થોભવું હતું.’ બન્નએ કહ્યું.

‘પણ તારા પિતા અહીં રાહ જીવે છે. મ્હારા પુત્રને માટે આજે મિજલસ છે ત્યાં તારે આવવાનું છે’ ઇવાને કહ્યું.

બન્ન ઇવાન સાથે જઈ એના બાપને મળ્યો. નમન કર્યું. હસ્યો અને બોલ્યો :

‘મ્હારે ન્હાવું પડશે. હું તે અહીંથી ગયો ત્યારે જ મન ગમતું ન્હાયો હતો.’

‘તારે માટે બધું જ તૈયાર છે’ મી. મુરાકી બોલ્યા. મી. મુરાકીની નજર બન્ન પર જ હતી. પછી સૌ કોઈ ટેકરી પર જ ચઢતાં ચઢતાં ગયાં.

‘ચાલો, તમારે ત્યાં પુત્ર અવતર્યો!’ બન્નએ કહ્યું.

‘મ્હારા દાદાની નાની મૃતિસમો લાગે છે. તું એને જોશે કે તરત જ હસી પડશે. પ્રથમ દર્શને તે મ્હને મ્હારો બાળક ચાંપનીઝ સૈનાપતિ જેવો જ લાગ્યો. સૈનાપતિનો વેશ એને પહેરાવી ઉપર ચાંદ લટકાવવાનું મ્હને મન થયું. હું મ્હારા દાદાને ઝણી છું.’

મી. મુરાકી હસ્યા અને બન્ન પણ એજ આશા રાખતો હોય તેમ હસ્યો. ‘હા, પણ હું ખારું છું કે બપાનીઝ પુન્ડીફર્મ

એને વધારે શોભશે.’

ધવાન ચૂપ રહ્યો. એને ખાતરી થઇ નહોતી કે આ બધું મશ્કરીમાં બોલાતું હતું કે સાચે અર્થે.

બન્હમાં કંઈ ખાસ પરિવર્તન નહોતું થયું પણ એનું અંતર તદ્દન પલટાયતું લાગતું હતું. પહેલાંની જેમ જ એ હસતો, બોલતો, ને પોતાની બતને હતી તેવી જ દેખાડતો; પણ એ કંઈક બોલતો ત્યારે એનું મન કેં વિચારતું હોય એમ લાગતું. એનું હારથ પણ કંઈક ઉંડી ગમગીની પર તરવરતું લાગતું.

પણ હમણું તો આમાં કંઈ જ સમજાતુ નથી. ધવાન મી. મુરાકીના થર સુધી ગયો એને ત્યાં છૂટો પડ્યો.

‘આપણે કલાકમાં તો પાછા મળશું. એ વાગતે.’ મી. મુરાકીએ કહ્યું.

પણ બન્હ કશું જ બોલ્યો નહીં. એ તો હજુ પણ કંઈ વિચારમાં ફેંચેલો હતો.

હોટેલ ચિકાર હતી અને આ જમણુ પુરું થતાં સુધી બન્હ અને ધવાન સાથે હતા, પણ બન્હ બહુ જ થોડું બોલ્યો હતો. બધી જ વીધી રીતસર પૂરી થઇ ગઇ. બધાં જ પેલા નાના બાળકની પ્રસંશામાં પડ્યાં હતાં. બાળકે નવું ચાટણ થુંકી નાખ્યું. એના માથાતું મુંડન નાની બાબરી રાખી કરી નાખ્યું હતું. બન્હ એની સામે જોયા જ કરતો હતો.

‘એ બપોનીઝ તો નર્થ જ લાગતો’ બન્હએ કહ્યું.

‘હા, એ તો દેખીતું જ છે’ ધવાને કહ્યું.

ધવાને બન્હનો ચહેરો જોયો અને એને એક વિચિત્ર ભાવના બન્હના મુખપર પથરાયેલી જોઇ. બન્હએ દુઃખમનની તરવાર જેવી વેરભરી દ્રષ્ટિ ધવાન તરફ ફેંકી. ધવાન પણ આ જોઇ વિસ્મિત થયો પણ આ ખંડમાં જ્યાં બધે જ પ્રશંસાના

ઉચ્ચાર થઈ રહ્યા હતા ત્યાં ઈવાનથી કશુંજ બોલાયું નહીં. બન્નું તરફથી પોતાની દ્રષ્ટિ એવી પોતે ત્યાંથી ચાલી ગયો અને વિચારમાં પડ્યો કે બન્નમાં આ પરિવર્તન શાથી આવ્યું હશે !

ઈવાનના પિતા અને બન્ન વચ્ચે તો કશું થયું નહોતું ને ? એને ખબર હતી ત્યાં સુધી તેઓ બન્ને મળ્યા જ નહોતા. એના પિતાને એણે બન્નની સૈનિક ટૂંકડીનું નામ અને સ્થાન આપ્યું હતું. પણ એના પિતાએ લખ્યું હતું કે બપોનીઝ સૈનિકને આશરો આપવાનું સહિસલામત જ નહોતું. જીવાનીયાઓનો એક સંઘ સ્થપાયો હતો અને એ બંડખોરોએ બપોનીઝ સેનાપતિ તરફ મિત્રતા દર્શાવનાર એક શરાફને મારી નાખ્યો હતો. મી. મુરાઝીને એમણે લખી જણાવ્યું હતું કે એમની મિમારીને લીધે ઈવાનને માટે જે કંઈ કયું છે તેનો બદલો તેઓ આપી શક્યા નથી તે માટે દિલ્લખીરી દર્શાવી હતી. મી. મુરાઝીએ ઉત્તર પણ આપ્યો હતો કે હવે તમાના પુત્રને લીધે તેમનો જૂનો સંબંધ વધુ ઘડ બન્યો છે.

તામાએ એકવાર કહ્યું હતું ‘ કેમ, આપના પિતાને બન્ન થી ગમ્યો ? ’

ત્યારે ઈવાને કહ્યું : ‘ મહારા પિતાએ એને જોયો જ નથી છી ગમવા ન ગમવાની વાત ક્યાં રહી ! ’

‘ કોણ બણે. ’ તામાની વિચારશીલ આંખો બાજકને તનપાન કરાવતાં કરાવતાં ઈવાન તરફ જોઈ રહી.

‘ હું પણ નથી બણતો. ’ કહી ઈવાન તરતજ તામા અને બજકને બેઠી પડ્યો. તામાએ ઈવાનની હથેલી પોતાના હોઠ સ્પર્શી. ‘ તામા ! તુંજ મહારા સુખનું સાચું ધામ છે. ’ આ ભિંવશતામાં તામા પોતાનો પ્રેરણો સવાલ પણ તદ્દન ભૂલી જ.

હમણું તો એ બન્ન સાથે વાતો કરી શકે તેમ હતું નહીં પણ પછી એ બન્નને જરૂર પૂછી લેશે કે એનો બાલવાનો બાવાઈ શું હતો અને એણે પણ મહેમાનોનું સ્વાગત કરવાનું નકકી કર્યું હતું. ખાસ કરીને મી. અને મેડમ મુરાકીનું સ્વાગત બધાથી નિરાશું જ કરવું હતું. બન્ને પ્રથમ પંક્તિમાં બેઠાં હતાં. બધા જ આનંદ મરત અને વિનયશીલ હતાં. તામાએ પણ રસોષ પર પૂરતું ધ્યાન આપ્યું હતું અને પોતે જ ભટ ચાકરને બેઠી બેઠી ચીંધતી હતી. આજે બધાં ખાવા પીવામાં અને મઝા કરવામાં જ પડ્યા હતાં. તામાનું બાળક પણ પરિચારિકાની પીઠ પર નચીત ઊંઘતું હતું.

‘આ બાળક તો બપાનીઝ બાળક જેમજે ઊંઘે છે.’ બન્ન બોલ્યો.

‘બન્ન! તું આમ કેમ બોલે છે?’ ઇવાને પૂછ્યું.

બન્નએ જરા બાળકનું મુંડણુ બેઠ ડોકું ધુણાવ્યું.

‘હા, અમે બપાનીઝ લોકો તો ગમે ત્યાં સુધી શકીએ. અમારું જીવન જ એમ શરૂ થાય છે. ગમે તેટલા શોરબકારમાં બપાનીઝને સ્વસ્થપણે ઊંઘવાની ટેવ પડી જ બય છે. તોપના અવાજમાં પણ. બે જરા કામથી છૂટા થઈએ તો તરત જ નિદ્રાવશ થઈ જઈએ. અમારી યુદ્ધમાં કેળવાયેલી સહન શક્તિ નો સાચો ભેદજ એ છે!’

ઇવાને પોતાના બાળકનું શાંત રાત્રી મુખ બોચા કર્યું. એની આંખો બંધ હતી અને એનું મોઢું લાલ અને મુખરેખાઓ ઉપસેલી હતી.

‘લડાઈને માટે કેળવણી લેતો હોય એવું મહેને તે નથી લાગતું’ ઇવાને કહ્યું.

પણ બન્ન સાકે પીતો હતો એટલે જવાબ આપી શક્યો જ નહીં. ઇવાને હવે નિર્જનતા લાગવા માંડી. આ

બધાંથી અને પોતાના પુત્રથી પણ એ નિરાળો જ પડી જતો લાગ્યો. આ બિન્નતા એને સાલવા લાગી.

એનાથી બન્હને પૂછાયું જ નહી, કે બન્હમાં આ પરિવર્તન શાથી આવ્યું હતું. પહેલાં તો એને ખાતરી જ નહોતી કે બન્હને પણ પોતાની પલટાયલી પ્રકૃતિનું જ્ઞાન હતું કે કેમ અને જૂની પ્રીત બળવવી મુશ્કેલ હતી. મી. મુરાડી જ્યાં સુધી ઓફીસમાં સૌથી ઉંચું સ્થાન કાનું છે તે નક્કી નહી કરશે ત્યાં સુધી પહેલાં જેવો સંબંધ બળવવી રખાશે ખરો કે કેમ ? ઉંચું સ્થાન બાળતનો નિર્ણય કરવાની સરળતા થાય તે ખાતર ધવાને પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું અને મી. મુરાડીએ તેનો સ્વીકાર પણ કરી લીધો. પ્રથમ સ્થાન બન્હને આપી ધવાનને બીજી પંક્તિ પર બેસાડ્યો. બન્હને પગાર લગભગ સરખો જ હતો એટલે ધવાનને ફરિયાદ કરવાનું હતું જ નહી. એનો પગાર ઘટાડ્યા વિના બન્હનો વધારી આપ્યો.

ધવાનને ફરી જરા દુઃખ થયું કારણ કે તામાએ કહ્યું : ‘આ તો બહુ જ સ્વાભાવિક હતું. બન્હ આવ્યો ને પગાર ઘટાડ્યો નહી એ જ મ્હને તો વિસ્મય થાય છે. એ જ બતાવે છે કે પિતાજી કેટલા વિચારશીલ પુરુષ છે.’ તામાએ કહ્યું.

તામાને કેટલીક વાત ધવાનથી કહેવાતી જ નહી. એ કે તામાને સમજાવી શકે કે જે ગુમારતાઓ ધવાન પાસે આવત જતા, ધવાનને પોતાના અનદાતાની દૃષ્ટિએ જોતા તે સર્વ આનંદ બન્હ તરફ પોષકની દૃષ્ટિએ જોતાં અનુભવનું એ કેવું દુષ્કર હતું ! અને બન્હના પરિવર્તને ધવાનના અંતરમાં પણ ગ્લાનિ પ્રસારી દીધી હતી. પહેલાં જે એ સ્વસ્થ ચિત્તનો અને ઝટ ખુશ કરી શકાય એવી પ્રકૃતિનો હતો તેને બદલે હવે એ અત્યંત કાળજી ભર્યા અને ધવાનનું કામ ઝીણવટથી તપાસતો થયો હતો.

એક વાર રકાળીતું પારસલ તૈયાર થતું હતું એના પર નજર ન રાખ્યા બદલ એણે ધવાનને ઠપકા આપવા માંડ્યો. ધવાન હસી પડ્યો. એનાથી બોલાઈ ગયું ‘તે’ તો આનાથી પણ વધુ બેદરકારી બતાવી હતી અને એકીથો ફરિયાદ કરતો હતો તે મહેને ધ્યાન છે.’

‘હા, પણ લસ્કરમાં જોડાયા પછી હું ઘણું શીખ્યો છું.’ બન્નએ મહેણું માર્યું. એટલું કહી બન્ન ઓપીસ ભણી ચાલતો થયો. ધવાનને એ ગુમાસ્તા સાથે બીજા ખંડમાં બેસાડ્યો. બન્નને આમ રૂબાળ કરતો જોવો એ તેને માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું.

આ પરિવર્તનને લીધે ધવાનને બહુજ દુઃખ થતું હતું. ઘેર જઈ તામા પાસે બેસવું અને બાળક સાથે રમવું એજ એના જીવનનો આનંદ બની રહ્યો હતો. તામાની આખો દિવસની બન્નેની દેખરેખ એજ એનો વિરામ હતો. જીવનની વાસ્તવિકતામાં તામા જીવતી અને એની સ્વપ્નરહિત વ્યવહારપ્રધાન રીતોથી, એને મુગ્ધ કરતી. એની નાનામાં નાની જરૂરિયાત માટે ચિંતા કરતી ને તે પૂરી પાડતી, અને એના હાજર જવાબીપણાને લીધે ધવાનને એ પોતાની જીવનવિરામ લાગતી. આજ પ્રેરાયલી નિશ્ચિંતતાથી રોજ એને કામ કરવા જતાં સ્ફૂર્તિ આવતી. એનાથી એ આ લોકો અને જીવનના સંપર્કમાં રહેતો. આખા દિવસની નાની વાતો, એ કામે ગયા પછી ઉપજતા નાના પ્રસંગો એ એવી રીતે કહેતી કે બાણે એ આ પ્રજાના જીવન અને લોકોથી અભેદ હોય તેવું લાગતું. પણ ખરેખર તો એવું કોઈ જ નહોતું.

પછી તો આ ઉગતા બાળકની પ્રગતિ જોયા કરવામાં જ એમનો વખત જતો. એ બાળકનું નામ જોશરો હતું. એનું ટુંકું નામ જરો રાખ્યું. એને પેટે ચાલવાની ઉતાવળ આવી હતી. વરસમાં બે એ ચાલવા માંડે તો એક માણસ એની પાછળ જ

બેવામાં બેઠાં. આવી મીઠી ફરીયાદો તામા સાંજ પડે ધવા-
નને કરતી. બાળકને ધાર્યું ન કરવા દે ત્યારે એ રડતો.

‘તું ચાઈનીઝ છે માટેજ તું આવો છે’ ધવાને કહ્યું. પેલો
બાળક ‘પેપરમાશી’નો એક કૂતરો મોંઢામાં ચાવતો બેઠો હતો.
એવી માન્યતા હતી કે આ કૂતરો એ નિંદ્રાવશ થયલાં બાળકને
સ્વપ્નરક્ષક હતો.

‘શું એણે આવું ક્યું છે?’ તામાતું ધ્યાન ચવાતા કૂતરા
પર પડ્યું કે તરત જ એણે જીરોના હાથમાંથી કૂતરો ઝુંટવી
લીધો અને બોલી ‘કોઈ પણ બપોનીઝ બાળક પોતાના રક્ષકને
ચાવે જ નહીં.’ જીરોએ જરા જોરથી રડવા માંડ્યું.

ઘરમાં તો ધવાનને નિર્જન લાગતું જ નહીં. ખૂદાર કંઈ
ઘડીએ એને ઓછું આવશે તે કહી શકાતું નહીં. બધાં જ રસ્તે
મળતાં તે એની સાથે વિનિત ભાવે બોલતાં. કંઈક દુકાને
બીડી કે જીરો માટે રમકડું લેવા જતો તો પણ કોઈ એની
સાથે અનાદરનો શબ્દ ઉચ્ચારતું નહીં. છતાંય એને સર્વત્ર
કંઈક ઉણપ જ લાગ્યા કરતી. કોઈવાર એને થતું કે આ લોકોની
વર્તણૂક પોતે આપસ આપસમાં કરે છે તેવી નહોતી પણ કોઈ
મહેમાનના તરફ હોય તેવી હતી. પણ આમ માનવા એને કંઈ
કારણ નહોતું. એને કોઈક વાર થતું કે મી. મુરાહી એની સાથે
પહેલા કરતાં ઓછું બોલે છે.

એક વાર એણે તામાને આની વાતો કરી હતી. ત્યારે તામાએ
કહેલું: ‘ધવાન! તું બધી જ બોલી કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે.
પિતાજી વૃધ્ધ થતા બય છે. જેમ વય વધતી બય છે તેમ એ
ડંડા પડતા બય છે. મ્હને પણ જૂઠી બય છે તો.’

ધવાનને ગળે વાત ઉતરી ખરી. એની ખાત્રી થઈ કે કંઈ
ઘડીએ કોઈકના મનમાંથી એ ઉતરી જતો તે કહી શકાતું નહિ.
પછી જ્યારે પાછું એણે આત્મનિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું ત્યારે એને

થયું કે આ સર્વ અંતરવરાળનું કારણુ તેા બન્યું હતો. બન્યું સાથે એકવાર હેયું ખોલી વાતો કરી નાખવી કે એનું મન જરા હળવું થાય. ઈવાનને પોતે જેને પ્રિય હતો તેમની સાથે વધારે ગાઢ સંબંધ રાખવો હતો. એને હવે થયું કે મુરાકી કુટુંબની બહાર પણ થોડી મિત્રતા બળવી હતે તેા સારું થતે. પણ એ તેા કાઠ વાર વિશ્રાંતિગૃહોમાં કે ચિત્રપટોમાં અકસ્માત મળી જાય ત્યારે જ વાત કરી લેતો. સૌ એને મી. મુરાકીના જમાઈ તરીકે જ ઓળખતા.

હવે એને ખ્યાલ આવવા લાગ્યો કે જ્યારે મી. મુરાકી મરી જશે ત્યારે એ બન્યું મુરાકીના બનેલી તરીકે જ ઓળખાશે. આ એને ગમતું નહોતું. જ્યારે બન્યું પહેલાં જેવો રહ્યો નહોતો ત્યારે એની સત્તા કેમ સ્વીકારાય !

આ બધાનો વિચાર છોડી એ તરત જ પોતાને કામે લાગ્યો. આજ એનું સ્થાન હતું. આજની દુનિયા ભેતાં હવે ફરી કંઈ કરવું સહેલું નહોતું તેા પછી બન્યું સાથે નિભાવી લેવું જ યોગ્ય હતું. પોતાની ભતને આ નવી વાસ્તવિકતામાં એ ઘડતો હતો.

જ્યારે એ ઘેર આવતો ત્યારે જીરોને ડગમગ ડગમગ ચાલતાં ભેતો. તામા કહેતી કે હવે જીરો વર્ષનો થયો છે એટલે ઘરમાં બીજું બાલક હોય તેા સારું. તામાની આ અધિરાહ પર એ હસતો. ઘરની શાંતિ દિવસનો ગમે તેટલો થાક ઉતારવા એને બસ લાગતી.

બન્યું લશ્કરમાં ગયો તે પહેલાં એક પ્યાલી મદિરા પી મસ્ત થઈ જતો. પણ હવે તેા એને ખૂબ પીવાની ટેવ પડી હતી. લાલ લાલ થઈ એ બપોરના પીને આવતો અને મોટે મોટેથી હસતાં હુકમો કરતો.

એક દિવસ આમજ ઈવાનની ઓફીસમાં એ આવી પહોંચ્યો.

‘કેમ, તું આમ બુદ્ધિ જેમ વૈતરું કરતો થઈ ગયો છે તામારી તારા પર કંઈક બદલું કરી નાખ્યું છે. પહેલાં તો તું મિત્ર થઈ રહ્યો હતો. હવે તો તામાનો વર જ બની ગયો છે’ બન્નએ કહ્યું.

બન્ન મોટેથી હસી પડ્યો. બન્ને ગુમાસ્તાઓએ બંને કંઈ જ સાંભળ્યું ન હોય તેમ ડોળ કર્યો. ‘હા, પણ હું તો જીરોનો બાપ પણ છું’ હસતા હસતા ઈવાને કહ્યું.

‘એક માણસ કોઈકવાર મોટો વહેલો કોઈનો પિતા થનાર જ છે ને? ચાલ ચાલ હવે કામ બંધ કર.’

‘ને શું કરું?’ ઈવાને પ્રશ્ન કર્યો.

‘મદારી સાથે ચાલ. આપણે કોઈક વિશ્રાંતિગૃહમાં જઈએ’ બીજા બે ગુમાસ્તાઓને કામ આટોપવા એણે હુકમ કરી દીધો. ઈવાને કહ્યું જ બોલ્યો નહીં. એને ખબર હતી કે બન્નએ કહ્યું જતાંય પેલા માણસો કામ કર્યા જ કરશે. પણ ઈવાને થયું કે આ ઠીક મોકો છે. હવે એનાથી બન્ન આમ એકાએક બદલાઈ ગયો છે તેની વાત છૂટકા થઈ શકશે. ઈવાને ટોપી લઈ ઉઠ્યો.

‘હું હમણાં આવું છું’ પોતાના ગુમાસ્તાને કહી એ ચાલતો થયો. બધા જ સમજતા હતા કે શેફના છોકરાને ખુશ કરવા ઈવાને નીકળી પડ્યો છે.

પાનખર રતુ હતી એટલે ફૂલવાળાઓ કીસે-થીમમ્મના સુંદર ફૂલ લઈ રસ્તા પર ફરતા હતા.

એ વર્ષ પહેલાં એ અને તામા પરણ્યા હતાં ત્યારે બાગમાં વાવવા આ ફૂલના છોડ ખરીદ્યા હતા. હવે તો એ છોડ પર ખૂંદરમાં સુંદર રંગમાં ખીલી રહ્યા હતા. પણ એક પાંખડી જોઈ એને તામા તરત જ સાંભરી. તામાને લાલ અને સોનેરી રંગના રમ્યમિશ્રણવાળી પાંખડીઓનું પુખ્ત બોધનું હતું. તરત જ એણે

પેલા ફલવાળાને ઉભો રાખ્યો અને પૂછ્યું. 'શહેરની પશ્ચિમના હુંગર પરનો રસ્તો જોયો છે ?'

માણસે જોસમાં હા પાડી.

'એ સીધો રસ્તો જ અને ઉપર એક ઘર આવશે. એ પાછનનાં ઝાડ વચ્ચે લીલી કપચીનું ઘર હશે ત્યાં જઈ પાછને કહેજો કે આપના પતિએ મહેને મોકલ્યો છે.'

'પણ એમને કેમ ખબર પડશે કે તમે મહેને મળ્યા છો ?'

'જરા મારી સામે જો. મહાઈં જરા વર્ણન આપજો અને જતાંય ન સમજો તો કહેજો કે હું ચાંદનીઝ છું' ઇવાને કહ્યું.

ઐટલે ફલવેચવાળાએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું :

'પણ તમે તો અમારા જવાબ લાગો છો ? મહેં તો કાંઈ દિવસ પહેલાં અહીં ચીની જોયો જ નથી.'

ઇવાને તરત જ એને જવાબ કહ્યું અને એ બન્ન સાથે ગયો.

'હવે હું માતું છું કે તમાની બધી નવયુગની છોકરીની વાતો હંડી પડી ગઈ હશે. એ તો આજ્ઞાકિત સ્ત્રી બની રહી હશે.' બન્ન પીધેલ અવસ્થામાં આ બધું બોલ્યો જતો હતો.

'એક ઝાડી બપાનીઝ સ્ત્રીની જેમ એ ફૂલો પણ ખરીદતી હશે.'

'ના, ના, એને કીંમત નહીં પરવડશે તો એ જરૂર નહીં લેશે.' ઇવાને સ્વસ્થ ચિતે કહ્યું. બન્ન પીધેલ હતો ઐટલે ઇવાન વધારે બોલ્યો નહિ.

'તમે ચિન્નાઓ તે ચિન્નાઓ !' તિરસ્કાર પૂર્વક ઇવાનને બન્ન કહેવા લાગ્યો.

એ મોઢા પસાર થતા હતા ત્યાં વિશ્રાંતિગૃહ આવ્યું. એક એ ખુરશીઓ બહાર ખૂલ્લામાં મૂકી હતી ત્યાં તેઓ ગયા. બન્ન એ ટેબલનું પતર ફોક્યું એટલે ઢાલ વાગે તેવો જ અવાજ થયો. એક પાતળા મોઢાની છોકરી બહાર આવી.

'બીર' બન્નએ જમ પાડી અને ઇવાનને પૂછ્યું 'કેમ

તમે ખીર પી શકા છો ?

‘ હા નકકી ’ ઇવાને કહ્યું.

‘ એક ખીર અને એક વ્હીરકી ’

‘ જલ્દી ’

પેલી છોકરી તરત જ ચાલી ગઇ ‘ મ્હને અંચેળેપર ખૂબ તિરસ્કાર છે માટે જ હું એ લોકોનો વ્હીરકી પીઉં છું ’ પેલી છોકરી ગઇ એટલે બન્ન બોલ્યો.

‘ પણ પહેલાં તો તું બહુ પીતો નહોતો. ’ ઇવાને કહ્યું.

‘ પહેલાં કરતાં હું વધારે જ પીઉં છું કારણ કે પહેલાં કરતાં હું વધારે ડાહ્યો થઇ ગયો છું. હું ખૂબ પીઉં પણ છું અને મ્હને ખીજુ પણ બધું વધારે આવડે છે ’ બન્નએ કહ્યું.

દિવસ મધ્યાહને હતો. રસ્તાઓ શાંત હતા. છોકરાંને નવ-ડાવતી એક સ્ત્રીએ જરા કૌતુકથી ડાંચે જોયું.

‘ આપણે અંદર જઇએ. પેલી સ્ત્રી આપણને સાંભળી નહીં છે ’ ઇવાને સૂચના કરી.

‘ સ્ત્રીઓ ! સ્ત્રીઓ ! બધી જ મૂરખી છે ’ બન્ન બોલ્યો.

બન્નએ તો ગાંડાની જેમ હસ્યા જ કર્યું અને ઠોકર ખાઇ ગઇયો. જો ઇવાને પકડી ન લીધો હતે તો એ પડી જ જતે. બન્ને પેલા નાના વિશ્રાંતિગૃહની અંદરની બાજુ ગયા. એક છોકરી પ્યાલાઓ અને બાટલી લઇને આવી. ઇવાને પૈસા અને બક્ષીસ આપ્યાં.

‘ જરા ગ્રાસોફિન ચલાવો અને પૂરું થાય પછી ફરી મ્હારી પાસે આવજો. ’ ઇવાને હુકમ કર્યો. એક ક્ષણમાં જ એ ઓરડો કંપક બેસરા અવાજથી ગાળ ઉડ્યો. ઇવાન સિવાય હવે કોઇ પણ બન્નને સાંભળી નહીં શકતું. બન્નએ તો પ્યાલી પર પ્યાલી પીવા માંડી.

‘ કંઇ નહીં, હું હવે તો પરણવાનો છું ’ બન્નએ ઇવાનને કહ્યું.

‘તેં એમ નકકી કયું છે ?’ ઇવાને સમ્યતારથી પૂછ્યું.

‘હા’ બન્નએ કહ્યું ‘એ એકજ વસ્તુ રહી છે. બિચારો એકીયો એને સમજ જ ન પડી કે બધી જ સ્ત્રીઓ સરખી છે.’

ઇવાને જવાબ જ ન આપ્યો અને બન્નએ મોટી ઉધરસ ખાતાં ફરી ગળું કહ્યું ‘સ્ત્રીઓ બધી જ સરખી !’

ઇવાને જવાબ જ ન આપ્યો. આજે બન્ન સાથે વાતો કરવી અર્થ હતી. એ પીયે જ જતો હતો. વાતો કરવી આજે માંડી વાળી.

‘હું તને મ્હારા લગ્નમાં નોતરવાનો છું. મ્હારી પરણેતર ફાણ છે એ હું બાણતો નથી. મ્હને તેની પડી પણ નથી. મ્હેં મ્હારા પિતાજીને ગમ કાલે જ કહ્યું. ‘હવે મ્હારે પરણવું જ જોઈએ. મ્હારે માટે કોઈ પણ સ્ત્રી લખ આવો.’ પિતાજીએ પૂછ્યું ‘પણ કોને લાવું ?’ ‘કોઈને પણ.’ મ્હેં સ્વયના કરી. ‘મ્હારે બધી જ સ્ત્રીઓ સરખી જ છે ને ?’

બન્નએ ઇવાનની સામે બોલાવ કયું. વહીરકી ટોળી નાખતાં અને પીતાં પીતાં એ ઇવાન સામે જોઈ રહ્યો. ઇવાને જપાનમાં પીધેલાંને બોયાં હતા. ફેટલીય વાર ખેડતો પણ ઘેર પીધેલ થઈ ઘાંટા પાડી રસ્તો ગજવતાં જતા હતા. એ લોકોનો અડધો નફો આમ પેટ અને મગજ બાળવામાં જતો. બધાં જ ન્હાનાં મોટાં સરખાં. પણ આવું એણે ચામનામાં કદી જ જોયું નહોતું. ચીનમાં પણ તેઓ આટલું પીતાં તો પણ ચીનના માણસને દારૂ આવો ચડતો પણ નહી. અથવા તો કદાચ એમની પ્રકૃતિજ સમતોલપણ સાચવી લેતી હશે.

એટલામાં એકાએક બન્નને એણે ડુસકા ખાતાં સાંભળ્યો. ઇવાનના વિરમયનો તો પાર નહોતો. એતું મોડું વિકરાળ બનતું ગયું અને એના ગાલપરથી આસું સરતાં ગયાં.

‘મ્હારે આવું કરવું નહોતું ત્યારે મ્હેં શી રીતે આમ કયું ?’

શામાટે કયું?'

અને પછી એણે ઇવાને કરુણ સ્વરે પૂછ્યા જ કયું. ઇવાન તો વાતો સાંભળી ઠીંગ થઇ ગયો હતો, અવાક થઇ ગયો હતો. એક પળમાં એને આ રીતે બદલાતો લેતા, એકાએક હસવામાંથી એકદમ રડતાં લેતાં એને ખરેખર નવાઇ લાગી.

‘પણ તેં કયું શું?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘પણ ત્યાં તો બધા જ આવું કરતા હતા.’ બન્નએ આગળ ચલાવ્યું. બન્ન માયું હાથમાં નાખી એઠો. ફક્ત સેનાપતિ સિવાય બધા જ આવું કરતા અને હું તો સેનાપતિ સાથે જ જોઇ રહ્યો હતો.

હવે બન્ન તો એનો પ્યાલો પણ નહોતો પકડી શકતો. ફરી એક ઘુંટડો પીધો. જરા ગળુ ખંખેર્યું અને પછી એને કંપારી છૂટવા માંડી.

‘ઇવાન! મહેને કહે જોઉં, મહે બહુ જ પીધો છે. તું શું ખારે છે?’

‘હા બોઇએ તેના કરતાં તો તેં ઘણોજ વધારે પીધો છે.’

‘હા. ઇવાન, પણ બે આજ તારી ભૂલ છે. હું તો મહારી પાસેનું આ ટેબલ આકાશમાં ઉછળવા માટે ત્યાં સુધી પીઉં છું. હજુ તો ટેબલો સ્થિર દેખાય છે એટલે મહારે તો પીવો જ નોઇએ.’ એમ કહી ફરી નિશ્વાસ નાખી એણે પીધો. ‘હું તને શું કહેતો હતો?’ એણે એકાએક પૂછ્યું.

‘તેં કહ્યું કે તું સેનાપતિ સાથે જ જોઇ રહ્યો હતો.’ ઇવાને જરા એની સ્મૃતિ જગાડી.

‘હા, મહે એમજ કહ્યું’ બન્નએ જરા ઉત્સુકતાથી કહ્યું. એના બડા ઓછા ધૂનતા હતા અને એની ડાબી આંખ ફરકતી હતી.

‘જે સૈનિકો મહારી સાથે હતા તે સર્વને મહારાથી નીચા

પંક્તિના હું લેખતો. મ્હારા પિતા એક ગર્ભશ્રીમંત અને નામાંકિત પુરુષ છે. એમની લાગવગ પૂરતી છે. જનરલ સેક મ્હારો પરમ મિત્ર છે એને લીધે આજ હું લેફ્ટનન્ટ છું. હું કોઈ સામાન્ય સૈનિક નથી, બોલ, મ્હારું કહેવું સાચું છે ને ? બન્નએ પૂછ્યું.

‘હા, તદ્દન ખરી વાત છે.’ ઇવાને બહુ વગર હ પાડ્યા કરી.

‘એટલે જ્યારે સામાન્ય સૈનિકાએ આવું કયું ત્યારે મ્હે કશું કે મ્હારે ને આવી વાતોને કંઈપણ લેવા દેવા નથી. જે લોકોની સામાન્ય પ્રકૃતિ જ એમને એમ વર્તવા દોરી રહી હતી બોલ, હું ખરું કહું છું ને ! જ્યાં સુધી સેનાપતિએ કયું નહ ત્યાં સુધી મ્હેં પણ કયું નહીં.’

‘પણ શું કયું ?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘પણ હું તને કહું છું.’ બન્ન બોલ્યો. ‘તું પણ એવકુ છે. ચાંચનીડ બધાં જ એવકુ હોય છે !’ બન્નએ ઉમેર્યું.

ઇવાનનો પિત્તો ઉકળી રહ્યો હતો. બન્ન મદિરાથી ચક્ર ચૂર હતો.

‘બાલકા ને એવકુ !’ બન્નએ ચાલતા સંગીતમાં બું પાડતાં કહ્યું. ‘અમે તો એમને લડાઈમાં તો રમતાં રમતાં બગાડ દીધાં હતાં. કેટલાકને તો પૈસા ચાંપ્યા એટલે બાગી ગય બીજાને મારીને બગાડી દીધા. તારે જોવા જેવું હતું. એ લોકો કેવા બાગી રહ્યાં હતાં તે.’ બન્ન હસતાં હસતાં મદિરાન લેનમાં ને રહેજ મસ્કરીમાં બોલતો હતો. આખમાંથી પાણી ટપકતાં હતાં. માથુ ધૂણાવતાં બ્હીસ્કી એ પ્યાલીમાં રેડતો જ ગયે હવે એને બરાબર દેખાતું જ નહોતું અને ઇવાન મદદ પા નહોતો કરતો. બન્ન પડેલો પ્યાલો શોધતો હતો તે ઇવાન જોય કરતો હતો.

ખાલો ન મળ્યો એટલે બોલ્યો: ‘મહારં મોહું કયા છે તે તો હું જાણું છું ને!’ એમ કહી આખી બાટલી મોઢે ધરી દીધી. પછી ફરી પાછો કુસકે કુસકે રડવા લાગ્યો. મદિરાનું થઈ જવડવા લાગ્યો :

‘હું તો હજી પણ કહું છું કે વાંક સેનાપતિનો જ છે. મ્હેં સૈનિકોને રાતને દિવસ કરતાં જોયા હતા. હું ખરું કહું છું ધવાન!’ ધવાન તરફ પાછો અઢેલીને ઉભો ને કુસકાં ખાવા લાગ્યો. ‘લડાઈ માણસને કેવો નિકૃત બનાવી દે છે! એને બધું જ કડક જ બેઠકો. જેમભયું. એને ખોરાક, મદિરા પાન, અને સ્ત્રીઓમાં મસ્ત બની રહેવું ગમે છે. આખો દિવસ એ લોકોને તોપોના ભયં-કર અવાજમાં જીવવા માટે કંઈક ભલાવી દે એવું જોઈએ છે, દરેક ક્ષણે જીવનનો અંત બોતાં સૈનિકોને આવું જ કંઈક જોઈએ છે. કથી અનિશ્ચિત પળે એ બીજી દુનિયાનો રહેવાસી બની રહેશે એ પણ કહી શકાતું નથી. એને કશાને માટે સમય રહેતો જ નથી. માટે દરેક પળે જે ભોગવી લીધું તે ખરું’ બન્યું નથી. ધીમે ધીમે ઉતરતો જતો હોય એમ લાગ્યું. ‘પહેલાં પહેલાં તો એ બધું મ્હને અસહ્ય લાગ્યું. દરેક સૈનિક જે આવે તે સ્ત્રી સાથે – પછી તે વૃદ્ધા હોય કે જુવાન હોય તો પણ, જેમ ફાવે તેમ અસહ્ય વર્તન ચલાવતો. મ્હેં જ સેનાપતિને કહ્યું: ‘કેમ આવું વર્તન ચાલવા દો છો? આ લોકોને આવી મઝા માણવા દો છો?’

‘હા હા, એ ઉત્તેજક નશાની જરૂર છે, કારણ કે આપણે એમને આવડી કાઢે જ લડવા મોકલવાના છે.’ સેનાપતિએ કહ્યું. અને આ તો મહારો ઉપરી, મહારાથી શું કહેવાય? બીજા બધા તરફથી મ્હેં દ્રષ્ટિ ઉપાડી લીધી.’

ફરી પાછી બન્યુંને દારૂની અસર બમવા માંડી.

‘બોલ ધવાન, તું કહેશે એણે પણ કેમ આવું કર્યું? એણે

સૈનિકોને હુકમ કરી પોતાના તંબુમાં એક સ્ત્રીને બોલાવી. એ તો રડતી હતી, ઝઘડતી હતી પણ એણે કશાની પરવા ન કરી અને એ બિચારીની આખર છીનવી લીધી. હું તો આ બેઠને ગાંઠો બની ગયો.

‘હું’ પણ રસ્તા પર દોડ્યો. જે પહેલી સ્ત્રી મળી તેને મહેં પકડી ને ખીણમાં ઘસડી ગયો. તે બારેક વરસની બાલિકા હતી. કે પછી પંદર વરસની પણ હોય. પણ એની વયના પ્રમાણમાં એ ન્હાની દેખાતી હતી.’ ધવાન સામે બોલતાં બોલતાં બન-જૂ મૂંજતો હતો અને એને કંપારી છૂટતી હતી. ‘મહેં’ નાની બાલિકા પર ખૂબ જીદમ ગુમર્યો. મહેને કંઈ ખાસ એવી ઇચ્છા નહોતી પણ તું સમજ્યો ને? વાંક બધો સૈનાપતિનો હતો. એને કરતાં મહેં બેથો. છોકરીનો પણ વાંક હતો. એણે તો શોરબકાર કરી મૂક્યો. મહારા પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો: ‘ચૂપ રહે નહીં તો મારી નાંખીશ.’ મહેં એને કહ્યું. ‘મહેં’ એને ચેતવણી આપી પણ એ તો ચૂપ ના જ રહી, અને છેવટે મહેં એને મારી નાંખી’ એ કહેતો જતો હતો અને ફસકે ફસકાં બરીને રડતો હતો. ‘પછીથી જ મહેને વિચાર આવ્યો કે હું બપાનીઝ ભાષામાં બોલતો હતો તે એને સમજ જ નહીં પડી હોય. મહેને પહેલાં વિચાર કેમ ના આવ્યો? આટલો મહારો વાંક ધવાન!’

અને ટેબલ પર ધુરકે ધુરકે રડ્યો. રડતો ને આઘોટતો એ પડ્યો. સંગીતના ભોભારામાં એ બોલતો તે ભાગ્યે જ સંભળાતું હતું.

ધવાન બન-જૂની વાતો સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ બેઠો હતો.

આવી રીતે એ લોકો ચાંપનામાં વત્યાં હતા. એના પિતાએ એને કશું જ જણાવ્યું નહોતું. પણ તે વખત તો એના પિતાના કાગળો પણ બહુ જ થોડા આવતા અને જે કાંઈ આવતા તે

છાપાંઓ તો રોજ કહેતાં હતાં કે શહેનશાહની સૈનિક ટુકડીઓ તો બહુ જ શિસ્તપાલન કરી રહી હતી. એણે પણ આ જૂઠાણ માન્યું. પેતે આપનીઝ ઘઘને એને પોતાની બત પર તિરસ્કાર આવવા માંડ્યો અને એ બિડ્યો.

‘બન્ન, ચાલ ઘેર’ ધવાને કહ્યું. ધવાને ખભે હાથ મૂકી ટેકા દમ બન્નને રસ્તા પર લાવ્યો. રીક્ષા બોલવી. બન્ન હવે તો ગાદ નિંદ્રામાં પડી ગયો હતો. એ રીક્ષાવાળા સાથે મી. મુરાકીના ઘર તરફ ચાલ્યો. જૂનો દરવાજા બિલો હતો એને ધવાને કહ્યું. ‘કાંઈ જુવે નહિ તેમ ન્હાના શેઠને એના ખંડમાં મૂકી આવ.’

પેલા બુઢાએ હા પાડી એટલે ધવાને પોતાને ઘેર ગયો. એના મગજમાં હવે તુમલ યુદ્ધ શરૂ થયું. એના દેશમાં શું ઘણ રહ્યું હતું? એને તો કરુ બાન પણ નથી. એને તો હળુ કેટલીય વાતોની ખબર નથી. સત્ય શું હતું? એ તો પોતાના લગ્નજીવનમાં મશગુલ હતો. તામાને પરણી શકશે એજ એની ધૂન હતી. પણ એ તો ચીની હતો.

પોતાની ડુંગરાળી પગદંડીએ ચડી એ ઘરમાં ગયો. તામા સામે જ દોડતી એને મળવા આવી. એના હાથમાં જીરો હતો. તામા સુંદર લાગતી હતી. એની દેહમાં સ્ફૂર્તિ અને સૌન્દર્યમાં તાજગી હતી.

‘હું’ અને જીરો હમણાં જ નાહ્યાં. અમે બન્નેએ નવો કીમોનો પહેર્યો છે. જીરોનાં બધાં જ કપડાં નવાં છે. મ્હારા જૂના કીમોનાને નવી બાય લગાડી દીધી છે, અને મ્હેં આજે સુંદર કીસેન્થીમમ્મ ખરીદ્યા છે. મ્હને ફૂલવાળો કહે કે ‘એને તમે મોકલ્યો હતો.’ મ્હેં પ્રત્યુ. ‘એની શી ખાત્રી?’ એ કહે, ‘તમે ચીની છો!’ મ્હેં કહ્યું, ‘નાગાસાકીમાં તો ઘણા ચીનાઓ છે. બધાને કંઈ હું પરણી નથી.’ તેણે કહ્યું કે ‘તમે એને તમારી

સામે બેવા કહ્યું અને એણે તમારા કપાળની જમણી બાજુ તલ છે તે બેંચા.' મ્હેં કહ્યું ' ખરી વાત.' અને પછી મેં એની પાસે ફલ ખરીદ્યાં.'

તામા ઉતાવળી ઉતાવળી આ બધી વાતો કરી ગઈ.

જીરોએ એનો કિલકિલાટ કર્યો. તામા અને ઇવાન હસી પડ્યાં.

' કેમ તમે ચાકી ગયા છો ? '

' હા, બહુ જ ચાકી ગયો છું.'

રમે તામાને બન્હની વાત કહી દેવાય તો. એણે નકકી ક્યું કે બન્હએ જે કંઈ કહ્યું છે તે એ તામાને નહીં કહેશે, એને માટે એ સાંભળવું યોગ્ય નહોતું. તે ઉપરાંત હજુ બધું જ એને બરાબર સ્પષ્ટ રીતે સાંભળાયું નહોતું.

' પણ એસો તો ખરા ! ' તામાએ કહ્યું. ઇવાન એટો અને તામાએ એના બૂટ મોઝાં ઉતાર્યાં. પછી પોતાના હાથે એના પગ પંપાળવા લાગી. તામાના સ્પર્શમાં જ કંઈક વિરામ હતો.

' તમારો ફોટ લાવો. આ રહ્યો કીમોનો, નહાવાનું તૈયાર છે.' તામાએ કહ્યું. ' હું બેઘશ કે આજે તમને પૂરતો આરામ મળે. જીરો પણ આજે ડાહ્યો થઈ જશે અને તમને ત્રાસ નહીં આપે.'

જીરો જમીન પર એટો એટો. એની મોટી આંખોથી બધું બેંચા કરતો હતો.

તામાને એ હમણાં બધું જ કરવા દેતો. ચાકી ગયાને બહાને, પણ એનું મગજ તો બન્હની વાતોથી જ ભર્યું હતું. નાસી ગયેલું લશ્કર, તોપના ગોળાઓ, ને અરક્ષિત સ્ત્રીઓ પર બળાત્કારની વાતો તો એણે ભાગ્યે જ સાંભળી હતી. આને માટે કશી શિક્ષા કે ઠપકો જ નહિ. એકાએક ઘેર જવાની બહુ ઇચ્છા એને થઈ. હવે આ બધું જ બંતે જઈ બેઠ આવવું. હવે

એને તિરસ્કાર કરતા લોકો યાદ આવ્યા. બપોનીએને વેંતિઆ-
ઓ ને વાંદરાઓ કહી ગાળો દેતા પોતાના લોકો સાંભર્યા.
બપોનીઝ લોકોની ઉત્તર પ્રાંત પાસેની માગણી સાંભરી. એન દેન
ફરી ફરી વાતો કરતો તે સર્વ એની આંખ આગળ ખડું થઈ રહ્યું.

‘જ્યારે બળવો પૂરો થશે ત્યારે આપણે બપોનીઝ સાથે
જરૂર લડીશું.’ પણ બળવો તો શરૂ જ ન થયો ને બધી વાતો
વાતોને ઠોકાણે રહી.

ગરમ પાણીથી નાથા પછી એને તાજગી લાગવા માંડી.
એને તરત જ વિચાર આવ્યો કે થોડા દિવસ એ ઘેર જઈ આવે
તો ? એને ઘેર જવાની તાલાવેલી થઈ રહી હતી. એના મગજ
પરથી હવે થોડો ભાર હળવો થયો લાગતો હતો. ઘેર જવાની
બહુ મુશ્કેલી તો નથી જ. એણે મળવા તો જવું જ જોઈએ.

તામા વાંકુ વળી જ્યારે એને કટોરો ભરી રહ્યા આપવા
ગઈ ત્યારે ધિવાને એની સામે બેસ્યું.

‘મહારે થોડાક દિવસ ઘેર જવું છે.’ ધિવાને કહ્યું.

તામાએ હાથમાંથી કટોરો મૂકી દીધો.

‘અમે પણ તમારી સાથે આવશું. હરો અને હું. અમે
તમારું ઘર તો જોઈએ.’

‘ના, ના. હું એકલો જ જઈશ. તમારે અહીં જ રહેવું
સહિષ્ણુભાવે છે.’

‘પણ શા માટે ?’ તામા વિરમીત બની પૂછી રહી. હરોને
ધુંટણ પર બેસાડી એ ખવડાવતી હતી.

‘શાંઘાઈમાં હમણાં લડાઈ ચાલી હતી તે તને ખબર છે ?
એટલે હમણાં બપોનીઝ પ્રજા સામે ચીની લોકોની વૃત્તિ કેવી
હશે તે કહી શકાય નહિ. હું જઈને જોઉં તો ખરો, પછી વાત.’

‘હા, પણ ચીની લોકોને તો બપોનીઝ પર પ્રેમ છે. હું
તમને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું. જ્યારે પણ અમારા સૈનિકો બચે છે

ત્યારે ચીનીઓ એમને કેવો વ્હાલભર્યો આવકાર દે છે. ખરાબ વર્તણુક તો ત્યાંના ચીની અમલદારો અને સૈનીકો બતાવી રહ્યા છે. હું તો હાપામાં રોજ વાંચું છું. ઇવાન ! તમારા કરતાં હું વધારે વાંચું છું.’

ઈવાનથી ના તો પડાઈ જ નહીં. તામા થણું વાંચી લેતી ને સાંજના ઈવાન સાથે વાતો કરતી.

‘જુની બપોનીઝ સ્ત્રી જેમ મૂઢ અને અજ્ઞાન તો ન રહું ને !’

‘ના ના, પણ મ્હારી સાથે તો તારાથી અવાય જ નહીં’ ઇવાન કદી તામાને આમ હુકમ કરતો નહીં. તામાએ ઈવાન સામે બેયાંબ કયું. ‘જુરોને ઈવાનના બોળામાં મૂકી દીધા.

‘જુરો, મ્હેં તને આજે જ કહ્યું છે તે તું તારા પિતાને કહે બેઠું.’

જુરો જરા શરમાઈ ગયો ને બન્ને સામે બેઠ રહ્યો.

‘કહે બેઠું કે મ્હારી મા કહે છે કે આવતી વસંત ઋતુમાં બે હરિષ્ઠ્યા હશે - હું બહુ છું કે ઇશ્વર તો છેજ નહીં, પણ મ્હને કાઈક વાર એમ કહેવું ગમે છે - કે વસંત ઋતુઓમાં મ્હારો નાનો ભાઈ આવવાનો છે.’

‘તામા !’ ઇવાન બોલ્યો.

તામાએ માથું ધુણાવ્યું.

‘હા, હા પણ તમારે અમને છોડીને તો નથી જ બવાવું. કંઈક થશે તો નહીં ને ? મ્હને તો હંમેશા વ્હેમ પડ્યા જ કરે છે; વ્હેમ એટલે મૂર્ખાઈ છતાં. હા, હું તો બહુ વાર સમુદ્ર બહુ નીરખી નીરખી બેયા જ કરું છું. એનાં વિશાળ પાણીને આપણાં બેની વચ્ચે કદાપિ નહીં આવવા દઉં.

‘એનાં વિશાળ પાણી આપણને છૂટાં પાડવા બહુ આપણી વચ્ચે ધસી આવતાં ન હોય એવો મ્હને આશાસ થયા કરે છે. બે તમે મ્હને મૂકીને ચાલ્યા જશો તો જરૂર મ્હારું બાળક મ્હારા

અંગમાં જ સુકાઇને મરી જશે.’

ધવાને અનિશ્ચિત આંખોથી તામાની સામે જોયું.

‘આપણે બધા સાથે જમ શકીએ ત્યાં સુધી તો તમે થોભી જાવ.’ તામાએ કરગરતાં કહ્યું ‘તમારે એકલાં તો નથી જ જવાનું. અમારા વગર તો નહીં જ.’

તામા ધવાનનો હાથ પકડી ધવાનને ભેટી પડી અને છૂરો રડવા લાગ્યો.

‘જાનો રહે છૂરો!’ કહી તામાના ગળા પાછળ એણે હાથ વિંટ્યો. શા માટે એણે જવું બેઠ્યું? એ પણ બહાણીને યું કરી શકવાનો હતો? હવે જે થયું તે થઈ ગયું. તામા પણ એને ખભે માથું નાખી રડતી હતી.

‘ચાલો જન્મે જણાં ચૂપ રહો.’ કહી ‘કોઈ માણસને આવી કુટુંબવ્યથા માથે પડી હશે ખરી?’ જન્મેની આસપાસ એણે હાથ મૂક્યા અને જન્મેને પોતાના હાથમાં હીંચકા ખવાડવા લાગ્યો.

તામાને રીઝવતાં ધવાને કહ્યું: ‘તામા! તું જાની રહે! હું નથી જવાનો. આ બાળક જ્હી જશે. તું જાની રહે.’

એણે ધીમે ધીમે આવતાં તામાનાં કુસકાં સાંભળ્યાં. હવે છૂરો પણ ચૂપ થઈ ગયો હતો. એના હાથમાં જે હતી તે જ એની દુનીયા હતી.

બીજે દિવસે જન્મ બધું જ ભૂલી ગયો. પણ એને એક જ ખીક હતી. કે એણે કંઈક વધારે પડતું બોલી નાખ્યું છે. મોટેથી એ ચાકલો પીળો દેખાતો આવ્યો. ધવાને એને પોતાના દરવાજા પાસેથી પસાર થતો જોયો. પણ એને બોલાવ્યો નહીં.

તેજ દિવસે બપોરે ધવાન પાસે જન્મ આવ્યો અને જરા

મનાવતો હોય તેમ ઈવાન સાથે વાતો કરી: ‘હું ગઈ કાલે
બહુ જ પાગલ બની ગયો હતો. મહેં બહુ જ પીધો હતો.’

‘હા તેં પીધો તો હતો જ!’ ઈવાને કહ્યું.

‘કહે, ખૂબ ભયડી કાઢ્યું. હું યું યું બોલ્યો હતો?’

ઈવાનને થયું કે બન્ન બધું જ ભૂલી ગયો હતો અને બન્નની
આ નીડરતા બેઠ ઈવાનને નવાઈ લાગી.

‘તેં કહ્યું કે તું પરણવાનો હતો? ઈવાને જણાવ્યું.

‘બસ આટલું જ! હું પરણવાનો તો છું જ. જૂની દબે
પરણવાનો છું જ. ઈવાન, હું ઘણી જુવાન છોકરીઓની છબીઓ
બેઠશિ. કાંઈ લાયક કુટુંબની યોગ્ય હંમરની કન્યાની છબી પર
આંગળી મૂકી દઈ મ્હારા પિતાને કહીશ કે મ્હારે આની સાથે
પરણવું છે.’

ઈવાન અને બન્ન હસી પડ્યા.

‘હું મ્હારા લગ્નના દિવસની ખબર સર્વેને આપીશ. મ્હારો
છોકરો તારા છોકરાઓ કરતાં બહુ નાનો રહે એ સારું નહીં.’

‘છોકરાઓ.’ ઈવાને સુધાયું.

‘કમ? બીજો છોકરો પણ છે?’ બન્નએ પૂછ્યું. ‘હીક
ત્યારે તામા પણ નવયુગની સ્ત્રી કરતી કરતી એ બે બાળકની
માતા થઈ ખરી! પણ પુત્ર જ છે એની શી ખાતરી?’

‘તામા કંઈક એવું માની બેઠી છે ખરી’ ઈવાને કહ્યું.

‘તો તો તે બાળક જ એને જુદી પાડી શકે, પણ હું તો
કાંઈ નરમ છોકરીને પરણવા માંગું છું.’ ઈવાન જરા એક ઘડી
તો બન્ન સામે બેઠ રહ્યો. ઈવાનને થયું કે બન્ન બધું જ ભૂલી
ગયો છે એ બહુ જ યોગ્ય થયું છે. એની સ્મૃતિ અને શબ્દો
વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે. બન્નને બાન હતે તો ઈવાનથી
ઢાંકપીછોડ કરી શકાત. નહીં. બન્નની વાતો તો બન્નને ઈવાન
કહી શકે જ નહી. બન્નની વાતો એણે સાંભળી સારથી

એની શાંતિ ઉડી ગઈ. ગઈ કાલ કરતાં આજે એ જુદો બની ગયો. એને અત્યાર સુધી એમ જ હતું કે છોકરાં કરતાં છોકરી એા સારી. પણ આજે તો એની ખાત્રી થઈ કે પુત્રીએના પિતા કરતાં પુત્રનો પિતા જ સુખી હોઈ શકે. તામાએ એને તે જ સવારે કહ્યું હતું કે ‘ખીએ પણ ઇવાનના કુટુંબમાં પુત્ર જ આવશે અને જે દિવસે સૌ છોકરાંએ ઘર પર કાગળની ધ્વજાએ ચડાવશે તે દિવસે આપણે પણ એ ધ્વજ ચડાવીશું.’

‘સારું’ ઇવાને કહ્યું હતું.

પુત્રો તો પિતાને પગલે ચાલશે. પુત્રીએ તો પાછળ રહી જશે.

ખીએ પુત્રનો જન્મ, પુત્રોનો ઉત્સવદિન, અને ધરતીકંપ ! એના મગજમાં પછીથી એક મોટી ગુંચ જેમ ગુંચળ થઈ રહેતું. બનના લગ્ન પછીના વર્ષમાં આ ત્રણેય બનાવો બની ગયા અને ત્રણેય વસ્તુએ એવી અણધારી આવી કે ઇવાનથી આ બનાવોથી જલદી ટેવાવાયું જ નહિ. બનના લગ્ન તો બહુ જ જલદી પતી ગયા. ચીનમાં તો આવું લગ્ન કેટલાય દિવસે પૂરું થાય. બન તો જાણે કશું જ ન થયું હોય તેમ વર્તવા લાગ્યો. સત્ત્વ હતીમા બપોનીઝ બાળાનો એક આબેહૂબ નમૂનો હતી. પરંપરા પછી બન તો એની વાત જ નહોતી કરતો, અને થોડા દિવસ પછી તો એવું જ લાગતું, કે જાણે આ તો મુશકી કુટુંબની ભોમિયણ જ છે. બધાને એમ જ હતું કે એ ત્યાં જ છે. પહેલાં નહોતી ત્યારે એના ન હોવાનું કોઈને જ્ઞાન નહોતું. જ્યારે એ આવી છે ત્યારે બધાં જ એનું અસ્તિત્વ ભૂલી જતાં.

આના પછીને મહીને ગંજોરો જન્મ્યો. ઇવાનને ખબર પણ ન પડી એવી શાંતિથી બધું પૂરું થઈ ગયું હતું. એને તામા અને જીરો એકઠા સવારે જતાં સલામ કરી હતી. ચેરીની પાંદડીએ બગીચાના પાણીમાં તરતી હતી. રસ્તાએ પણ એકા-

એક પહેલા વરસાદથી લીંબાઈ ગયા હતા. આકાશ પણ સ્વચ્છ નિર્મળું થઈ રહ્યું હતું. સફેદ વાદળાં પાછળ સંતાયલું ભૂર સ્વચ્છ આકાશ ધ્વાનતું મન પ્રકૃતિલત ઝનાવી રહ્યું હતું. દરેક બગીચામાં ઝાડો અને પાંદડાંઓ લીલાં કુંભર જેવાં લાગતાં હતાં. રસ્તે ચાલતી જનતા આ ખુશખુમરી હવામાં સુખી અને સંતુષ્ટ દેખાતી હતી. લોકોમાં કંઈક ઉંડી મીઠાશ પ્રસરી રહી હોય તેમ તેઓ એક બીજા સાથે મળતાવડાં લાગતાં. અહીં કોઈ વૃદ્ધનું પણ દુઃખી મોઢું કે રડતું બાળક ભાગ્યે જ દેખાતું. કોણ જાણે કેમ ધ્વાનને આ લોકો સુખે દુઃખે પણ પ્રિય થઈ પડતાં ગયાં.

સત્ય પરંપરા પછી બન્યું વધારે નજીક છતાં વધારે દૂર થયો. એણે પીવાનું તરતજ છોડી દીધું એ કે લગ્નને દિવસે તો એણે ચિકાર પીધો હતો. પણ હવે તો એ કદી પીતો કોઈના જેવામાં નહોતો આગ્યો. નાજુક વેલ જેવી સરળ સત્સુનો એ પતિ બની રહ્યો હતો. રાજકીય પરિસ્થિતિ પર પોતાનો અભિપ્રાય બેર શોરથી આપી એ વાતો કરતો હતો. ચીન બપાનની પરદેશી નીતિની એ ખૂબ ટીકા કરતો. ચીનમાં પાછો સામ્યવાદ ઉપડ્યો હતો અને સામ્યવાદી પાછા સત્તા પચાવતા જતા હતા એવું હંમેશ કહેતો. ધ્વાને આ વાતો ગમ કાલે રાત્રે એ અને તામા બન્યુંને ઘેર જમવા ગયાં ત્યારે સાંભળી હતી. ‘મોડા જેવા આપણે વચ્ચે પડી સામ્યવાદીઓને નાબૂદ કરવા પડશે.’ બન્યુંએ બહેર કયું હતું.

બન્યુંને તો કદી જવાબ આપતો જ નહી. એમાં કંઈ કાયદો નહોતો. બન્યું જેટલું મોલતો તેટલું એ માનતો પણ નહોતો. એના પિતા જેવા શરાફેલું જ ચીન હતું અને એ લોકો જ આ સામ્યવાદીઓને ધિઃકારતા હતા. બપાનીઝ છાપા-ઓમાં સામ્યવાદને કચડી નાખવા વિષે ફેટલીયવાર આવી ગયું

હતું. અનુ મન્ય વયમાં પ્રવેશ કરતો હતો. તેથી જ એની પ્રીતિ-અપ્રીતિ ઘડાતી હતી. આ બધા જ વિચારો મનમાંથી દૂર કરી ધ્વિન ઓશીસે ચાલ્યો.

નવા વર્ષની શરૂઆતમાં એણે પગાર વધવાની આશા રાખી હતી, પણ કંઈ પગાર વધ્યો નહીં. મી. મુરાકીએ સૌને સંભળાવી દીધું હતું કે આ વર્ષે શહેનશાહના લશ્કરને મજબૂત બનાવવા માટે પૈસાની જરૂર છે, માટે કરો ખૂબ વધ્યા છે તેથી પગાર વધારવામાં આવશે નહીં. શહેનશાહનું નામ આવે એટલે ધ્વિન સિવાય સૌને ગળે એ વાત ઉતરી જતી. એને કંઈ આ શહેનશાહની પડી નહોતી અને ધ્વિન આ દેશની નૃપતિપૂજમાં પડે એવો થે નહોતો.

એ તો નિશ્વાસ નાખી બેસી ગયો. ખીલું બાળક અવતરશે એટલે હવે તામાએ પૈસા સંભાળીને વાપરવા પડશે. એના પિતાએ તો એને પૈસા મોકલવાનું પણ બંધ કરી દીધું હતું. હવે જ્યારે બપોને મંચુરિયા જીતીને કબજે કર્યું છે ત્યારે વળી શહેનશાહને લશ્કર મજબૂત કરવાની શી જરૂર પડી? કદાચ લશ્કરી સરકાર હમણાં સત્તાધારી બની રહી છે, તેથી પણ હશે. એને બપોનની રાજકીય વાતોની પરવા નહોતી. એને તો રાજકિય જીવનમાં રસ જ નહોતો. જ્યારથી અંતરરાષ્ટ્રીય સંઘે બપોન ને ફાવે તેમ વર્તવાની છૂટ આપી દીધી હતી ત્યારથી રાજકારભારનો વિચાર કરવો એ એને જીવનનો વખત બગાડવા જેવું લાગતું.

આખી સવાર એને વગર વેચાયલી વસ્તુઓના વિભાગ પાડવામાં ગાળી. એટલામાં તો એકદમ દોડતી, બાલ પણ ઠીકઠીક કર્યા વગર, સ્વચ્છ મોબ અને સાફ કીમોનો પહેરી એની પાસે એક પરિચારિકા આવી પહોંચી. એના મુખ પર ગંભીરતા હતી.

‘કેમ થું છે?’ ધ્વિને પૂછ્યું.

‘ગંજોરોનો જન્મ થયો છે. શેડજી.’

‘શું કહે છે?’ એણે પોતાની ટોપી લીધી અને કૂઠો.

‘એવો બડો અને તંદુરસ્ત છોકરો છે!’

આમ આવા બે પુત્રોની માતા થવું એ પણ એક નવાઈની વાત છે. પાસે સાંભળી રહેલા ગુમાસ્તાઓ મુઠ્ઠામાં મલકી રહ્યા હતા.

બન્હની રમ લેવા ઈવાન ઉપડ્યો. ઈવાને કહ્યું: ‘બન્હ, મ્હારે ત્યાં બીજે પુત્ર આવ્યો છે. હું બઉં છું.’

‘શું?’ બન્હએ કહ્યું. બાણે ઈવાનને ત્યાં રોજ જ છોકરો ન આવતો હોય તેમજ! ઈવાન તો માંથું ધુણાવી ચાલતો થયો.

પરિચારિકા બોલ્યા કરતી હતી. તે બધું જ એ સાંભળતો હતો એટલે એ રસ્તે ઉતાવળો ચાલતો નહોતો. ‘આજના વરસાદ જેવું જ અણધાર્યું’ આ પણ થયું. તામાબાઈની તબિયતમાં થોડો ફેર લાગ્યો ને મ્હને શરૂઆત થતી લાગી. પછી હું દાયણને બોલાવવા ગઈ. દાયણ આવીને તરત જ ફૂટકો થઈ ગયો. બાળક તો બેટા જેવું બહુ ને રૂપાણું છે અને તામાબાઈ તો કહેતી હતી કે આટલી સહલાઈથી બે બાળક અવતરતું હોય તો હું કેટલાંયને જન્મ આપી શકું.’ પરિચારિકા પણ હસતી હસતી બોલી. એને તો પોતાની શેઠાણી માટે બહુ જ માન હતું.

તે ઘેર પહોંચ્યો.

ઘરમાં બધા જ રાહ એમનો એમ ચાલ્યો જતો હતો. તામા રસોઈ કરતી હોય તેવી જ વાસ આજે ઘરમાં આવતી હતી અને ઈવાનને તો આજે કકડીને ભૂખ લાગી હતી.

‘હું આપનું જમણું તૈયાર કરું છું.’ નોકર ઈવાનના બૂટ કાઢવા નીચો વળ્યો.

‘અધિક કલાક લાગશે સાહેબ!’

પરદા પાછળ તામા ગંજીરોને લપને સૂતી હતી. જીરો દોડા

હોડ કરતો હતો, તે આ નવું બાળક બોધ જરા વિરમિત થઈ ઉભો હતો. ઇવાનથી તો મનાતું જ નહોતું કે તામાએ હમણાં એક બાળકને જન્મ આપ્યો હતો. એવી ફીક્કી પણ એ નહોતી લાગતી. પોત્તી પથારીમાં એ સૂતી હતી. એની આંખોમાં તોફાન હતું. ઇવાનને બાળુ કંઈક બદ્ધ ઝડપથી બધું કરી દીધું હોય તેવું લાગતું.

‘તામા’ એ બોલ્યો.

‘આપણે બધાં જ અહીંયાં છીએ’ તામા બોલી. ‘કેમ હું કહેતી હતી ને કે છોકરો જ આવશે? મ્હારું ખરું પડ્યું ને.’

ઇવાનને તો શું કહેવું તેની સમજ જ ન પડી. જોરોના જન્મ તો બાળુ એક મોટો અવસર નહીં હોય તેમ ગયો. પણ આ છોકરો તો જગતમાં શાંતિથી આવ્યો છે અને આ લેખે તો થોડા વખતમાં એવું ઘર ભરાઈ જવાનું.

‘મ્હારે બાલકોના ઉત્સવ પહેલાં બધું જ પતાવવું હતું’ તામાએ આગળ કહ્યું.

‘એટલે તે પતાવ્યું!’

તામા હસી પડી.

‘બવ બવ, જમવા બવ. આજનો દિવસ શુકનવાંતો છે.’

‘હું આજે ઘેરે જ રહું તો?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘પણ ઘેર શું કરશો? હું તો હમણાં ઊંઘી જમશ. જોરોને બાઈ બાગમાં લઈ જશે. પછી તમે શું કરશો?’

એ સ્વાદિષ્ટ રસોઈ જમ્યો અને ફરી દફતરે ચાલ્યો. તામા એક નશીબદાર સ્ત્રી હતી કે એ સદાય તંદુરસ્ત રહેતી. એને માટે કશું જ મુશ્કેલ નહોતું. આટલાં કામ સાથે ઇવાન ઘરે આવતો ત્યારે એની સાથે વાત કરવા એ નવરી ને નવરી લાગતી. કેટલાક વખતથી તો એનેયે કંઈ બાણતી તેને માટે અચંબો થતો નહીં. તામાને બધું જ આવડે છે એવું તે માનતો. એને એમજ

યતું કે એનું ઘર હમેશાં સ્વચ્છ હતું. ફક્ત તાબાં જ મુક્યા હોય તેવાં જણાતાં. જીરો હમેશાં સ્વચ્છ દેખાતો. તામાને પરણવામાં એને કશીયે ભૂલ નહોતી લાગતી. જ્યારે પણ એને જીવન તરફ કાંઈકવાર અસંતોષ આવતો ત્યારે એ દૂર કરી નાખતો. જીવતાં જીવનમાં તામા મળી રહી હતી એટલે એને સ્વપ્નાં બેવાને અવકાશ જ નહોતો.

બાળકાના ઉત્સવને દિવસે એ લોકો કશે જ ગયાં નહોતાં કારણ કે તામા હજી સુવાવડમાંથી પૂરી ઉઠી નહોતી. તામાએ તે દિવસ ખૂબ ઉત્સાહમાં ગાળ્યો. તે દિવસે એણે બે ધબ્બો ફરકાવી હતી. એક કાળી અને બીજી સફેદ. કાળી ધબ્બમાં સોનેરી આંખ હતી તે જીરો માટે અને સફેદ ધબ્બમાં લાલ આંખ ચિતરી હતી તે ગંજીરો માટે. આજે તો સૌરભાસનો પાંચમો દિવસ હતો. પવન ભેરથી ફૂંકાતો હતો. જીરો પવનમાં ઉડતી ધબ્બ બેંધ આનંદથી શેર બકાર મચાવી રહ્યો હતો. તામા જીરોને ઉંચકવા મધ એટલે ધવાને કહ્યું: ‘તામા, રહેવા દે. એ હજી તારે માટે ભારે છે.’

‘પણ જરા તમે એને ઉંચો કરો તો ઉપરની ધબ્બ પતાકાને એ અડકી શકે.’ બંને જણાં પેલી પવનમાં ફરફર ઉડતી ધબ્બને ફાટી આંખે બેંધ રહ્યાં.

‘પુત્રોથી બચું’ આ ઘર !’ તામાએ સગર્વ કહ્યું.

ધવાન ચૂપ રહ્યો. એને વિચાર આવ્યો કે ‘નાનપણથી જ એના પુત્રો ઉત્સવોમાં ઉછરતાં હતાં. જ્યારે એણે પોતાના બાલ્યકાળમાં આવા ઉત્સવો બોયા જ નહોતા. તામા ઉત્સવઘેલી સ્ત્રી હતી અને દરેક ઉત્સવ સંપૂર્ણ ઉત્સાહે એ ઉજવતી. એને યાદ આવ્યું કે એને ડ્રેગન ફેસ્ટીવલ અને વસંત ઋતુમાં કેવી મજા પડી હતી. એના છોકરાંઓ આ ચીની તહેવારોનો આનંદ અનુભવશે કે કેમ ? સ્ત્રી જ ઘરની જીવંત જીવલંત યજ્ઞિ છે,

જે ગ્રહજીવનની વિષાતા છે.

‘જીરો, યાદ રાખજો આ ધબ ઓટલે છોકરો. ઠંડા રીતનાં પાણીનાં વહેણ સામે એ તરી રહ્યો છે.’

આજ પળે એ કલ્પના કરતો ઉભો હતો. થાંભલા પરનો ભરોડો ઉડી રહ્યો હતો. એકાએક રહવારથી મરતીએ ચઢેલો વન થંભી ગયો. તામા અને ઇવાને સમુદ્ર પર લાંબી નજર ધીપી. સમુદ્ર એકદમ સ્થામ ઉછળતો દેખાતો હતો. પૃથ્વીના ડામથી કે સમુદ્ર તળમાંથી એક ચીસ સંભળાઈ.

‘તામા !’ ઇવાન ધ્રુવતો ઓડ્યો.

‘ધરતીકંપ’ તામાએ કહ્યું. એનો અવાજ એકદમ નહાનો મળ્યો અને એના મોઢાપર શીકાર પ્રસરી ગઈ.

આવી પૃથ્વીની કંપારી તો ઘણીવાર અનુભવી હતી કારણ એ તો રોજનું હતું. પણ એણે મોટો ધરતીકંપ તો જોયો જ નહોતો. કેટલીકવાર એ અને તામા પથારી હાલતી ને ઉપરથી જળ ખરતી ત્યારે પણ જાગી જતાં હતાં. હાકડામાં પડતા ચેરાડા સંભળાતા ત્યારે જાગી ઉઠતાં. તામા તરત જ કપડાં હેરી લેતી અને બધું જ શાંત ચિત્તથી જોયા કરતી. દરેક દરમાં આમ જ લોહા શાંતિથી ઉભાં રહેતાં. તે એ બહુતો હતો. તદ્દન નિરાધાર છતાંય તેનાર થઈ આમ જ ત્યાંની પ્રજા હાથે બેઠ રહેતી : પણ દરેક વખત ધરતીકંપ થતો અને શમી જતો. આજે તો પવનના સુસવાટનું સ્વરૂપ જ બુદ્ધું હતું.

તામા ઘર તરફ દોડી, ત્યાં તો ગંજીરોને હાથમાં લઈ બાઈ હાર દોડી આવી. એના ઘર પાસેથી પહેલાં તો ધીમી ધીમી ટપતી ધરતીનો અવાજ આવ્યો પણ પછી તો મોટો ચિરાડા બીમાં પડી રહ્યા હોય તેવો ભયંકર અવાજ આવવા માંડ્યો.

ધબનો થાંભલો પણ ઉપરથી હાલો રહ્યો હતો. બાઈએ ધીમા ઇવાનના હાથમાં બાળક આપી દીધો અને પાછી ઘરમાં

દોડી ગયો. તામા અંદરથી કપડાંવાળાં ખાનાં ઉપાડી લાવી. અને ખાંધ પછી ખીજું બધું ઉપાડી લાવી.

‘આ છોકરાઓને કહો ત્યાં મૂકું તો મ્હારો હાથ પણ જરા તમને કામ લાગે.’ ઈવાને કહ્યું.

‘ના ના, તમે અહીં જ રહેજો.’

આ બે સ્ત્રીઓને બેઠ ઈ અચંચા પામ્યા. બન્ને ઈટલી શાંતિથી કામ કરી રહ્યા હતાં. કોઈક વખત આવું કામ કરી નાખ્યું હોય તેવાં જ અનુભવી અને ખાધેલાં લાગતાં હતાં. ખંદાર અંદર ખંદાર અંદર ફર્યાં જ કરતાં હતાં. ખંદાર બધું જ આવી રહ્યું ત્યાં સુધી દોડાદોડ ચાલી. બહુ લાવવાનું હતું જ નહીં. કીમતીમાં કીમતી તો પેલા રોકેટ્સ અને મી. મુરાકીની આપેલી માટીની ફલદાનીઓ. ઈવાનની માએ મોકલેલાં રેશમી કપડાં તો ધરતીકંપની અસરમાંથી બચી બચ એવા શહેરનાં મકાનનાં ખાનામાં મૂક્યાં હતાં.

‘હવે આપણે ક્યાં જઈશું?’ જ્યારે તામા માળકને લેવા ઈની પાસે આવી ત્યારે ઈવાને પૂછ્યું.

‘ક્યાં જઈશું? જ્યાં આખી ધરતી જ ઉછળી રહી છે ત્યાં ક્યાં સલામતી છે?’ તામાએ કહ્યું.

બધાંજ સમુદ્ર તરફ મોટું કરી ઉભાં. ઈવાને જીરોને જોરથી પકડ્યો હતો. પણ જીરો રડતો નહોતો. ઈ પણ સામેના ઉછળતા દરિયા સામું જોતો હતો. તામાએ જરાક ખૂંટીકની ચીસ પાડીને હાથ મોટે મૂક્યો. બાણે ક્ષિતિજની રેખા તો દેખાતી જ ન હતી. પણ પાણીનો એક વિશાળ ઢગલો વળી રહ્યો હોય તેમ જ એક મોટું જગાશય ઉછળી રહેતું લાગતું. હતું. આકાશ ભણી ઉછળી રહેલો આ અગાધ સમુદ્ર ઘેરો અને ઘટ લાગતો હતો.

‘આપણી પાસે ઈ નથી આવી શકવાનો.’ તામાએ કહ્યું.

‘નીચેના શહેર પર જ પથરાય જશે.’ ધવાનનું ચિત્ત જરા ભ્રમવા લાગ્યું. ઉંચે ઉંચે ફૂગાતો જતો હોય તેમ સમુદ્ર આકાશભણી વધતો જ જતો દેખાતો હતો. પણ ખરેખર, તો એ પૃથ્વી પર જ ખૂબ બેશર્મા પાણી ઘસડતો ઘસડતો વેગથી ધસી આવતો હતો. સપાટી પરના લોકો કંઈક ટેકરીઓ પર ચડી ગયા હતાં. દરિયાથી દૂર દૂર ટેકરીઓ ભરેલી દેખાતી હતી.

‘આવો જ એનો વેગ હોય છે.’ તામાએ કહ્યું.

ધવાને તો તામાને આવી શાંત કદી જ નહોતી બેઠ. એને તો સમજ જ નહોતી પડતી કે તામા જીંદગી હતી કે કેમ. એને પોતાને તો ભાગી જવું હતું પણ તામા એને પકડી ઉભી રહી હતી.

પછી તો મોજું એકદમ ભેરથી અથડાયું. પાણી એકદમ ભયંકર ગર્જના કરતું ધરતી પર આવ્યું ને આખા ટાપુને હચમચાવી મૂક્યો. સમુદ્ર કીનારે ભાગ્યા પાણી ફીણ ફીણ થઈ રહ્યાં. ભરો, રરતાઓ, દેખાતાં બંધ થઈ ગયાં. આખો સમુદ્ર આ ટાપુ પર ફરી વળ્યો.

‘મહારા પિતાના ઘર સુધી આ પહોંચશે!’ તામાએ ધીમે અવાજે કહ્યું.

બંને જણ બેઠાં જ કરતાં હતાં એટલામાં જ એક વધારે મોટું ભયંકર મોજું આવ્યું અને આમ ફરતું તેમ ફરતું આ મોજું ઘર, લોકો અને ઝાડોને પોતાના અતલ પાણીમાં ઝેંચી રહ્યું. હવે તો આખો ટાપુ જ પાણીમાં સમવા લાગ્યો.

ધવાને પોતાના દાંત પીસ્યા અને છોરાના ખભા પર પોતાનું માથું ઢાળી દીધું. તેજ ઘડીએ એના પગ નીચેની ભૂમિ સરવા માંડી. ટેકરીના પથરા કીચુડ કીચુડ ભાગવા લાગ્યા અને એણે તામા તરફ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો.

‘આપણી ભેખડ નથી ખસવાની. આ તો બધા પોચા પથરાઓ છે તે ગળડે છે. આપણી ઉપરવાસ તો ભાતનાં ખેતરો છે. ભેખડ નથી.’

‘હા, એ વાત સાચી છે’ એ લોકોના ધરને ઉપરવાસ સપાટ જમીન હતી તે બીજા ડુંગરની ટોચ સુધી પહોંચતી હતી. એની વચ્ચે થઇ એક ઝરણું પડેલું હતું ને તેને એક કાંઠે ભાતનાં ખેતરો હતાં.

ફરી એકવાર ધવાનને ડોહતી પૃથ્વીને લીધે તમર આવવા માંડ્યાં. ફરી એક મોજી આવ્યું ને તામાએ કહ્યું: ‘આ તો નાની છોળ છે’ ધવાનને છોળનો અવાજ પણ જરા નાનો લાગ્યો. ધવાનથી તો ઉંચું જોવાયું જ નહીં. જીરો ધવાનને વળગી પડ્યો. જીરોનો હાથ એના પિતાને પકડી રહ્યો હતો. પણ જીરો રડતો નહોતો. નાનો છોકરો તો નિરાંતે ઊંઘતો હતો. એને તરત જ બ-જીના શબ્દો સાંભળ્યાં. બપોલના લોકો કેટલા શોરબકાર નીચે પણ નિશ્ચિંત નિદ્રાવશ થઇ શકતાં. કામ કરતી માની પીઠ પર સવા ટેવાયલાં એ લોકો અવાજ અને ડોહતી પૃથ્વી પર પણ નિરાંતે સ્વપ્ન શકતાં.

પછી તો પાછો એક ભેરથી કડકડ લૂસ અવાજ આવ્યો. ધરનાં લાકડાં જમીનદોસ્ત થઇ ગયાં. કાગળ ફાટ્યાનો ધીમો ફડફડાટનો અવાજ સંભળાયો. આખું ઘર એક શાંત ચિચીમારી કરતું જમીનપર ઢળી પડ્યું.

એ નિરાશામાં પડી ભય તે પહેલાં જ તામાએ કહ્યું: ‘ચાલો ઘર ખલાસ પણ આપણે જીવતાં રહ્યાં’ ધરનાં પડેલાં ખંડિયેર સામી એક છેદથી દ્રષ્ટિ ફેંકી તામા એસી ગઇ. વિનાશક ધ્વનિ મસ્ત બનેલો સમુદ્ર રિથર થતો ગયો. પવનની મસ્તી શમી ગઇ. ધવાનના પગ ધૂંજતા હતા.

‘અમે તો આના કરતાં ઘણાંય ખરાબ ધરતીકંપ ભોગ

છે' તામાએ કહ્યું. મોઢુ લૂછી કપડુ ઉચું કરી એ પોતાના બાળકને ધવરાવવા લાગી. ધવાન પણ તામાની પાસે બેઠો અને જીરો બાંધને આપી દીધો હવે એને આખે શરીરે પરસેવો વળવા લાગ્યો. એનાં કપડાં પણ ભીંજાઈ રહ્યાં હતાં.

‘મ્હેં તો આનાથી ખરાબ કશું જ ભેયું નથી.’ ધવાને કહ્યું.

‘હાશ, હાશ આ તો જમકલું છે, આનાથી તો કંઈક દારણુ દ્રશ્યો મ્હેં દીધાં છે.’ તામા ફરી બોલી.

તામા તો એવી શાંત બેઠી હતી. બાલુ કે આ પડેલું ઘર બેઠ એના હૃદયમાં કંઈ ચિરાડો પડતો જ નહોતો !

‘હવે આપણે શું કરશું?’ ધવાને ઘડી રહી પૂછ્યું.

‘થોડી વાર આરામ લઇએ પછી બેઠએ કે પિતાજીના બરન્દી શું સ્થિતિ છે.’ તામાએ કહ્યું.

એટલામાં જ એક ભૂરું પાટલું ને ટુંકું ખમીસ પહેરી એક રીક્ષાવાળો આવી પહોંચ્યો.

‘મ્હને આપના પિતાએ આપની ખજર કાઢવા મોકલ્યો છે.’ રીક્ષાવાળાએ કહ્યું.

‘મ્હારાં માં આપ સારાં છે ને?’

‘હા. બધાં જ સહિસલામત છે. ઘરનો દરવાજો અને રસોડું શોડું પડ્યું છે. બગિચાની હળુ અમને ખજર નથી. ફક્ત નાની શેઠાણીની બાંધમાં લાકડું વાગ્યું હતું પણ હવે દુઃખાવો ઓછો છે. પેલુ ચ્હાઘર અખંડ છે.’

‘આપણે કેવાં નશીબદાર છીએ!’ તામાએ કહ્યું.

ખન્ને જણ ઉઠ્યા. ધવાનથી ઘર જોયા વિના ન રહેવાયું. તામા પણ પહેલાં આજ ઘર કેવું હતું તેનો વિચાર કરતી નજર નાખતી હતી.

‘આપણે પાછું તરત જ આ ઘર બાંધી નાખશું’ તામાએ કહ્યું.

‘ના, હવે અહીંયાં નહીં’ ઇવાને કહ્યું. એને તો જ્ઞાનજ નહોતું કે આવા ઘરો તો તરત જ ફરી બાંધાઈ જાય.

‘હા અહીં જ. ફરીએ આપણી પાસે આવત પણ આવી શકશે જ નહીં. આજ સ્થળ ફરી બાંધવા માટે સારું છે.’

પણ ઇવાનની શક્તિ ડગી ગઈ હતી. તે જીરોને ઉંચકી તામાની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. રીક્ષાવાળો પગથી ખતલાવતો હતો. કારણ કે રસ્તો તો ક્યાંએ જતો રહ્યો હતો. તેમની પાછળ પરિચારિકા કંઈ પણ બોલ્યા વગર ચાલ્યા કરતી હતી. જે પણ વસ્તુ એને કીંમતી લાગી હતી. તે બધી જ એણે ઉંચકી લીધી હતી.

તે દિવસ તે કદી પણ ભૂલ્યો નહીં. તે દિવસની મુરાકી કુટુંબની સગવડ અને સાહેબી, માથે છાપરાની દુકા, તૈયાર ગરમ ગરમ ખાવાનું અને સંઘાય વરસતી માયા અને શાન્તિ. તેને અજાયબી પમાડવા એ એાછું નહોતું.

પણ એક વખતના રમ્ય બગીચાને ખેદાન મેદાન થઈ જતાં જોતાં મી. મુરાકીનું ગદ મૌન એને ન ભૂલાય એવું લાગ્યું. બગીચો પાયમાલ થઈ ગયો હતો. વૃદ્ધી થીતો પરથી કંઈક જલધારાઓ સરો પડી લીલવાળા ઢોળાવ પરથી સરી જતી હતી. અમૃત્ય છોડવાઓ પાણીના વેગમાં ઘસડાઈ રહ્યા હતા. છતાંય મી. મુરાકીના ચિત્તની સ્વસ્થતા વિરમય પમાડે એવી હતી. જનજની સ્ત્રીની બાંધ લાગી ગઈ હતી. અને એ ઉપરાંત સૌની નિરાશ વેદના એનાં અંતરને કંઈક શીખવી રહી હતી. સત્સુ પણ પોતાનું દુઃખ મુંગું મુંગું સહન કરતી પડી રહી હતી. આજે એજ સત્સુના સરલ મુખમાં એની સુંદર આંખો ચોલી રહી હતી. ઘસડાઈ ગયેલા ઘરબારવાળા લોકોની ચૂક

અંતરવેદના, સમુદ્રે સતેલા પાછળ રહેલાંની સ્વાભાવિકતા, શાંત નિરાધારતા એ સૌ બેનારને દીંગ બનાવી મૂકતાં. આવી બચંકર આક્રમક પણ સર્વેએ બળવેલી સ્વસ્થતા અને મૌન તે કદાપિ ભૂલી શક્યો નહીં.

બીજે દિવસે સૌ કામે લાગી ગયાં હતાં. ઘર બંધાવા માંડ્યાં. ખંડિયેરો સાફ થવા લાગ્યાં. બાગેલી સમુદ્ર બીંતો સમરાવા લાગી. પહેલાં જેમ ફરી એ કામે વળગ્યાં. ‘ફરીથી આપણે આ ઘર બાંધવું પડશે.’ તામાએ કહ્યું: ‘ચાલો ત્યારે, આપણે પણ ઘર નવું બાંધવાનું જ છે ત્યારે તે મોટું બંધાવશું.’

ધવાનને તો પ્રછતાં પણ શરમ આવતી હતી. ‘પણ આવું જ ફરી પાછું થશે તો?’

‘જે ધવાનું હશે તે થશે. થશે ત્યારે ફરી બાંધશું’ તામાએ કહ્યું.

ધવાનની તો ફરિયાદ કરવાની હિંમત જ નહોતી. આખા શહેરમાં વિનાશ પ્રસરી રહ્યો હતો. કેટલાય માણસો દરિયામાં ઘસડાઈ ગયાં હતાં તેનું શું? ફરી ફરી એને કિનારેની ઘસડાઈ ગયેલી પ્રભ તરફ સહાનુભૂતિ થવા માંડી.

એણે એક માછીને પ્રછયું: ‘ફરી પાછું તું તારું ઘર ત્યાં જ બાંધીશ?’

‘હા ત્યારે ક્યાં બાંધીશું? મ્હારા બાપદાદાનું ઘર પણ અહીં જ હતું ને?’ માછીએ પોતાની કાળી આંખો ધવાન તરફ ધરતાં કહ્યું.

‘ફરી પાછું આવું થશે તો—’ ધવાને પ્રછયું.

‘ફરી પાછું કેષ્ટ દિવસ ધવાનું તો છે. હું બાહુ છું પણ ચિંતા કરવાથી શું ફાયદો?’

આ માણસના શબ્દોથી આ પ્રભની શકિત માપી હોય તેમ ધવાનને હવે અહીંના લોકોનો ખ્યાલ આવ્યો. તામાને એ

કદી સમજતે નહીં, એવું આજે તામાના અંતરનું એને માપ મળ્યું. આ સ્ત્રીની બધીજ રીતો અને આનંદ પાછળ કંઈક અણુધાર્થી પ્રસંગ કે અણુધારી ઘડી આવે તો તેને શાંતિથી સ્વિકારવાની મક્કમતા હતી; પછી એનું ધાયું થાય કે ન થાય. બાળકની જેમ આનંદમસ્ત થઈ જીવનનો આનંદ અનુભવી શકવાની સાથે સાથે આ પ્રબળમાં ગંભીરમાં ગંભીર પ્રસંગ, મૃત્યુ-સમા પ્રસંગને પણ અકથ્ય શાંતિ અને નિશ્ચિંતતાથી સહન કરી શકવાની તાકાત એને મુગ્ધ કરી રહી હતી.

વર્ષો પછી જ્યારે ચીનમાં ઘોડો કહેતાં કે ‘હમણાં લડાઈ પુરી થશે’ ત્યારે એ ડોકું ધુણાવતો ‘એટલી જલ્દી પુરી નહીં થાય. કદાપિ પુરી નહીં થાય’ તે બોલતો હતો કે આ ટાંપુની પ્રબળે તો માણસ કરતાં પણ ભયંકર દુસ્મન સાથે લડવાની કેળવણી મળી ચુકી હતી. ધરતીકંપ, વંદોળીયા ને આગ સામે ટક્કર ઝીલતી પ્રબળે કુદરતના આ કોપેજ સાચા સૈનિક બનાવ્યા હતા, યુદ્ધશુરા બનાવ્યા હતા. ધવાનને પણ થયું કે આટલું થયું તો યે એનાં બાળકો પણ રડ્યાં જ નહીં.

હાપાઓમાં ચોખવટ થઈ રહી હતી કે આ કંઈ લડાઈ નહોતી. એને ને લડાઈને કંઈપણ લેવા દેવા જ નહોતી. આ તો ફક્ત એક અકસ્માતે આવી ઉભેલો પ્રસંગ જ હતો; એક હમકલું હતું.

આ વર્ષે એણે પોતાના અભ્યાસ કે વાંચવા કરવા માટે એક નવો ખંડ બંધાવ્યો. મજબુત લોકડાનો જ બંધાવ્યો કે ફરી હાલી ન પડે. ગયા વર્ષથી જ તામા ને છોકરાંઓ બહુ જ અવાજ કરતાં હતાં તેથી આવા એક અલાયદા ખંડ માટે તામા જ જીવ ખાતી હતી. ધવાન માટે એવું સ્થાન બેઠકો

તો ખરું જ. એકવાર તો તામા ન્હાવા ગઈ અને બાઈ રસોઈમાં પડી એટલે છોકરાઓએ એના ટેબલ પર જ બેઠે ગુંદર લગાડી દીધા. તે દિવસથી એને તામાના કહેવા પર વિશ્વાસ થોડો, અને આવો સ્વતંત્ર ખંડ પોતાના માટે હોય તો સાઈ એમ લાગ્યું. એ દિસાએ આ ખંડ બંધાયો.

છાપાઓમાં પણ ઉત્તર ચીનમાં સૈનિકોની નાની તકરાર ને અંગે હમકલું થયું હતું, એવું આવડું હતું. એ લોકો બધી-જેમને આ વાતને મોટું સ્વરૂપ આપવા માગતાં જ નહોતાં.

‘ત્રણ મહિના પણ આ લડાઈ ચાલવાની નથી.’ એવું બન્નુએ એકવાર કહ્યું હતું.

બન્નુના આ શબ્દોને લીધે જ ઇવાન વિચારમાં પડી ગયો. ખંડાર કહેતાં હતાં તેના કરતાં વાતાવરણ વધારે ગંભીર છે. એમ ન હોય તો પછી ત્રણ મહિના શા માટે? ઇવાનને આ વિચિત્ર લાગ્યું પણ આનો કંઈ જ અર્થ નહોતો. એણે પોતાના પિતાને કાગળો લખી ફરી ફરી પૂછાવ્યું પણ એમનો તો કંઈ જવાબ જ નહોતો.

એક દિવસ એના દફતરમાં એક ગુમાસ્તાએ રાજીનામું આપ્યું. એને લશ્કર તરફથી કહેણ આવ્યું હતું. એની માને એ એક જ આધાર હતો. એનો મોટો બાઈ હમણાં જ મરી ગયો હતો.

ઇવાને પૂછ્યું: ‘તમારી મા હવે શું કરશે?’

‘મી. મુરાડી એટલા દયાળુ છે કે તેઓ કુટુંબ છોડી ગયેલા ગુમાસ્તાઓના કુટુંબીને દર અઠવાડિયે કંઈક આપે છે’ તાનાકાએ કહ્યું.

એ સીએ આ ગુમાસ્તાની જગ્યાએ આવી અને એમની ને ઇવાનની વચ્ચે પડેા નાખી દેવામાં આવ્યા. જ્યાં એને એક આળો ખંડ મળી જાય. હવે એને ખૂબ વખત મળતો

કારણ કે ધંધાપાણી ઠંડાં પડતાં જતા હતાં. હવે વહાણો પણ પરદેશથી ઝીઝાં આવતાં હતાં. ઇવાનને જરા આશ્ચર્ય થયું ખરું. એ થોડા સૈનિકોનો જ સવાલ હોય તો ચીનના ઘોડા શા માટે જાપાન માલ મોકલતા અટકી ગયા? એક મહિને વહાણો ચીનથી એટલાં ને એટલાં જ આવ્યાં અને પછી એકા-એક બંધ જ પડી ગયાં.

વહાણો બંદર પર આવતાં અને જતાં. હવે મુરાકી કુટુંબનો ધંધો ઠંડો પડતો ગયો પણ ભેયું કરેલું એટલું બહુ હતું કે તે યુરોપ ને અમેરીકા રવાના થયા જ કરતું. ઇવાન હવે આ કામમાં રોકાયો. જૂની વસ્તુઓ બાંધવી, મોકલવી, પડદાઓ, માટીનાં વાસણો, સ્કોલ્સ વગેરે વગેરેની ગણતરી કરવી અને મેળવણી કરવી એ ઇવાનનું કામ થઈ પડ્યું. સરતા મોંઘાની કિંમતના ગોટાળામાં પણ પૈસો આવ્યો જતો.

તે પછી એક દિવસે એના બાપ તરફથી તાર આવ્યો. એને બહુ જ વિચિત્ર લાગ્યું કે એ બન્નએ લીધો તે પછી ઇવાનને મળ્યો. બન્નએ એને એક સવારે બોલાવ્યો. ઇવાન ગયો ત્યારે તાર ફેડેલો બેઠો. આ તાર એના બાપ તરફથી આવ્યો હતો. 'ચોકાહામા. એસ. એસ. બાલ્મોરાલમાં છકા ૧૭ મીએ આવે છે. એને ગોદી પર મળજો.' ૧૭ મી ને એ દિવસની જ વાર હતી.

બન્નએ પૂછ્યું 'તમારો ભાઈ અહીં આવનાર છે?'

'તમને કેમ ખબર પડી?' ઇવાને પૂછ્યું.

'મહારા પિતા, આપના પિતાને એક લેટ મોકલવા માગે છે, આશા છે કે આપના ભાઈ તે મહેરબાની કરી લઈ જશે' બન્નએ કહ્યું.

'પણ મી. મુરાકીને કેમ ખબર પડી?' ઇવાને પૂછ્યું.

'એમને જ તાર મળ્યો.' બન્નએ શાંતિથી કહ્યું 'ધરને સરનામે તાર હતો એટલે એમણે વાંચીને મોકલ્યો.'

‘કેમ કોમ ?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘બહુવા માટે કે કંઈ કામનો છે કે કેમ ?’ બન્નએ જરા વિસ્મય પામતાં જવાબ આપ્યો.

ઇવાન જરાક કંઈ સંભળાવવા જતો હતો ‘પણ મ્હારો તાર હતો ને ?’ એ કોમ કહે તો મી. મુરાકીને ખોટું લાગે તેથી કોમ કહેવાને બદલે એણે ફેરવી નાખ્યું : ‘મી. મુરાકીને મ્હારાવતી ઉપકાર માનજો.’

બન્ન એને કંઈક અભયખીયા નીરખી રહ્યો હતો. ‘હું માનું છું કે તમારે જવાની જરૂર પડશે.’

‘હા નક્કી જ’ ઇવાને કહ્યું.

એ વિચાર જ કરતો હતો કે પોતાના ભાઈને બતાવવા તે તામાને અને પોતાનાં એ બાળકોને સાથે લઈ જશે. બન્નની કોપ્રીસમાંથી નીકળ્યો અને એણે ઇકાને એકલા મળવાનું નક્કી કર્યું.

હંસની મતિથી બંદર પર સરતી નોકા પર લાંબી નજ નાખતો ઇવાન ઉભો રહ્યો.

વચ્ચેના રસ્તાપર ઇવાન દોડ્યો નહીં. એને જરા ઇકાન શરમ આવી. એ લોકો કદી બહુ એક ખીલ સાથે બળેલ નહોતા. ઇકા એનાથી ઘણો મોટો હતો અને ઇવાનને યાદ હતું કે પિયોનીને ઇકાની કેટલીક ટેવો પર ચિઃકાર છૂટતો હતો. અતિરક્તારને લીધે ઇવાનને લાગ્યાજ કરતું હતું કે ઇકામાં કંઈક દુષ્ટ કલા હતી. કે જોથી એનો પ્રેમ ઇકા પર કદી જામ્યો નહોતો અને પછી એ જર્મની ગયો હતો. કોણ જાણે એને જર્મનોએ શું થયું કયું હશે ! છતાંય ભાઈને મળવાની ઉત્કંઠા એનામ બમી ખરી. એને ઘર સાંભર્યું. જ્યારે વહાણ કીનારે આવ્યું

ત્યારે કંઈક માણસોને પસાર થતાં એણે દીઠાં.

પછીયાં છકાને પગથી પરથી ઉતરતો બેઠો. આવા સુખડ થડાયલા શરીરવાળો છકા હશે એ માનવું મુશ્કેલ હતું. છકા ગયો ત્યારે તો કેવો પાતળો, ખંચકાતો દેખાતો. ન મળતી વસ્તુ માટે જરાકમાં રડી પડતો. તે આજ છકા હોષ શકે? પણ જર્મનીએ તો છકાને શું બનાવી દીધા હતા! ઇવાનને જોઈ છકાએ બ્રમ પાડી અને ઇવાને એક સીધા, તટસ્થ, બપાન્ડોમાં ડાંગે દેખાતો, કંઈક ટાઢ તડકે થડાયલો, કઠણ કાયાનો, જરા ધમંડભરી આંખોવાળો, પરદેશી વ્યક્તિત્વવાળો છકા બેઠો. એની પાછળ એક સ્ત્રી લીલા રેશમી કપડામાં સજ્જ થઈલી હતી. એના હાથ ખાંચ વગરના ખુલ્લા હતા. પણ ઇવાને એની તરફ જોયું નહીં. બીજાં બધાં માણસો પાટીયા પરથી ઉતરતાં હતાં.

એ છકા પાસે શરમાતો શરમાતો ગયો અને એણે પોતાનો હાથ ધર્યો.

‘છકા’ ઇવાને કહ્યું.

‘કેમ ઇવાન?’ પછી પેલી ગોરી સ્ત્રી તરફ અંગુલિનિર્દેષ કરી કહ્યું: ‘ફેડા! આ મ્હારો ભાઈ.’

ઇવાને આ સાંભળ્યું. એના પિતાએ રાખેલા શિક્ષક પાસેથી છકા જર્મન ભાષા શીખ્યો હતો. પણ આ સ્ત્રી કેણી હતી? તે હજુ પણ એ ન સમજ્યો. એને બેઠને જ ઇવાનને ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ. એ નાની હતી પણ ઠીકઠીક બડી હતી અને એના ગાલ પણ અતિશય રાતા રાતા દેખાતા હતા. એની આંખો ભૂરી હતી અને આંખોમાં જરા પણ કુમાશ નહોતી. લીલી ટોપી નીચેના બાલ-પણ પીળા હતા અને પીળા રંગનાં હાથ મોઢાં પહેર્યાં હતાં.

છકાએ ઇવાનને પેલી જર્મન સાથે ઓળખાણ કરાવી.

પીછાનની ખુશી બતાવતી આ સ્ત્રીના રંગેલાં ઓઠ બેઠ

ધવાનને ઘૂણા ઉપજી.

‘આ મહારી સ્ત્રી છે. એનું નામ ફડા વેન રેશેન. એના પિતા લશ્કરમાં હાજી પદવી ધરાવે છે.’

ધવાનમાં એને ગમે તે કહેવાની હિંમત ન હતી. એ લોકો પરજી તેમાં ધવાનને શું ? ધવાને નમન કર્યું પણ એના અંતરમાં કેટલાય વિચારો ઉપસ્થિત થયા. એના પિતા બાણતા હતા કે છોકા પરણ્યો હતો ? એની મા શું કહેશે ? શા માટે છોકાએ લગ્ન કર્યું ? અને પછી એને તામા યાદ આવી. આટલા વર્ષો થયાં એણે તામાને પણ પોતાનું ઘર નહોતું બતાવ્યું. બે એ કંઈ પણ છોકાની સ્ત્રી સામે બોલે તો જરૂર એને છોકા તો કહેતજ કે કંઈ નહીં તો એ બાપાનીજ સ્ત્રી તો નથીજ ને ? એનો અંતરબ્ધન એને કહેતો હતો કે તામા પાસે આ સ્ત્રી તો સરખામણીમાં પણ ઉભી રહી શકે એવી ન હતી.

‘અમે તો હમણાં જ પરણ્યા છીએ. જીવન તો ખૂબ સુખી લાગે છે.’ તે સ્ત્રી બોલી.

આ સ્ત્રીની નાનમ લાગે માટે એણે છોકાની સામે આંખ જ ન મેળવી.

તેએને શું કરવું તેની સમજ પણ ન પડી. બધાં ગોદી પર જ ઉભાં રહ્યાં. લોકો આમ તેમ ફર્યા કરતા હતા. ધવાનને તો પેલી જમન સ્ત્રીનો સ્પર્શ પણ ગમતો નહીં. એ જરાક કંઈ અડકતી તો તે લૂછી નાખતો.

‘છોકા, મહેં તો તને લાગ્યો જ ઓળખ્યો.’ ધવાનને ચાપનીજ બોલવું જરા વિચિત્ર લાગ્યું. એની વાણીમાં કૃત્રિમતા દેખાવા માંડી. કેટલાં વર્ષોથી એ ચાપનીજ ભાષામાં બોલ્યો જ ન હતો. અને હવે આ પરદેશી સ્ત્રી ન સમજે માટે એ બાણી બોલે એ ભાષામાં બોલવા માંડ્યો.

છોકા જરા ખુશ ખુશ થતો દેખાયો. ‘હા. હું બદલાઈ

ગયો છું, હું સુધર્યો દેખાતો નથી ?' ઇકાએ પૂછ્યું.

‘તું બહુ મોટો લાગે છે’ ઇવાને કહ્યું.

‘હા હવે હું મોટો પણ થયોને ?’ ઇકાએ હસતાં હસતાં કહ્યું ‘હું ખરેખર પિતાજીને આભારી છું. પહેલે વર્ષે તો મ્હને જર્મની તરફ બહુ જ તિરસ્કાર આવ્યો. પણ ખીજ વર્ષથી તો મ્હને બહુ જ ગમ્યું. ઇવાન, આપણે ક્યાં વાતો કરીશું ? મ્હારે તો ખૂબ વાતો કરવાની છે. વહાણ પણ પાછું બહુ રોકવાનું નથી. ચારને બદલે એક જ કલાક રોકાવાનું છે.’

‘પણ થોડા દિવસ રોકાઈને જવ. ખીજ વહાણે જાનો.’ ઇવાનને ઇકા હા પાડે તો પેલી સ્ત્રી માથે પડવાની ખીક લાગી.

‘ના વખત જ નથી. મ્હને જલદી ઘેર જવાનો હુકમ આવ્યો છે.’

‘ચાલો તો સામા વિશ્રાંતિગૃહમાં આપણે બેસીએ’ ઇવાને જરા સંકોચાઈ કહ્યું. ‘ગોદી બહાર એક નાનું વિશ્રાંતિગૃહ છે તેમાં જઈશું. સાં તેમજ પુરશ્ન છે.’

‘હા ચાલ ફેડા.’ ઇકાએ જર્મન ભાષામાં કહ્યું. ત્યાં ખાણું લાવવા ઇવાને હુકમ કર્યો. ફેડા પણ આવી પહોંચી. એ ચીના સાથે આ પરદેશી સ્ત્રીને લોકો જોઈ રહ્યા હતા. પણ ઇકાને તો તેની પરવા જ નહોતી. ઇકાએ કહ્યું ‘ખીર લાવો’ અને પછી ઇવાન તરફ વળ્યો.

‘ઇવાન, તારાથી અહીં રહેવાય જ નહીં. તું તરત જ ઘેર આવ.’ ઇકાએ પોતાની સ્ત્રીની પણ અવગણના કરી. એ તો આવી અવગણનાથી ટેવાઈ ગઈ હતી. કઠોર નેત્રે એ એકબી એકબી બધું જોઈ રહી હતી.

‘પણ પણ...’ ઇવાન જરા તોતડાયો. ઇકાનું મોઢું તે ક્ષણે ડારતું દેખાતું હતું.

‘હા, પણ એ અશક્ય વાત છે. મ્હારા કુટુંબનું શું ?’

‘પણ શું તું કંઈ જાણતો નથી ?’ ઇકાએ પૂછ્યું.

‘શું ?’ ઇવાને પૂછ્યું. એને પહેલાંનો જહેમ હતો જ તેથી એવું મોઢું સુકાઈ ગયું.

‘પણ તેં જાણ્યું નથી ?’ ઇકાએ પૂછ્યું. ‘હવે બપોનીએ ચેકીંગ લઈ લેશે.’ ઇકા ધીમેથી જાણ્યો.

‘ચેકીંગ ?’ સમજ ન પડી હોય એમ ઇવાન જાણ્યો.

‘તને કહેવામાં પણ નથી આવ્યું ?’ ઇકાએ પૂછ્યું. એ લોકોની આસપાસ બપોનીઝ લોકો ચઢા દારૂ પીતા હતાં. માથે ભૂરું સ્વચ્છ આકાશ ચંદ્રવૈ ધરતું હતું. ભભકતા રંગોના કીમીનોમાં બપોનીઝ સ્ત્રીઓ સજ્જ થઈ બેઠી હતી. વહાણમાંના એક અમલદાર સાથે કેટલાક અમેરીકનો પણ ચઢા પી રહ્યા હતા. એમની પાસે એક બડી જર્મન સ્ત્રી બેઠી હતી. ખીર પી કેક ખાનામાં એ પડી હતી.

‘પણ આ તો લશ્કરની દૂકડી આમથી તેમ ખસેડાતી હતી. અહીં તો એવું કહેવાય છે’ ઇવાને કહ્યું. એણે હમણાંનાં છાપાઓ પણ વાંચ્યાં જ નહોતાં. એ છાપાથી બહીતો. તામાએ પણ આની વાત એને કરી નહોતી. એમાંથી કાંઈ પણ આની વાત જ નહોતું કરતું. પણ ઇકાને આ બધી વાત કહેવાય જ કેમ ?

ઇકા ઉતાવળ કરતો હતો. ‘પિતાજીને બધી જ વાતોની આગાહી મળી ચૂકી હતી. તેથી જ એમણે મહેને તાર કથોં હતો. સેનાપતિ ચ્યાંગની ઇચ્છા છે કે મ્હારે ઘેર જવું. એક પ્રયત્ન સેના ઉભી કરવી છે અને અંત સુધી આપણે લડી લેવું એવો આગ્રહ છે. આખરે આવો નિશ્ચય કથોં ખરો.’

ઇવાન ઇકા જે ધીમેથી ચાંપનીઝ બાપામાં જાણી રહ્યો હતો તે જાણે જ સમજી શક્યો.

‘પણ અહીં તો કાંઈને જાન પણ નથી’ ઇવાને કહ્યું. એનો

જન ઉડી ગયો હોય એવું એને લાગતું. અહીંનાં છાપાંઓમાં આને વિષે કંઈ ઉલ્લેખ જ કરવામાં નથી આવતો. બધું જ જેમ થતું હતું તેમ જ થયાં કરે છે. વળી કોષકવાર કેટલાય લોકો કંઈક મુશ્કેલીની વાતો કરે છે.'

‘આ લોકો’ ઇકાએ આગળ ચલાવ્યું. એના શબ્દોમાં તિરસ્કાર વરસતો હતો. ‘અપાનનાં સ્વપ્નારો મૌન ધારી બેઠા છે. પ્રભને કંઈ કહેતાં જ નથી. હું તને કહું છું કે એક પ્રચંડ સૈના ઉભી થઈ રહી છે. ઇતિહાસે નહીં એવું હોય એવું દારણુ યુધ્ધ થવાની તૈયારી થઈ રહી છે. ઇવાન, તું ચાલ મ્હારી સાથે.’

‘પણ મ્હારા કુટુંબનું શું?’

‘પણ તારે હવે કુટુંબ કેવું ને વાત કેવી? હવે તારે કોઈ પણ અપાનીજની પ્રીત કેવી? કોઈ પણ અપાનીજ તરફ હવે તારી ફરજ પણ રહી નથી. ફક્ત હવે તો દરેક અપાનીજને તારે ‘પ્રિઃકકારવાનો’ ઇકાએ દાંત પીસી પીસી કહ્યું. એના દાંત અળમાં પકડાયલાં શિયાળાની જેમજ કચકચતા, ચકચકિત દેખાતા. આ ઘડીએ જ્યારે બન્ને ભાઈઓ એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા હતા ત્યારે પણ એને સાંભર્યું કે નાનપણથી ઇકાનું ઓલવાનું જરા નાટકી જ હતું.

ઇવાનના મનમાં તો કંઈક વેદના સંચરવા લાગી. ઇવાન મનમાં બબડ્યો: તામા! તામા અપાનીજ છોકરી હતી. એની પ્રીત એના પરજ હતી રહી હતી. સદાય, પ્રેમાળ, ડાહી અને એની જ બની રહેલી આ સ્ત્રી એવું સર્વસ્વ હતી. ઇકા આવી અસંસ્કારી સ્ત્રી ઉપાડી લાવ્યો હતો. તેના કરતાં તો તામા એક સંસ્કારમૂર્તિ હતી. તામાને એ છોડી શકશે જ નહીં. શું કરવું તેનો વિચાર કરવો પડશે.

‘હું સમજી શકતો જ નથી’ ઇવાને કહ્યું. ‘કે હવે લગાઈ શા માટે બેઠાં. આપણે કંઈ દુશ્મનો તો નથી જ’

‘આપણે કદા દુસ્મનો છીએ’ ઇકાએ કહ્યું ‘તું કયા હતો? હજુ સુધી તારી આંખો થ નથી ઉઘડી લાગતી. લડાઈની તૈયારીઓ મહિનાઓથી, વર્ષોથી ચલા કરે છે. તને હુકો ચાઇ-ઓની લુટકાટની ખબર છે કે નહીં?’

‘હા. પણ ખબરપત્રીઓ લખે છે કે બધું જ સમાધાન થઇ ગયું છે ને શાંતિ સ્થપાઇ ગઇ છે.’ ઇવાને કહ્યું.

‘સમાધાન સમાધાનમાં તો પેકીંગ ગુમાવી બેસશું. આવી શરતોથી જ સમાધાન થશે.’ ઇકા જરા આવેશમાં બોલ્યો.

‘એ લોકોએ આવી રીતે કદી કહ્યું જ નથી’ ઇવાને કહ્યું.

‘પણ તારા લગ્નને લીધે તું બપાનીઝ બની ગયો લાગે છે?’ ઇકાએ કહ્યું.

‘ના ના’ ઇવાને કહ્યું: ‘એવું નથી. પણ આ બધું એવું થીની પલકારામાં બની રહ્યું છે અને ઘેરથી મહેને એક કાગળ સરખાય નથી.’ એને ઇવાનને મેણું મારવાનું મન થયું કે ‘તું તારા લગ્નથી એક જર્મન નથી બની ગયો ને? પણ એનાથી કેમ બોલાય! બપાનીઝ સ્ત્રી કરતાં તો જર્મન સ્ત્રી ડાર્ઠ પણ દિવસે સારી. એને ઇકા તરત જ પાછું સંભળાવી દેત કે ‘હું એક બપાનીઝ સ્ત્રીને તો નથી જ પરણ્યો ને?’

‘તને શું ખબર પડે! કદાચ વાંચ્યા વિનાના પત્રો તને તો મળતા શેના હશે. મ્હારી ખાત્રી છે કે પિતાશ્રીએ તને ઘણા પત્રો લખ્યા હશે. તને એ મળ્યા જ નહીં’ હોય. એમણે મહેને તાર કરી લખ્યું હતું કે ઇવાનના જવાબો કેમ આવા જ આવે છે. એને શું થયું છે તેની ખબર રસ્તે મળી કાઢતો આવજો.’

‘મી. મુરાકીએ મહેને કહ્યું હતું કે મ્હારા પિતા કંઈક બેન્કને કામે સુશાન તરફ જવાના છે તેથી મહેને થયું કે હમણાં એમને વખત જ નહીં મળતો હોય.’

‘એક પણ બપાનીઝ વિશ્વાસપાત્ર નથી.’ ઇકાએ કહ્યું. એ

લોકોની વાતમાં ને વાતમાં વખતની ખબર જ ન પડી. જાને જણા ઘડીક ચુપ થતા કે વચમાં પેલી જર્મન સ્ત્રી કંઈક બોલતી. એને તો આ કૌતુકભર્યા વેંતિયાઓની જ વાતો કરવી ગમતી. એકવાર એ બોલી ઉઠી ‘આ કેવા નાના માણસો છે! આ બપોનીડ!’

છટકાજ એને આનો જવાબ આપતો. ઇવાનને એની સાથે વાતો કરવી પણ નહોતી ગમતી. છટકાએ જે કંઈ વાતો કરી હતી, તે જ અત્યારના તો ઇવાનના અંતરમાં ધૂંટાઈ રહી હતી. દિવસ મધ્યાને ચડ્યો હતો. સૂર્ય સમુદ્રે દેખાતો હતો. પછી બધા જ ઉઠ્યાં. અને પેલી સ્ત્રી બગાસાં ખાવા લાગી. બધાજ ઉઠ્યા ને પેલી સ્ત્રી તો ઝડપથી વહાણે ચડી ગઈ.

પેલાં અમેરીકનો પણ ઉઠતાં હતાં. એ લોકોના તીક્ષ્ણ અવાજોમાં થતી વાતો સંભળાતી હતી. એજ જણાં પેલા અમલદાર સાથે જતાં હતાં. બાકી બધાં અહીં જ રહેવાનાં હતાં. એક ચબરાક છોકરી બોલી ઉઠી ‘શાંઘાઇમાં સંભાળ રાખજો. હવાઇ હુમલો થાય ત્યારે તમે તમારી ટોપીઓ કઢાડી નાંખજો કે જેથી ઓળખાવ-ચીનામાં ખપી જશે તો સપડાઈ જશે.’ લાલ વાળ વાળો માણસ હસ્યો.

‘ચાલો ત્યારે સલામ. મોહી ! તું નથી આવતી તેથી અમને તો બહુ દીલગીરી લાગે છે પણ એ જગ્યાએ આવા વખતમાં છોકરીઓનું કામ નહીં.’

વહાણ ચાલવાની સીટી સંભળાઈ.

‘તું સાંભળે છે કે ઇવાન, આ બધું. બધાં જ બણે છે. બપોનનાં આમવર્ગનાં કેટલાક મુખાંચો સિવાય. સૈંકડો માણસો મરી જતાં બચે છે અને હજુ તો કંઈક દારૂનું ચુદ્ધ થશે. આપણા સમસ્ત દેશને ભગ્નત થવાનું છે. ઇતિહાસમાં કદાપિ લડ્યા નથી તેવું આ વખત લડવાનું છે.’

જાઈ જ વહાણ તરફ ચાલ્યાં.

‘ જોલ, હવે તું ક્યારે આવશે ? ’ ઇકાએ પૂછ્યું.

‘ પણ હું મુરાડી કુટુંબને મૂકીને કેમ આવું ? એ લોકો મ્હારા પર કેટલો પ્યાર રાખે છે. એમની માયા મ્હારા પર વરસી રહી છે. ’

‘ હા પણ એ લોકો જાપાનીઝ છે ને ? ’ ઇકાએ ધીમે સ્વરે કહ્યું.

‘ પણ એ લોકો અ..... ’

‘ ત્યારે જો, હું તને એક મોટાભાઈ તરીકે જ આપણા પિતા તરફથી હુકમ કરે છું, તારાથી થાય એટલી ઉતાવળ કરી તારે આવવાનું છે, પણ આનો અર્થ અઠવાડિયાઓ પછી નહીં પણ દિવસો પછી; બને તો કલાકોમાં, પણ જરા પણ જોટી ન કરવી. ’

ખલાસીઓ ડેક પર તડામાર કામ કરી રહ્યા હતા. ઉતારો લાકડાની સીડી ઉપર ચઢી રહ્યાં હતાં.

‘ કલાકોમાં, ’ ઇકાએ ફરી કહ્યું. ‘ જાપાનમાં તો હવે ન જ રહેવાય, બીજા કોઈ દેશનો એટલો વાંધો નહીં પણ અહીં રહેવું શરમ ભર્યું લાગે છે. ’ ઇવાને ખસે જોરથી એણે હાથ મૂક્યો અને હલાવીને કહ્યું: ‘ ચાલ ત્યારે સાહેબજી. હવે થોડા દિવસમાં મળશું. ’ હું તને જખને તરતજ પરીસ્થિતિ વિષે વિગતવાર લખી જણાવીશ. ’

ઇવાને જવાબ જ ન આપ્યો. કિનારેથી વહાણ સરવા માંડ્યું. ઉપરથી ઇકાની સ્ત્રી એના પીળાં હાથમોજવાળો હાથ હલાવતી સલામ કરી રહી હતી. ઇવાને પણ ટોપી હલાવી. વહાણ ચાલવા માંડ્યું. પહેલાં દક્ષિણ પછી પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કરશે. એણે ઇકાને કશું જ પૂછ્યું નહીં અને ઇકાએ એને કશું જ કહ્યું નહીં. જાનેમાં હવે તેના કરતાં અંતર વધ્યું.

તેજ રાત્રે એ આગગાડીમાં પોતાને ઘેર પાછો ગયો. તામા હોસભરી એનાં રોજનાં પ્રેમાળ કિલ્લિકાટથી ફૂટતી આવકાર આપવા આવી. એ બંને બગીચાની પમદંડી વટાવી ઘરમાં ગયાં. ઇકાની સ્ત્રીનો વિચાર આવતાં જ એને પાછી કંપારી છુટી. આજે એને તામા પણ બહુ વિશેષ બપાનીઝ જ લાગી. એના પૂર્વજીવનમાં એણે તામાને બપાનીઝ વેશમાં જોઈ હતી, છતાંય એને કલ્પનામાં એ બપાનીઝ નહીં લાગતી. તે વખતે તો એ એક નાની, ચામડાના બૂટ પહેરતી, શાળામાં જતી બાલિકા હતી.

‘હવે તું રોજ કીમોનો જ પહેરે છે?’ એકાએક ઇવાન બોલ્યો.

તામા લજવાતી લજવાતી હસી પડી.

‘કેમ તમને તેમાં કંઈ વાંધો છે?’ તામાએ પૂછ્યું.

ઇવાનથી વાંધો છે, એવું તો કેમ જ કહી શકાય. હજી સુધી ઇવાનનું ધ્યાન કીમોનો પર જોવાનું જ નહોતું. નારંગી ફ્લોવાળો કીમોનો તામાની કાળી આંખો અને પીળી ચામડી પર ખૂબ શોભતો હતો. તામા ઘૂંટણીએ પડી ઇવાનનાં બૂટ કાઢી રહી અને ઘરમાં પહેરવાની સપાટ એના પગમાં સેરવી ગઈ.

એને કેટલીય વાર આમ કરવા ના કહ્યું હતું પણ તામા કહેતી :

‘મહેને તો તમારું કામ કરવું મિય છે. હું કંઈ ચોક્કસ કાંઈ પારકા માટે કરું છું’ તામા કહેતી.

આ પછી તો ઇવાન તામાની રીતથી ટેવાઈ ગયો હતો અને છેવટે એવું નમતું માથું ઘડીક ભર જોઈ રહેવું ઇવાનને ગમતું હતું.

તેજ વખતે જીરો દોડતો દોડતો ઇવાનને મળવા આવ્યો. એ

પણ એના વેશમાં, એની રીતભાતમાં, એના દેખાવમાં તદ્દન બપાનીજ દેખાતો હતો. ઇવાને ફરી જરા ચ્હીડમાં કહ્યું:

‘આ જીરોના બાંધેલા પગ વળી ગયા હાગે છે, એને માટે હવે ચામડાના બૂટ લાવજો તામા !’

‘એ નિશાળે બચ તે પહેલાં ?’ તામાએ વિસ્મિત થતાં પૂછ્યું ‘તેના તો બહુ પૈસા પડે છે.’

‘કાંઈ દરકત નહિ, તું તારે લખ આવજો ને’ ઇવાને કહ્યું.

તામાએ જવાબ ન આપ્યો પણ એણે જીરોની ઉછળતી ઉમિં તરત જ દાળી દીધી તે પરથી એ સમજી ગયો. ગંજીરોને પાછળ સુવાડી કામ કરતી પરિચારિકાને બેઠ તરત જ કહ્યું :

‘શા માટે આ બાળકને આમ પીઠપર ને પીઠપર ઊંઘાડો છો ? એ હાલ્લી શકે પણ નહી. પછી એના પગ બન્ન જોવા બડા ને ઢુંકા થઇ જશે.’

છેવટે તામા ચ્હીડાઇ ખરી ‘ઇવાન ! જીરોના દેખતાં કેમ આમ બોલો છો ? શરીરની ઢુંકમાં બાળક નિરાંતે ઊંઘી શકે છે. તેથી એને શરદી પણ નથી લાગતી’ તામાએ કહ્યું.

‘એને પાટા છોડી પથારી પર સુવાડી દો.’ ઇવાને હુકમ કર્યો.

તામાની આંખો આજે ઇવાનનો અકારણુ આવેશ સ્થબળવા પ્રયાસ કરી રહી હતી. અંતે તે નિસાસો નાખી હસી પડી.

‘હું બહુ છું તમે ખૂબ થાકી ગયા છો તે’ તામા નર-માશયી બોલી ‘આખી રાત ઝાડીમાં કાઢી છે માટે. જીરો, તું પણ બ. હું તને બોલાવું ત્યારે જ અહીં આવજો.’

‘હું થાકી ગયો જ નથી.’ ઇવાને કહ્યું.

પછીથી ઇવાન કશું જ બોલ્યો નહિ. કદાચ આજે એ અકારણુ ગુસ્સે થયો હતો. આજે તામાને ચ્હીડવામાં એને આનંદ પડતો હોય એવી લાગણી એના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી જોઇ એને

પોતાની ભત માટે નવાઈ લાગી. પણ એની સાથે લડવું અશક્ય હતું. તામા એને જવાબ જ નહોતી દેતી. થીમેથી એ ચાલી ગઇ. બધી જોઈને કે ઇવાનને રોષ જરા ઠંડો પડે. એને યાદ આવ્યું કે બપોનીઝ સ્ત્રીએને બાળપણથી પતિને રીઝવવાનું શિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું હતું. ઇવાન ચહીડાઇ જતો ત્યારે કાં તો એ સુંદર ફૂલ લઇ ધરતી કે કંઈક મિઠાઇ લાવતી. કાં તો ગરમ તાજી તોડેલી ચહાનો પ્યાલો લાવતી. ઇવાનને ઘણી વાર ચહીડાવવા માટે આત્મતિરસ્કાર આવતો. પણ આજે એને તામાની વસ્તુરિથિ સાથે સરલ રીતે અનુકૂળ થઇ જતી બાહ્ય પ્રકૃતિ પર ખૂબ ક્રોધ બાળ્યો. એ પ્રકૃતિને લીધે જ આજે ઇવાન જે કંઈ કરતો તે અઘોષ રહી તે સહન કર્યા કરતી. એ સાથે સાથે તે એટલું પણ બણતો હતો કે તામાની પ્રકૃતિમાં પાછી એટલી જ અણનમતા હતી.

તદન ચૂપ થઇ એણે જમી લીધું. એને પોતાની ભત પર ફરી ફરી તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો. તામા તો બદલાઇ જ નહોતી. હતી તેવી જ સરલ, સુખી, કિલકિલાટભરી નવી જુની સંસ્કૃતિનાં અભેદ મિશ્રણમાં વિચરતી બાલિકા હતી. એનો એક જ વાક હતો કે એને જે કંઈ શીખવવામાં આવ્યું હતું તે એ નિયમસર કર્યું જતી. એને વિચાર આવ્યો કે આ તામા માટે નહીં પણ એ દરેક બપોનીઝ માટે સત્ય હતું. દરેક બપોનીઝને જે કંઈ કહેવામાં આવતું તેજ એ કરવામાં પોતાની ફરજ સમજતો. પણ તે કહેનાર કોણ હતું? છેલ્લી આજ્ઞા કોની? લોકોનો આત્મા શેના પર પ્રફુલ્લતો હતો? શહેનશાહ અને રાણીની એણે છળીઓ ભેઠ હતી. પવિત્ર મંદિરમાં, શહેરના મોટા નગરમંદિરમાં, વિદ્યાલયોમાં, સાર્વજનિક લોકાલયોમાં બધેજ આ છળીઓ ટીંગાડવામાં આવી હતી. ઢીંગલા ઢીંગલી જેવાં અચેતન રાખરાણી દેખાતાં હતાં. તેઓ પણ કોઇની આજ્ઞા માનતાં હતાં.

આખી પ્રભને બધું શાસન શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. આખી પ્રભનું ઘડતરજ એ પ્રકારનું ઘડવામાં આવ્યું હતું અને એને થયું કે પ્રજાલિકાનું દાસત્વ ભોગવતી આ પ્રભની જેમ કદાચ એના એ પુત્રો પણ પ્રજાલિકાવશ બની જશે. એકાએક એ હઠ્યો. એને ઓફીસ તો બધું જ પડશે. એને એની ટોપી ન મળી. તામા એક એ થકી પહેલાં જ ખંડ છોડી ચાલી ગઈ હતી.

રહા લઈને પરિચારિકા એટલામાં આવી. ધવાને પૂછ્યું 'રહારી ટોપી ક્યા છે?'

બાળક બાઈની પીઠ પર દેખાયું જ નહીં. કંઈક આજે અણધાર્યું બન્યું હતું એનું જ્ઞાન બાઈને પણ મધ રહ્યું, હોય તેમ એ બહીતી હતી.

પરિચારિકા ગભરાઈ ગઈ અને ગમે તે કેકાણે ટોપી એવા લાખી. ધવાનની ધીરજ ખૂટી ગઈ.

'રહારી ટોપી ક્યા છે? તામા!' તામા દોડતી રડતા બાળકને લઈને આવી.

'હમણાં શોધી આપું. ક્યા હોવાની હતી?' એની પાછળ જીરો આવ્યો એના માથા પર ટોપી હતી. તરતજ તામાએ તે ઝુટવી લીધી.

'ખરાબ છોકરો! તારા પિતાની ટોપી કેમ બગાડી?' તામાએ કહ્યું.

'એને છોડી દો' ટોપી પહેરતાં ધવાને કહ્યું 'એ થોડી સ્વતંત્રતા બતાવશે તો સારું.'

તામા એક શબ્દ પણ બોલી નહીં. રડતું બાળક પરિચારિકાને આપી એ પોતાને રરતે ચાલી ગઈ. ધવાનને બારણાં પાસે મૂકવા મધ એના મોઢા પર સ્થિત ફરકી રહ્યું. ધવાનને થયું કે દરેક બાળાનીજ પરિસ્થિતિ જ્યારે પતિ કામે બમ ત્યારે

હંમેશાં એને હસતે મોઢે નિહાય આપતાં શીખી હશે. પ્રજ્જાલિ-કાવશ તામા પણ એમજ કરતી. ઇવાનને આ ચંત્રવતતા પર ફીટકાર આવવા લાગ્યો.

‘સલામ તામા!’ જરા નરમ પડી ઇવાન બોલ્યો. તામાની આંખોમાં ઇવાનની બદલાતી વર્તણૂકથી શાંતિ પ્રસરતી લાગી ‘કદાચ મહેને આજે મોડું થશે’ કહી ઇવાન ચાલ્યો ગયો.

‘બલે.’ ઇવાન જ્યાં સુધી દેખાય ત્યાં સુધી એ હસતી ઉભી.

પણ એનાં મયા પછી શું થતું હશે? એને વિચાર આવ્યો. પહેલાં કદી આવો વિચાર એને આવ્યો નહોતો. એ ગયો સ્વાસ્થી તે આવશે ત્યાં સુધી તામા ફરી હસશે જ નહીં. કદાચ ફરી ગંજીરાને બાંધીને બાંધ કરશે. એને તો એની ગેરહાજરીમાં ઘરમાં શું ચાલતું હશે તેનું ભાન જ નહોતું.

રાત્રે તામા ઊંઘી ગઈ તે પછી કેટલાય કલાકો સુધી ઇવાન સૂતો જ નહીં. એના માથામાં હજુ નગારાં વાગતાં હતાં. કલાક સુધી તામા એની આંગળીએની હથકથી એનું માથું ઘસી રહી હતી.

‘તું બહુ જ બલે છે તામા!’ ઇવાન લાંબા વખત પછી થોડું બોલ્યો.

‘તમને હવે ઠીક લાગે છે?’ તામાએ પ્રશ્ન.

‘હા.’ ઇવાને કહ્યું.

પણ એક પળ પછી પાછું માથું એટલું જ દુઃખવા માંડ્યું, પણ પાછું માથું ઘસવાનું એણે તામાને કહ્યું જ નહીં. તામાથી બને એટલી સેવા એણે બજાવી હતી. આ દુઃખનું નિવારણ તામા કરી શકે એમ નહોતી. આ વેદના તો એના અંતરની

હીતરમાંથી આવતી હતી. એને તો એના આત્માનો વિચાર કેટલા વખતથી કર્યો જ નહોતો. તામાએ ઇવાનનાં દેહને જેટલો એશઆરામમાં રખાય તેટલો રાખ્યો હતો. સદાય એના આરાગ્ય પાછળ એ જોતી, એનો માક ઉતારવા કંઈ કંઈ પ્રયાસો કરતી. અત્યારસુધી તામા જે કંઈ કરતી તે એને માન્ય હતું. અત્યારે રાતે પણ લાકડાના તકીયામાં માથું નાખી સૂતાં પહેલાં એણે ખાત્રી કરી લીધી હતી કે હવે ઇવાનને એનું કશું કામ નહોતું.

‘તમે ચાકી ગયા છો ?’ તામા એટલી નીચી વળી બોલી કે એના દેહની સુવાસ ઇવાનને તરત જ આવી.

‘હા, નિદ્રા સિવાય કશું મને આરામ આપી શકે એમ નથી’ ઇવાને જવાબ આપ્યો.

પોતાનાં મૃદુ હાથ એના ગાલપર ફેરવી તામા ધીમેથી પાસેની પથારીમાં સ્થળ ગઇ.

આ બાલિકામાં કંઈક સ્વેચ્છા જેવી વસ્તુ જ નથી ? નાની બાળા તરીકે તો એ બહુ જ મનસ્વી હતી.

પણ કંઈ જીજ્ઞું જ હતું. પ્રણાલિકા પણ નહીં કારણ કે એ પ્રણાલિકાની અંધ અનુયાયી તો હતી જ નહીં. બાલિકાની નિશાળમાંના શિક્ષણે આ પ્રણાલિકા પૂજા તો એનામાંથી ક્યારની હઠાડી દીધી હતી, ના-આ કંઈ જીજ્ઞું જ હતું. આ વૃત્તિ તો આખા કુટુંબમાં સામાન્યવર્તી હતી. બધાંમાંજ હતી. બન્ધમાં, તામાનાં માતાપિતામાં, શ્રીયોમાં; પણ એકીયોને આજ મનો-વૃત્તિએ આત્મહત્યા કરાવી અને સુમી જેવી સરલ સ્ત્રીને પણ મરવા તત્પર કરી. આ વિશિષ્ટતા જ્યારે એ અહિં આબેસ્યો ત્યારે જ એ સમજ્યો. એના પોતાના કુટુંબમાં અને લોકોમાં તો નહોતીજ એન લેનનાં જીવાનીઆઓનાં સંઘને પણ શુદ્ધિ-સિદ્ધ માન્યતાઓ ભેગા રાખી રહી હતી. કુદરતી સ્વયંવૃત્તિથી

કે અંતરનાં અવાજથી તે સર્વ એક તરફ દોરાતાં નહીં. એનાં પુત્રોને પણ આ વૃત્તિ વારસામાં મળી હશે ખરી? અલ્યારથી એ બાળપુત્ર પણ અશકય હતું. એણે પોતાના મનચક્ષુથી પોતાનાં બાળકોની મુખરેખાનું ચિંતન કરવા માંડ્યું. પણ બાળપુત્ર અશકય હતું. જે અવિનાશી બપાનીઝ વૃત્તિ તામાના અણું એ અણુંમાં વસી રહી છે તે એના બાલકોમાં પણ ઉતરી હશે તે ખરીજ ને?

ત્યારે એનાં બાલકોના આત્મામાં પણ જે અવિનાશી તત્ત્વ અવતર્યું હતું તે બપાનીઝ હતું. તામા પણ બપાનીઝ જ હતી ને? બપાનીઝના હાડમાં જે રૂધિર વહી રહ્યું છે તેજ તામામાં છે. આ પાસે સૂતેલી સ્ત્રીમાં અને પોતાનામાં હવે એને લાંબુ અંતર પડતું લાગ્યું. એ તે રોજની ચિત્તસ્વસ્થતાથી સ્મૃત રહી હતી. એનો તે શ્વાસ પણ નહોતો સંભળાતો. પોતે રાતનાં ઊંઘમાં ખૂબ આઘોટતો, પણ તામાનું શરીર તે કદી હાલતું જ નહીં. જ્યારે એ સહવારે ઉઠે ત્યારે એનો એક વાળ પણ ખસ્થો ન હોય. નાનપણથી જ ઊંઘતાં કે ભગતાં સંયમ રાખવાની એને કળવણી જ આપવામાં આવી હતી.

આ બધાને કંઈક સંયમના ખીખામાં જ ઘડી રાખતું. એમના એક વિચિત્ર જડ કેન્દ્રમાંથી પ્રસરતી આ વૃત્તિ આખા વ્યક્તિત્વને આદેશ આપી રહેતી. કશું પણ એમનાં આ સંયમને તોડી શકતું નહીં. એને પેલો ધરતીકંપ યાદ આવ્યો. ધરતીકંપની ખીક ન લાગતી હોય તેમજ સૌ કોઈ વર્તાતું. કોઈએ કશી પણ ફરિયાદ કરી નહોતી છતાંય એનાં કરતાં ઓછી નાણુક દૃષ્ટિ પણ એ લોકોની તિવ્ર અંતર વેદના ભેષ શકતી. છતાંય બન્નેએ સંયમ નહોતો ગુમાવ્યો? એનાં પરિણામ પણ પછી એવાં નહોતાં આવ્યાં? અતિશય સંયમ, કમાન છટકતાં એવડે બળે માર્ગ કરે. જ્યારે આવી પ્રબળો સંયમ ચાલ્યો ભય છે ત્યારે એ લોકોની પશુતા ભયંકર બની રહે છે. બન્ને જેવા સારામાં

સારા માણસનું પણ અધઃપતન થયું. હજુ બન્નમાં તો કંઈ માણસાઈ હતી જે કંઈ કયું તેના એનામાં પશ્ચાતાપ હતો. એ વિપથમાર્ગથી ડરતો, એને ધીઃકકારતો ને પોતાનું અધઃપતન જોઈ જવા પોતાની ભતથી પણ છૂપાવવા પ્રયાસ કરતો પણ બીજા.....

અને તામા ? બે એનો સંયમ વટે તો ? રાતના નાના દીવાના તેજમાં તામાનું શાંત મુખ એ નીરખી રહ્યો. પાસે ગંભીરો સ્વતો હતો. બપોનીઝ માતાએ બાળકોને સાથે લઇને સ્ત્રી, ન્યારે ઇવાને એકાદ વાર બાળકોને બાઇ પાસે સ્વાડવાની સચના કરી ત્યારે તામા તો નવાઇ જ પામી ગઇ હતી.

‘ના ના બાઇ શું સમજે, એ દોડકોને શું થાય તે,’ વાત પણ ખરી હતી. બાળકો માર્દા પડવાના હોય ત્યારે તામાને તરત જ સમજ પડી જતી અને તાબડોતોબ એ ચાંપતા ઉપાય લેતી.

એને પોતાનો હરેક દુઃખતો અવયવ મરડવાનું મન થઇ રહ્યું હતું. છતાં ય કંઈક સંયમ બળવી એ સ્થિર ને નિઃશબ્દ એસી રહ્યો. શાંત વાતાવરણમાં નાણુક અવાજ પણ પડ્યો પાડી દે એમ હતું. તામાની શાંત સ્વતેલી દેહમાંથી કંઈક મૂક ઉચ્ચાર કરી રહ્યું હોય અને તે પણ ઇવાનને આ શાંતિમાં ગમ્ય હોય એવું લાગતું. પછીથી એની અસ્વસ્થતા એકદમ શાંત પડી ગઇ અને એનું મન ફરી શાંત થયું. તે પછી નિદ્રા એકદમ પરિશ્રમિતના મીઠા વિરામની જેમ આવી એને ઊંઘાડી ગઇ. એનાં મગજનાં વમળો પણ શાંત પડતાં ગયાં, અને એના આખા શરીરમાં પ્રસરી ગયાં.

શા માટે એ એનું જીવન વેડફી રહ્યો હતો ? તદ્દન એકલો એને દેશથી દૂર કરવામાં આવી હતો. એને જ એનું જીવન કેવી સંભાળથી એકલે હાથે ધડ્યું હતું. તામાને પણ એણે જ શોધી હતી. પોતાનાં સંસારનું ચક્ષુતર પણ પોતે જ કંઈ હતું.

પોતાના સર્જનને કો ભેરથી વળગી રહ્યો. બીજો બધે ગમે તે થાય પણ એને તો પોતાનાં નાનાં જગતનું જતન કરવું જ થટવું. કાષ્ટ ને પણ હવે કો આ સર્વ પોતાની પાસેથી લેવા દેશે નહીં.

હાથ લાંબાવી તામાના મુખને કો સ્પર્શી રહ્યો.

‘તામા’ તામાનો અવાજ સાંભળવાની એને ઇચ્છા થઈ.

તરતજ તામા એની રોજની ચંચળતા અને ઝડપથી ભગી ઉઠી.

‘હા, બોલો શું કહો છો ?’ તામાએ તરતજ પૂછ્યું.

‘કંઈ નહીં, મ્હારી સાથે બોલ, તામા ! હું ક્યારનો વિચાર કરતો પડી રહ્યો છું.’

તામાએ પોતાનો હાથ ઈવાનની આસપાસ વિટાળ્યો.

‘હા પણ તમે વિચારજ કરવાનું છોડી દો.’

‘ના મારે હવે ખોટા વિચારો કરવા જ નથી.’ કહી તામા ની ગુંગળાવતી છતાંય મીઠી હુંફમાં કો કંઈક ધીમું ધીમું બોલવા લાગ્યો. ભલે મ્હાર ગમે તે થઈ ભય પણ એને એની સાથે કંઈજ લેવા દેવા નહોતી.

પાછી ઈવાનના હૃદયમાં શાંતિ સ્થપાઈ ખરી. આ મહિને અસાધારણ ઠંડી પડી હતી. તડકા પણ વધારે પડ્યા હતા. આ દિવસોમાં તામા ઈવાનને રોજ બાળકો સાથે ટેકરીને છેડે મળતી અને પછી સૌ સમુદ્ર કિનારે જતાં. ચાક્યા હોય તો કાષ્ટ વિત્રાંતિગ્રહમાંથી કે ફેરીયાપાસેથી ખાવાનું લઈ લેતાં.

ગંજરોને ઊંચ આવતી કે તરતજ કો રેતીની બજોલમાં સ્થઈ જતો. તામા બનતા સુધી ઈવાનના દેખતાં કશુંજ ઈવાનને અપ્રિય હોય તે કરતી જ નહીં. તામા જીવન કલહમાંથી બચવા

માગતી હતી. અંધારામાં બાઇ પીઠપર ઉંચકતી ત્યારે ધ્વનિ કથુંબ થોલતો નહીં. કારણકે એ પણ સમજતો કે તામા તકરારને મૂળ આપવા માગતી જ નથી.

હમણાં હમણાં પહેલાં કરતાં એ લોકો મી. મુરાકીને ત્યાં વધારે જતાં આવતાં અને બાગમાં જમતાં. મી. મુરાકીજ એમને ઘડી ઘડી આવવા આગ્રહ કરતા.

‘આ તો જીરો છે તેથી’ જરા તામાએ સગર્વ કહ્યું. ‘બાપાજીને જીરો પોતાની પાસે ઘડી ઘડી જોષ્ટી છે. ‘બા પણ કહેતી હતી કે શીયોનાં એ બાળકો કરતાં આ છોકરાંઓ વધારે શુદ્ધિશાળી દેખાય છે.’

અને વાત પણ સાચી હતી. બીજાં બધાં છોકરાંઓ કરતાં જીરોનું મોઢું સ્વરૂપવંતું હતું. સામાન્ય બાળકો કરતાં ઉંચો ને લાંબા હાથવાળો આ બાળક જરા જુદો તો લાગતો જ. એનું માથું પણ સગર્વ ઉંચું રહેતું. તામાના જુકા હાથ પગનો વારસો એનામાં નહોતો ઉતર્યો. જીરોની દેહ પણ નાજુક લાગતી. અને એનું મગજ પણ હાર્યવિનોદથી ભર્યું હતું. મી. મુરાકી પણ એની સાથે બાગમાં ફરવા જતા.

ધ્વનિ હંમેશાં બન્નેને બાગમાં સાથે ફરતાં જોતો. એક વૃદ્ધ દેહવાળો પુરુષ પાસે બીજો નાની નાજુક કાયા વાળો ઉગતો બાળક.

મી. મુરાકીની આંખો અને હોઠ કંઈક કહેવા મથતાં હોય તેમ ફરી આવે ત્યારે ફફડતાં દેખાતાં. પણ જીરોની જવાબી વાટ જોતાં હોય તેમ થંભી જતાં. જીરો ચાલ્યો બધે કે તરતજ તે કહેવા તત્પર થઇ જતાં ‘મહે’ બાગ્યે જ આવે. બાળક જોયો છે. આ બતાવે છે કે એની અને બપાનનો સંયોગ શું કરી શકે. ખરેખર એની અને બપાન વચ્ચે દુશ્મનાવટ ન જ હોવી જોષ્ટી. આપણા એ દેશ એક થઇ બધે તો જરૂર એક

પ્રચંડ પ્રભ ઉભી થાય. જરૂર આપણે એ દેશને એક કરવા બેઠીએ' મી. મુરાકીતું શુષ્ક હાસ્ય સર્વને હસાવતું. મી. મુરાકીના જીરો માટેના ગર્વને લીધે ધવાન એને બધી વાતે ક્ષમા કરતો. કાણુ બણે આ દિવસો પણ સારા જતા હતા. બન્હની પણ ધવાન તરફની વર્તણૂક બદલાઈ હતી. સાસુ એને લાયક હતી. ફરી એ જૂના વિનોદમાં પલટાઈ ગયો હતો.

‘તને યાદ છે ધવાન ! હું રોજ નહોતો કહેતો કે પોતાના કરતાં કદરૂપી પત્ની પરણવામાં કામદો છે. મ્હને એને લીધે એવું જ લાગ્યા કરે છે કે હું સૌથી ખરાબ તો નથી જ અને મ્હારી પરિણીતાને પણ નમણી રાખે છે. સાસુ તો તદ્દન બપાનીજ પરિણીતાજ છે.’

અને સાસુ પણ બન્હ કંઈ કહેતો તે હસી કાઢતી અને કદી ફરી સંભળાવતી નહીં. બધાંને સાસુ જરા ગમવા માંડી હતી. સાસુ માંડમાંડ થોડું લખતાં વાંચતાં શીખી ગઈ હતી. એના જીવનનો આદર્શ પતિને સુખી કરવાનો ને સાસુ સસરાનો વિરામ બની રહેવાનો જ હતો.

પરણ્યા પછી એને એક પછી એક બાળક ઉપરા ઉપરી થવા માંડ્યાં.

બહારથી બધું શાન્ત હતું, ધવાન પણ સ્વસ્થ બની ગયો હતો. પણ તે ખરી અન્તરની શાન્તિ નહોતી. એક જ પ્રસંગ બન્થો ને આ બધી શાન્તિ આપોઆપ ઉડી ગઈ.

મી. મુરાકીની સીત્તેરમી વર્ષગાંઠ હતી અને તે દિવસ ઉજવવાનો હતો. શીથો પણ પોતાનાં એ બાળકોને અને પતિને લઈ આવ્યો હતો. વિશ્રાંતિગૃહમાં એક મોટી મિજલસ ગોઠવી હતી. ત્યાં બધાજ વેપારીઓએ પોતાના નામ લખી એક રૂપાની થાળી મખમલ અને લાકડા પર મઢી પ્રશંસાપત્ર તરીકે મી. મુરાકીને ભેટ આપી. તે દિવસે સૌએ એમની મુક્ત-

કંઠે પ્રશંસા કરી.

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે હવે મી. મુરાડી ભાગ્યે જ બહાર જતા. દરેકને નમન કરતા આભારદર્શનનું ભાષણ આપતાં પણ તેઓ થાકી ગયા.

તેથી જ બપોરે ઘેર કાઢને પણ બોલાવ્યાં નહોતાં. તાપ પણ ઊંટલો બધો હતો કે ઘરના બધા જ પડદાઓ જેથી કાઢવામાં આવ્યા હતા. બાગ પાસેના મોટા કોરડામાં જ્યાં આછો તડકો હતો ત્યાં જઈ સૌ બેઠાં. બાળકો પણ પાસે વહેતાં ઝરણાં સાથે રમતાં હતાં અને બધા જ મોટાઓ આ નાનાઓને શાંતિથી બોધ રહ્યા હતા.

કવિાન પણ તામા પાસે ચુપ થઈ બેસી રહ્યો હતો. એ પણ આ ઘડીનો આનંદ ઝીલતો હતો. મી. મુરાડીનો વિચાર કરતો હતો, કે જે જીવન આજે એની પાસે વિસ્તરી રહ્યું છે, તે જીવન કેવું માનભર્યું, સાદસ અને પોતાનો ધાર્યો માર્ગ લેતું ચાલ્યું ગયું હતું. જીવનસંધ્યાએ આજે સિત્તેર વર્ષે પણ એણે જે કયું છે તે જે મેળવ્યું છે તેથી તુલિ થઈ હશે કે કેમ? આનાથી વિશેષ કે કંઈ બીજાની હોશ હવે મી. મુરાડીને હશે એ માનવું મુશ્કેલ હતું.

તેજ ઘડીએ ગંજીરો પાણી ને લીધે લપસી પડ્યો ને એક મોટો અવાજ થયો. બહાર રસ્તાપર પણ તેજ ઘડીએ કંઈક શોરબકાર સંભળાયો. ગંજીરોનું રડવાનું બંધ થઈ ગયું અને દરવાજાની બહારથી જ બહારની બીમા સંભળાઈ 'શું થયું? શું થયું છે?' અને શીયો પણ જરા ધ્રુજવા માંડ્યો. 'ધરતીકંપ થયો છે કે કેમ? કાઢને ધરતીકંપ લાગ્યો ખરો?' તામા કવિાન અને છોકરાંઓ પાસે દોડતી આવી પહોંચી. એ પણ જરા ધરતી હાલે છે કે કેમ તેની ખાત્રી કરવા આવી.

પણ ધરતી તો જરા ય હાલતી નહોતી. એમની આસપાસ

બળીયામાં બધે જ જેમ હતું તેમ જ હતું. પાણી પણ સ્થિર હતું. સૂર્ય અસ્ત થતો હતો. કોના ઝાડ નીચે કિરણોના કોળા ઘાસ પર પડતા હતા. ત્યાં તો બુનો માળી છાપું લઈ દોડતો આવ્યો. હજુ છાપાની સહી પણ સુકાઈ નહોતી. શબ્દો સહેલાઈથી વાંચી પણ શકાય તેવા નહોતા. ઘડીના પલકારામાં થું થયું તેની સમજ પડી ગઈ.

ત્રણસો બપોનીકોની, સ્ત્રી પુરુષ અને બાળકોની-ચીની સૈનિકોએ પેકી-ગની બાજુમાં ગામડામાં કતલ કરી..... બપોનીઝ સૈનિકો પેકી-ગમાં પેરો ભરતા હતા તેવું જંગલો ને અમાત્યની રીતે વૈર લીધું.

કાંઈ મોટું જ નહીં. કાંઈકે મવાન સામી નજર પણ ન નાખી. ધરતીકંપની રાહ જોતાં ઉભાં હતાં તેવાં જ ઉભાં રહ્યાં. છોકરાંકો પણ બચકર વાત સાંભળી ચૂપ થઈ ગયાં. જેમ જેમ શાંતિ વધતી ગઈ તેમ તેમ રસ્તાનો શોરબકાર વધારે સંભળાતો ગયો. ઘરનો ટેલીફોન પણ આજે અવિરામ વાગ્યાજ કરતો હતો. બીજું જ પળે બન્યું એક પરિચારિકા સંદેશો કહી ચાલી ગઈ 'સાહેબ! તમારો ટેલીફોન છે. બનરલ સેક્રીની ઓફીસમાંથી છે.' બન્યું ટેલીફોન પાસે ગયો. સત્તુ કોની પાછળ દોડી. કોટલામાં એક સીતું દબાયલું કુસકું સંભળાયું. તામાની બાઈ રડી રહી હતી.

તામાએ તરત જ પૂછ્યું 'થું થયું મિટયા' અને બાઈએ ઉત્તર વાળ્યો 'મ્હારો બાઈ પણ નક્કી જ મરી ગયો હશે. કોની ચાંપનામાં એજ જગ્યાએ માંસની ન્હાની દુકાન છે. બધાં ભેગો એ પણ મરી ગયો હશે. અહીં ધંધા પાણી ઠંડાં પડ્યાં હતાં અને આવી બણી દુકાનો હતી. ત્યારે સરકારે કહ્યું: 'કોને ચાંપનામાં એક દુકાન ઉઘાડી આપીશું. ત્યાં ઠીક પૈસા થશે.' અને મ્હારા બાપે જવા દીધો.' એ મોટેથી રડી પડી. હાથમાં

લીધેલો ગંભીરો પણ મહારાષ્ટ્ર ગયો. ધવાને ગંભીરોને પોતાના હાથમાં ઉંચકી લીધો. 'આનો અર્થ શું?' એણે બન્હના હાથમાંથી છાપું લીધું અને એ વાંચતો ગયો.

શાન્તિથી પરામાં ધંધો રોજગાર કરતાં બપોનીઓને ચીની સૈનિકોએ મારી નાખ્યાં. તે ચીની સૈનિકોને બપોનીઓએ જ શાન્તિ બળવવા તાલીમ આપી હતી ને બપોનીઓનાં જ પગાર-દાર હતાં.

'મહેને છોકરાંને આપી દો' તામાને બાળકને લેવામાં જરા રોષ હતો. અને હવે બન્હ પાછો આવતો હતો. એનું મોઢું ગંભીર બની ગયું હતું. એણે ધવાનની સામે પણ ન જોયું. એણે આવીને તરત જ પોતાના પિતાને કહ્યું 'મહેને હવે લશ્કરમાં તરત જ જોડાઈ જવાનો હુકમ આવી ગયો છે.'

પછી એ ઘરમાં ચાલ્યો ગયો. કોઈપણ આ બાબત કશું જ બોલ્યું નહીં. બે મી. મુરાકી કે શીયો કે કોઈ પણ આ બાબત કશું બોલ્યું હોત તો ધવાન નક્કી જ જવાબ આપતે: 'અમે ચીની લોકો નિરર્થક તો કોઈ પ્રબળે મારીએ જ નહીં.'

'અમે બાપનીઓ' આ શબ્દો જ એ કેમ બોલી શકે? હમણાં જ આ કુટુંબ મેળામાં એ કેવો શાંતિથી ચીતપ્રોત થઈ ગયો હતો. આ કુટુંબનો એ એક ભાગ થઈ રહ્યો હતો. 'આપણે ઘેર જઈએ' વિચિત્ર અવાજમાં તામાએ કહ્યું. પછી સૌ નમન કરી વીખરાવા લાગ્યાં. કોઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહીં. તો પછી એ ચીનીઓનો પણ કેમ લઈ શકે?

એ તો તામાની પાછળ પાછળ ગયો અને એનાં બાળકો સાથે હતાં. પેલી બાપની આંખો રડી રડીને રાતી થઈ ગઈ હતી. તામા સાથે એ પણ ગઈ. સંખ્યાના મનોહર તેજમાં સૌ ધીમે ધીમે ચાલતા ગયાં. પછીથી સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી. લોકો બહુતાં હતાં શું થયું હતું તે. સૌ આજે ગંભીર વદને

ધીમે સાદે આ પરિસ્થિતિની વાતો અર્થતાં હતાં. ફક્ત આવતી જતી બસ પાસે લોકમેદનીના અવાજો સંભળાતા હતા. માણસો મેદાન અને સમુદ્ર કિનારા પરથી આવી વાતો સાંભળી થર લાણી બસમાં જતા આવતાં હતાં.

ધવાન પણ કશું જ ઓલ્યો નહિ. એને લાગ્યું કે લોકોની નજર આટલાં બધાંમાં પોતાના પર પડી રહી હતી. એ છોને જુદો લાગતો પણ એણે તો આગળ ચાલ્યા જ કયું. બધું એ જોતો જ ન હોય તેમજ. એતું અંતર તો ગુસ્સામાં અને ગુંચ-વાડામાં ધુંધવાતું હતું. બંનેમાં ગુસ્સો પ્રબળ હતો અને એને કશું ઘાટો પાડી બધાંને કહેવાતું મન થયું કે ‘તમે શા માટે આવી રમતો રમો છો? નિર્દોષ હોવાનો ઢોંગ કરો છો? હું કહું છું કે અમે નિર્દોષોને તો મારી નાખતાં જ નથી.’

પણ એ કશું પણ કાઢીને કેવી રીતે કહે? કોઈ રસ્તામાં એની સાથે કશું પણ ઓલ્યું નહોતું. એ કોઈ સામું ટગર ટગર જોતો તો તે બીજી બાજુ જોઈ લેતો.

તેથી એ બપોને જે કંઈ એના દેશને હાની કરી હતી તેનો વિચાર કરતો કરતો ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં, ચાલતો થયો. એન લેનને તે બધું મોટે હતું, ફરી ફરી ધવાનને એણે કહી સંભળાવ્યું હતું. તે દિવસમાં પણ એન લેનને આ સત્ય ધવાન કરતાં વધારે સમજાયું હતું. એતું કારણ કે એન લેન જે ઉત્તરમાં રહેતો હતો ત્યાં એ કદી રહ્યો જ નહોતો. અને ત્યાં જ બપોનીઝોએ ખૂબ ધમાલ મચાવી ચૂકી હતી એના પિતાના થરમાં તો કશી ખબર જ નહોતી પડતી પણ હવે ફરી ફરીને એના મનમાં એન લેનના શબ્દો ગુંજવા લાગ્યા ‘જેમ કોરીયા લીધું તેમજ હવે એ લોકો બધું જ ગળી જવા માંડે છે. મોડું વહેલું એ લોકોની સાથે લડવાતું છે જ.’ પેલી ૨૧ માગણીઓ પર એ કેવો ચીડાતો હતો. અને આ બપોનીઝોએ જ ચીનમાં અફીણ પણ ધુસાડ્યું અને એટલું સૌધું

કરી દીધું કે ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ તે ખરીદી શકવાનો. વખતે વખત બપોળીઝ લોકોનો બહિષ્કાર કરવાનું એન લેન કહેતો હતો. ત્યારે બપોળીઝ લોકોની ફકાનો લાંટાતી. શાંબાઈના રસ્તા પર બપોળીઝ માલની રસ્તામાં હોળી થતી. જ્યારે કાંઈ ચીનો પોતાના માલ પરનું બપોળનું લેબલ ઉમેડી ચાલનાના નામનું લેબલ મારી દેતો અને જુઠાણું ફેલાવતો ત્યારે એન-લેન કેવો ગુસ્સે થઈ જતો. પણ કાણ બાણે કેમ બધા જ બહિષ્કારો નિષ્ફળ ગયા. કારણ પણ સમજ ન પડી.

બધું જ આવતાં બળવાની ધમાલમાં વિસારે પડી. ગયું હતું ઇવાનને યાદ હતું કે એક દિવસ જ્યારે એ નિશાળના વર્ગમાં જતો હતો ત્યારે એનલેને વાતમાં વાત કરી હતી કે 'આ બળવો પુરો થાય પછી તો જરૂર આ બપોળીઓને કાઢવા છે.'

એને કાંઈને નહિ પણ તામાને તો આ વાત કહેવી જ હતી. પણ તામા તો હંમેશ કંઈનું કંઈ કરતી જ દેખાતી.

'મિટ્યા તું અત્યારે ને અત્યારે તારે ઘેર ચાલી જ. હું બધું જ એ દિવસ કરી લઉંશ. જ તારાં માથાપને મળી એક એ દિવસ રહી દીલાસો આપી આવ' મિટ્યા ઉપકારવશ થઈ રડતી રડતી ચાલી ગઈ.

તામા એના બાળકોને નવડાવવામાં, કપડાં પહેરાવવામાં અને ખવડાવવા પીવડાવવામાં પડી ગઈ. ઇવાન કંઈ મદદ કરવાનું કહેતો ત્યારે ધીમેથી ખસેડી દેતી:

'ના ઇવાન, તમે વાંચવા આવ. નહીં તો આરામ લ્યો. આ તો બધું જ હું સહેલાઈથી કરી શકીશ.' એ અંધારામાં પડ્યો પડ્યો ઘરમાં થતું તે બધું જ સાંભળતો. જતી પણ એણે ઠારી દીધી, એને તો પડ્યા પડ્યા વિચાર કર્યા કરવો હતો. મન સાથે ગાઠવિવાદ કરવો હતો અને બપોળે કરેલા અન્યાયની યાદી

શેઠી રાખી અંતરમાં એની નોંધ તૈયાર રાખવી હતી. તામા એને આજે રાત્રે પૂછશે ત્યારે એ બધી વાતો કરશે. આજે જંને જણાં તદ્દન એકલાં હતાં.

‘ધ્વિન, આવું કેમ બની શકે ?’ આવા કંઈક પ્રશ્નોના ઉત્તર પણ ધ્વન એને આપશે.

પણ તામાએ તો કથું પૂછ્યું જ નહિ. થોડી વારમાં એ આવી અને બટન દબાવી બત્તી કરી. ધ્વનના મોઢા પર પ્રકાશ પડ્યો.

‘કેમ ધ્વન, અંધારામાં પડી રહ્યા છો ? ચાલો જમવાનું તૈયાર છે.’

એ એનો હાથ પકડીને દોરી ગયો. જમતાં જમતાં પણ એટલીજ મૃદુતાયાં એણે પોતાના પિતાની વાતો કરી. શિશુ વયથી અનુભવતી આવેલી એના પિતાની પ્રેમાળતાની વાતો કરતાં ધ્વને એને સાંભળી. એના પિતાની સ્મૃતિ એને સદાય એક ડાહ્યા, પ્રેમાળ અને વિચારશીલ પિતા જેવી જ રહેશે.

‘હા પણ જ્યારે તને સૌકી સાથે પરણાવવા એ તૈયાર થયા હતા ત્યારે પણ એજ પ્રેમાળ હેયું હતું ?’ ધ્વને પૂછ્યું.

‘હા હા, એ જરાબર હતું. એમાં કથું જ ખોટું નહોતું એવું માનીને જ એમણે એ વિચાર કર્યો હતો.’

બન્નેની આંખો મળી. ધ્વનને વિચાર આવ્યો કે જ્યાં અસત્યને સત્ય કહે છે ત્યાં વાદવિવાદ કરવામાં ફાયદો શો ?

એને ખાતરી નહોતી કે લોકો હતા તેવા જ હતા. એ બધેજ પોતાની તરફ કરડી અને તીરછી નજર નાખતાં લોકોને બેતો. પણ એ વાતની ખાતરી કરવી અશક્ય હતી. એના અંતરમાં ચર્ચા સતત ચાલ્યા જ કરતી, અને કલ્પનામાં એ દરેક બંધાનીજ

સાથે વાતો કરતો-અંતર કલહ કયાં કરતો.

એ ઘેર આવતો જતો પણ કંઈ જ બોલતો નહિ. એની ખાત્રી થઈ ગઈ કે તામા પણ કંઈ જ બોલવા માગતી નથી, અને બોલશે પણ નહિ. એના અંતરમાં પ્રશ્નો ઉઠશે તો પણ નહિ જ પૂછશે. પણ થોડા દિવસ પછી એને એમ પણ લાગવા માંડ્યું કે તામા આ બધાનો વિચાર સરખો પણ નહોતો કરતી. શું આ બધી સહાયતા હતી કે એનો વિચાર સરખો નહીં કરવાનો નિશ્ચય હતો ?

બન્નુ તો હવે એની નજરે પણ પડતો નહી. બન્નુ એજ રાત્રે ચાલ્યો ગયો હતો. ઇવાનને બન્નુની જગાએ આવવાની આશા હતી. કદાચ મી. મુરાકી કે શીથો એને આ વાત કરે પણ બન્નુની ઓફીસ તો ખાલીજ રહી. ઇવાન નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કામે લાગ્યો. હવે કામ થણું વધી ગયું હતું. ફરીથી વહાણો ધમધોકાર આવવા માંડ્યાં. પણ હવે થણાખરા પારસલો નાગાસાકીમાં ઉઘાડવામાં આવતાંજ નહી. હવે તે શીથો પાસે સીધાં થોડાહામા જતાં, અને ઇવાનને શીથો તેનાં વર્ણુન ને નોંધ મોકલતો તેથી સમજ પડતી હતી. વર્ણુન વાંચીને ઇવાન તેની યાદી કરી લેતો અને વસ્તું ગણનામાં આવેખી લેતો. ચેંકીગથી હવે થણું આવતું. લૂંટેલો માલ મી. મુરાકી ખરીદતા અને વેચતા. આ પ્રશ્ન ભયંકર ગમગીનીથી ઇવાનના અંતરને ઝુંઝવી રહ્યો.

છતાંય એને માટે કોઈ એક શબ્દ ઉચ્ચારતું જ નહીં. બીએ કંઈ પણ ફેરફાર ઇવાને ઘોડામાં બેથો જ નહી. પેલી બે છોકરીઓ એની ઓફીસમાં એટલી જ આક્ષતિત હતી. છતાં પણ ઘોડો થોડાં તો બદલાયાં જ હતાં. પહેલાં જેટલી સરળતાથી કે હાઈકિતાથી એની સાથે બોલતાં નહોતાં. એને આ ચપકીદી ખૂબ યુગળાવતી. કંઈક ભયંકર અંધકાર એની

આસપાસ વિટળાઈ રહી હોય તેવું જ એને લાગતું. કે પછી તેના એનાજ મનનું આ બધું કારણ હોય અને લોકો બદલાયા હોય કારણ કે સૌ પોતાના દુઃખથી ઘેરાયેલા હતાં, અને તેથી પણ ધુમરાયલાં ફરતાં.

આ બધા પાછળ શું છે તે 'એ કહી શકતો જ નહિ.' આ શાંતિમાં તે એનું જીવન બધું જ એક અસત્યમાં જીવતું થઈ ગયું હતું. એણે જે કંઈ પોતાની દુનિયા રચી હતી, લગ્ન, ઘર, બાલકો, પોતાનું રથાન, એ બધી જ દુનિયા, એનું આખું એ સર્જન સરી જતું લાગતું. જાપાન વિષે મનમાં ને મનમાં સતત ચર્ચા ચાલી રહેતી. એજ એના જીવનની વાસ્તવિકતા બની રહી. જ્યારે આ અંતરયુદ્ધ એના મનમાં થતું ત્યારે બન્યું કે તામા કે મુરાકી વિશે એને વિચાર જ નહોતો આવતો પણ એક અજ્ઞાત જાપાન સાથેજ આ અંતરચર્ચા ચાલી રહેતી. આ રજિયામણો સમુદ્રથી વિટાયેલો ટાપુ, સૌન્દર્યરસિક દેશ, અહીંની હરિયાળી ટેકરીઓ આ બધીજ વસ્તુઓ જેનું સૌન્દર્યપાન એણે કેટલાં આનંદ અને ઉત્સાહથી કર્યું હતું તે આ જાપાન નહી. જેની સાથે એ લડી રહ્યો છે તે આ જાપાનજ નહીં.

એના ઘરમાં તામા એની બધીજ સગવડ સાચવતી. નક્કી કર્યાં સિવાય હવે એ લોકો કદી બહાર નહોતાં જતાં. એક દિવસ ઇવાને કહ્યું:

‘હોકરોએને મેદાનમાં ફરવા લઈ જવાં છે?’

એણે એનું માથું ધુણાવી કહ્યું ‘નારે! ઘરમાં એ લોકો બહારી મળ કરે છે. શા માટે આપણે લઈ જવાની માથાફટ કરીએ.’

તામા હસી પડી. એ ખંડ છોડી ચાલી ગયો. એના એકલા અંતરમાં એ કેટલીય વાતો કરતો. એ એક ચાઈનીઝને પરણી છે તેની એને શરમ નથી આવતી ને એનાં લોકો એને

ધૂતારતાં નથી ને ? એને એ કદી આ પૂછી શક્યો નહી. અને એ તામાને આતું દુઃખ થતું હોય અને જ્યારે એ બલુશે ત્યારે જીવનનો પાયોજ હાલવા માંડશે.

જહારન્દી બારીમાંથી જીરોનો મધૂર અવાજ સંભળાયો.

‘મા, તું નથી જોતી ત્યારે મીટયા કેમ રડયાજ કરે છે ?’

તામાએ એના શાંત અવાજે જવાબ આપ્યો : ‘એના ભાઈને મારી નાખ્યો છે માટે.’

‘કાણે મારી નાખ્યો છે ! મા !’ જીરોના અવાજમાં જણાસા હતી અને હઠ પ્રધાન અવાજ હતો.

‘ચીનના સૈનિકોએ ચીનમાં એને મારી નાખ્યો.’ તામાએ જવાબ આપ્યો. તો તો એ લોકો ખરાબ.’ ‘ચ્હીડાઈને જીરો બોલ્યો.

ધવાને આ સાંભળ્યું. ધવાને તામા પર ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયો. એને ફક્ત એટલુંજ કહેવું બેઠવું હતું કે ‘કાઈ એતું સગું મરી ગયું છે.’ એણે બારીમાંથી ડોકાતાં બેયું તો એ જીરોને લઈ જાડને પાણી પાતી હતી. ‘તામા ! આ બાળક શું સમજવાતું હતું ?’

ધવાનનો અવાજ સાંભળી ધવાને તામાની નજર જરા દર્દભરી લાગી. તરતજ ધવાને તામા સાથે વાતો કરવાનું મન થયું. પણ હવે જીરો એક પીળા પતંગિયા તરફ નજર નાખી બેયાજ કરતો હતો એ પેલી વાત ભૂલી ગયો હતો.

ફરીથી ધવાને વાંચવા લાગ્યો. આજે રાત્રે તામા સાથે વાતો નક્કી કરી જ નાંખવી. ૩૦૦ નિર્દોષ માણસો મરી ગયા તે એ ભૂલવાની નથી. એ કંઈ પણ કહેશે તો એજ જવાબ એના મગજમાં તૈયાર હશે. પછી બંને જવાબ નહી આપે. શાંધાઈમાં તો કેટલાય બપાનીઝ હતા. કાઈ એની દરકાર પણ કરતું નહોતું. શાંધાઈમાં તો ભતભતના લોકો હતા. દરેક પ્રબોનો નમ્રનો કદાચ વસતો હશે. પણ કાણ બણે કેમ હવે એની

રમૂતિમાં બપાનીંજો તો બહુજ સ્પષ્ટતાથી દેખાતા કારણ કે બપાનીંજ લોકોએ ત્યાં બાત પાડી હતી. જ્યાં બપાનીંજો વસતા ત્યાં બપાનમાં રહે તેમજ રહેતા. ત્યાંના જેવાં ઘરો, ત્યાંના જેવા બગીચાઓ ને ત્યાંનીજ સૌંદર્યભાવના સેવતા. છતાં ય ઈવાન પોતાના દેશને પણ ઓળખતો જ હતો. એ લોકો કંઈ રમતના આનંદ માટે જ કાંઈ લોકોને મારી ન જ નાંખે. બપાનીંજોએ નક્કીજ કંઈ અન્યાય કર્યો જ દશે. કંઈક નવું કયું દશે કે જેથી ચીનાઓ ઉશ્કેરાયા દશે. એમ મયું હોતું જ બેઠંએ. આ બધું જ એણે તામાને કહેવું બેઠંએ. અને આજે રાત્રે એ નક્કી પોતાનું અંતર ઠાલવી દેશે.

અને પછી એને તામાએ બાગમાં આવવા બૂમ પાડી ઓટલે એ ખદાર ગયો. બાગકો બન્ને ઊંઘી ગયાં હતાં. મિટયા પણ ખદાર ગઈ હતી. બન્ને જણ મી. મુરાકીએ બનાવેલી રેતીની પગદંડી જે સમુદ્ર સુધી પહોંચતી હતી તે પર ચાલતાં ચાલતાં ગયાં. નિશારંગી સમુદ્ર તરફ બન્ને જણ નજર નાખી રહ્યાં હતાં. હવે તો બોલવાનો ખરો અવસર છે. એ પહેલાં એને તામાની આ ચૂપકીદી દૂર કરવી હતી કાંઈ પણ પ્રયાસે.

‘છોકરાઓ આજે મઝામાં છે?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘હા’ તામાએ શાંતિથી કહ્યું ‘થણા સારા છે.’

‘તામા, તું સમજે છે ને મહેં સવારે જીરોને વિધે કહ્યું હતું તે.’ ઇવાને આગળ ચલાવ્યું.

‘હા, હા. પણ છોકરાઓ તો ઝટ બધું જ ભૂલી ગય છે.’ તામાએ કહ્યું.

આ શબ્દોનો અર્થ દેખાય છે તેના કરતાં વધારે ગહન તો નથી ને? ઇવાનને શક પડવા માંડ્યો? તામાની મુખરેખા બેવાનો ઇવાને પ્રયાસ કર્યો. બધીજ મુખરેખા ઉડતી રેતીમાં દંકાઈ રહી હતી. ફક્ત એનું ઉજળું મોઢું કાળા બાલ નીચે દેખાતું હતું.

‘તું બણે છે તામા, આપણે બધુંજ સત્ય બાણતા નથી. જ્યાં સુધી હું બણીશ નહિ ત્યાં સુધી એને વિષે બોલવાનો જ નથી. મહારા પિતાને મહેં પત્ર લખી બધુંજ પ્રજ્ઞાવ્યું છે. પછી આપણે નક્કી કરશું.’

‘શું નક્કી કરશું!’ તામાનું સફેદ પ્રણી જેવું મુખ ધ્વન તરફ ફર્યું.

‘ના ના ત્યાર પછીજ આપણે આપણા મત બાંધી શકીએ’ ધ્વને કહ્યું ‘તું આ બધું બણે છે? તામા,’ ધ્વને પ્રજ્ઞાવ્યું.

આટલું પ્રજ્ઞાતાં પણ તામાનો કંઈક પ્રત્યુત્તર ન આવ્યો એટલે ધ્વન ખૂબ ચીડાઈ ગયો.

‘તામા.’

પછી તામા બોલી ખરી.

‘પણ આ વાતોને ને આપણા જીવનનો શો સંબંધ છે?’ તામાએ કહ્યું.

તામા વાત ઉઠાવતી હતી. અંદરથી કદાચ ધ્વન સામે એનું હૃદય કેટલીક પળે બંડ ઉઠાવતું પણ હોય. પણ ધ્વનને તો તામાના હૃદય પાસે જવું હતું. એનું હૈયું બોલાવવું હતું.

‘મહારે તને એક જ વિચાર કરતી કરવી છે કે આ બધા ખાછળ કંઈજ મોટું કારણ હશે.’

તામાએ આ સર્વ સવાલની આશા રાખી હોય અને તેનો ઉત્તર તૈયાર રાખ્યો હોય તેમ કહ્યું :

‘હું તમારી પરિણીતા છું પછી હું ગમે તે વિચાર કરું તો પણ શું?’

હા. પણ આવું તો કાંઈ પણ બપાનીજ સ્ત્રી કહી શકે. આ જવાબ નહોતો. આ તો વાતોમાંથી, તકરારમાંથી છટકી જવાનો એ પ્રયાસ કરતી હતી.

‘પાછી તું જાપાનીઝ સ્ટ્રી નહીં બની જા.’ ઇવાને ગુસ્સે થઈ કહ્યું.

‘પણ હું જાપાનીઝ સ્ટ્રી જ છું ને’

એના અવાજમાં રોજની મૃદુ મીઠાસ હતી. છતાંયે પોતાની પાસે તે એને અણુનમ અને અગમ્ય દેખાતી. એનું અંતર પણ ખદારથી રાત્રી જેવું અવિધ્યું લાગતું.

‘સત્ય વાત તો એ છે કે તેં તારું મન મક્કમ કરી નાખ્યું છે.’ એના નિશ્ચયના એને કાંઈ પણ રીતે દ્રકડે દ્રકડા કરી નાખવા હતા. ‘કારણ વગર પણ તું માની બેઠી છે કે મ્હારા લોકોએ પશુ જેમ જાપાનીઝોને કાર ક્યાં. તું મ્હારા લોકોને ઓળખતી નથી. જો તું એ માની શકે તો તેં મ્હને પણ હજી ઓળખ્યા નથી. અમારી તો વર્ષોબ્ધની વેદના છે, તમે જાપાનીઝોએ અમારી ભૂમિ ચોરી છે, અમારો વેપાર ઘસડી ગયા છો.’ તામા જ બહુ જાપાન હોય તેમ વાત કરી એ તેને અન્યાય કરતો હતો. પણ એક વખત શરૂ કર્યા પછી એ અટકી શક્યો નહીં.

‘ના હું જાણું છું. પરિસ્થિતિ કેવી બની હશે. અમારા સૈનિકોથી પેકીંગ જતાતું ન જોવાયું હશે. દુશ્મનનો વાવટો પોતાની ભોમ પર ફરકતો જોવાતું અસહ્ય બન્યું હશે. અમે વર્ષો થયાં જેમ તેમ ટકાવી રહ્યા હતા.’

તામા વચમાં જરાક આવેશમાં આવી મઠ ને ઇવાન સામે યોદ્ધવા લાગી:

‘સને ૧૯૨૭ ની માર્ચ મહિનાની ૨૧ મી તારીએ નાન્કીંગમાં કાણે જાપાનીઝોને મારી નાખ્યા હતા ? ૧૯૩૨ માં કાણે શાંઘાઈમાં મારી નાખ્યા હતા ?’

‘તે મ્હારી સામે આટલો બધો રોષ આટલા વર્ષથી છુપાવ્યો હતો ? ને મ્હને આટલે વર્ષો સંભળાવે છે.’

તામાએ માથું ધુણાવ્યું.

‘ના, તમારી સામે નહિ પણ તમારા લોકો સામે.’ તામાએ

સમજાયું.

‘પણ હું પણ તારે મન તે લોકોજ છું ને’ ધવાનને તામાને મારી નાખવાનું મન થયું. પણ તેને યાદ આવ્યું કે પોતે જ તામા બપાન હોય એમ સંભોધીને વાત કરવાની શરૂઆત કરી હતી. દર્દીભર્યા અવાળે તામાએ પૂછ્યું:

‘ત્યારે તું તમારે મન હું મારી નાખવા લાયક જ છું ને?’

તામામાં હવે બપાનીજ પછું રહ્યું નહીં. તેઓ સર્જનકાળથી ચાલ્યા આવતા બતિ ભેદને સામ સામે પક્ષે ઉભેલી એ વ્યક્તિઓ હતાં. એકાએક તામા ધવાનની બાથમાં આવી પડી. તામાએ પોતાના હાથ ધવાનને ગળે વિંટાળી દીધા અને ખૂબ ભેરથી હસકે હસકા ખાતી એના ખભા પર માથું ઢાળી રહી. છેવટે તામાનું હૃદય ભાંગ્યું. પણ એમાં કંઈ ધવાનને વિજય નહીં લાગ્યો. એના ભગ્નહૃદયમાં હતી એટલી જ અશરણતા હતી.

‘તામા! છાની રહે છોકરાંઓ ભગી જશે.’ બહાર ઉઘાનની નિરવતામાં એનો અવાજ વિશેષ સંભળાતો હતો. જીરો ભગી ઉઠ્યો. આ રડવાનું કારણ તેઓ બાળકોને શું આપી શકે? બાળકોને આ કેમ સમજાવી શકાય? ધવાન પોતે જ નિર્બળ બની ચાકી ગયો હતો અને એનો ગુસ્સો હવે ઉતરી ગયો હતો. તામાનું માથું એ પંપાળી રહ્યો હતો.

‘તારી વાત ખરી છે. જે કંઈ સાચું હશે કે ખોટું હશે એની સાથે આપણા જીવનને શી લેવા દેવા છે?’

ધવાન તામાને વળગી રહ્યો. તામા પણ એને વળગી રહી. બન્ને જણાં એક અનંત ઉંડી ઉર્મિથી એકબીજાને ભેરથી ભેટી રહ્યાં.

...આ ઉપરાંત એમનો પ્રેમ કંઈક વિશેષ માંગી રહ્યો હતો. છતાંય ધવાનની ધચ્છા મરી ગઈ. એને તામા જોઈતી હતી. છતાંય એને દૂર કરવી હતી. થોડીવાર તામાએ રાહ બેઠ

અને પછી તામાએ જ પૂછ્યું, 'કેમ શું થયું?'

ધવાનથી કશું જ બોલાયું નહીં. એ તો વિસ્મયશુન્ય બની પડ્યો હતો. હજુ પણ એના હાથ તામાની આસપાસ વિટળાયેલા હતા. એને પણ પોતાની ભતની શરમ આવી. એ કંઈક નિરાધારતા અનુભવી અવાક બની રહ્યો હતો. એક ક્ષણ પછી તામા પણ કંઈક દુર ખસી જઈ કપડાં ઠીક ઠીક કરી સ્વપ્ન ગઈ.

પણ શું તામા નિદ્રાવશ થઈ ખરી? એતો સ્વતી સ્વતી સરખી જ દેખાતી. એના પગને ખભાને અડકી ધવાન સ્વપ્ન રહ્યો હતો. બન્ને એક બીજાની બહુ જ નિકટ સાનિધ્યમાં પડી રહ્યાં હતાં. ઘરમાં તો બન્ને જણાના અંતર પાસે પાસે વસતાં. તામાએ જરા વધારે નજીક આવી પોતાની છાતી પર ધવાનનો હાથ દાખ્યો. એના સ્પર્શથી જ ખબર પડતી કે તામાની દેહ હતી તેવી જ મીઠી અને આકર્ષક હતી. એનામાં પરિવર્તન થતું જતું હતું. ના ના, એ પોતે બદલાતો જતો હતો. કંઈક મૃદુતા ધવાનમાં પ્રસરી રહી પણ એ બધું અંતિમ ઇચ્છામાં પરિણમતું નહીં. કશે પણ એ આવેશ થીજ જતો. તામા જે મૃદુતાથી, પરવશતાથી, ધવાનનો હાથ દાખી રહી હતી તે પરથી અને પણ થયું કે તામાના હૃદયમાં પણ કંઈક મૃત્યુધંટ વાગી રહ્યો છે. તેને પણ હવે બીજા છોકરાં નહોતાં બેઠતાં. દૂરદૂરના પૂર્વકાળમાંથી તેમના પૂર્વજોની કબરમાંથી કંઈક અદ્રશ્ય શાન્તિ ઐકાએક આવીને એમને વિખટ્ટા પાડી ગઈ.

'ગંજીરોને શરદી થઈ હતી. માટે આજે તો હું એની સાથે જ સ્વપ્નશ.' બીજે દિવસે તામાએ કહ્યું.

ધવાનના ખંડમાંથી પોતાના બીસ્તરા પથારી ખસેડી એ ત્યાં સ્વપ્ન ગઈ. હવે ગંજીરો જીરો પાસે સ્વતો હતો. 'આજની જ રાત.' એને કહ્યું હતું. પણ ધવાન સમજ્યો હતો કે હવેથી રોજ આવી જ રાત જશે. હવે બન્ને વચ્ચેનો ઉંડો પ્રેમ ઉદ્ભવી

સકવાનો જ નથી.

‘પણ એને તાવ છે ખરો?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘થોડો.’

લાકડાનો તકીયો, અરીસો, અને બાલ ઓળવાના સોયા પીનો બધાની પેટી ઉપાડી તામા ગઇ. હવે કદી ઇવાન તામા પર ચીડાવાનો જ નથી. તામા તો ઇવાન સામે એટલા પ્રેમથી વર્તતી કે તામાને જરા પણ દુઃખવતાં ઇવાનને દુઃખ થતું. આજ જીવનની કુમાશ બન્ને વચમાં એક મોટું અંતર કરતી ગઇ. કાંઈ પણ રસ્તે હવે એ ખાલો પૂરાવાનો નથી. કંઈ પણ થશે તો પણ આટલી મૃદુતા તો રહેશેજ.

દિવસો જતા ગયા તેમ ઇવાનની નિર્જનતા વધતી ગઇ. કેટલીક વાર એને લાગતું કે જીરો અને પેલો નાનો છોકરો પણ એના તરફ અડધી બતાવતો. પછી પાછું એ પોતાની બતને કહેતો કે આડું ન બની શકે. એ પોતે જ બહુ ગંભીર બની રહ્યો હતો. પણ એને તો જીવન જીવતું વધારે ને વધારે મુશ્કેલ લાગતું ગયું. એના પિતા તરફથી કે છોકરા તરફથી એક પણ પત્ર ન આવ્યો. છાપાઓમાં માનતો નહોતો એટલે એને છાપાઓ વાંચવાં ગમતાં નહીં. એ વાંચતો નહિ એટલે એ કંઈ બહુવા પણ પામતો નહીં.

બન્હની ઓફીસમાં એને એક દિવસ બોલાવવામાં આવ્યો. બન્હની ઓફીસમાં એણે એક જીવાનને બેઠેલો જોયો. જે માણસ પર એને તિરસ્કાર હતો તેને જ એણે આ સ્થાને જોયો.

‘મ્હારું’ નામ લીધો સી.’ પેલો જીવાન બોલ્યો ‘હું’ તો એક નાનો સંચાલક હતો અને આજે મ્હને આ પદવી પર લાવવામાં આવ્યો છે. કમનશીએ મારી આંખો ખરાબ છે, નહીં તો જરૂર! હું ચીન સાથે લડવા બત જ આવો એસો.’

એ ખૂરશીમાં બેઠો અને ઇવાને નમન કર્યું. ગઈ વખતે

બન્યું ગયો હતો ત્યારે એ પોતે જ મેનેજર થયો હતો. ત્યારે આ વખત શીઝોએ આને કેમ મોકલ્યો ? પોતાની પર નજર રાખવા ?

‘આજ સવારનું છાપું તહમે જોયું છે ?’ હીડોએશોએ પૂછ્યું અને એ મોટેથી હસાવ લાગ્યો.

‘ના મ્હેં નથી જોયું’ ઇવાને કહ્યું. એને અત્યારથી જ આ માણસ પર તિરસ્કાર આવવા માંડ્યો.

‘તો વાંચી જુવો :’ તેણે ઇવાન તરફ છાપું ફેંક્યું. ‘જહુ જ હસવા જેવું છે.’

ઇવાને પહેલું પાનું જોયું. તેમાં શાંઘાઇ વિષે બધે ઉલ્લેખ હતો. કેટલા દિવસથી એણે છાપું ઉઘાડ્યું નહોતું. હા પણ જાપાનીઝો શાંઘાઇમાં હમણાં શું કરતા તા ? આ શું છે ? બધું હસવાનું. કંઈક ભૂલ માટે

‘ચીનાઓ જ જાપાનને મદદ કરે છે.’ તેણે વાંચ્યું. ‘ચીની વિમાનીએ શાંઘાઇ પર બોમ્બ ફેંક્યા.’ અને પછી બધી દહા મસ્કરી આવી—હલકી—એક જવાન વિમાનીએ રથળની કંઈ ભૂલ કરી હતી અને જાપાનનું માનીને એક ખીચોખીચ રસ્તા પર બોમ્બ ફેંક્યા હતા ‘સેંકડો લોકો મરી ગયા.....’

ના, ના, પણ આ તો એક જાપાનીઝની યુક્તિ હતી. એને તે રસ્તો ખબર હતો. તે ત્યાં ફેટલીએ વાર ગયો હતો. ત્યાં લોકો હંમેશાં ટોળે ભરાતાં—કંઈક ખરીદી કરવા આવતાં...અહિં તેનું ચિત્ર પણ હતું. હલકા જાપાનીઝ કાગળ પર હતું એટલે ઝાંખું હતું છતાંય ઓળખાય એવું હતું. લીંતો પડી ગઇ હતી. અને માણસોનાં શરીરો જ્યાં ત્યાં દબાયલાં કે લટકતાં દેખાતાં હતાં.

ઇવાને હીડ્યાશીના હસતા મોઢા સામે જોયાજ ક્યું. ‘તમે વાંચો છો કે કેમ ? કેવું બયંકર છે અને છતાંય કેવું

હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. ? પોતાનાજ લોકો પર ગોળા ફેંકવા એ શું હાસ્યાસ્પદ નથી ?’

ખવાનને શુંગળામણ થવા માંડી.

‘ના ના, કંઈ ભૂલ થઈ છે. આમાં કંઈ સત્ય તો નથીજ’
ખવાન ધીમેથી બળડ્યો.

‘ના ના. કંઈજ ભૂલ નથી. દરેક જાપામાં એને એજ વાત છે. જાપાનીઝની જીત જોટલીજ આની પણ અગત્ય છે. હવે બધાં જ અમેરીકનો અને અંગ્રેજો ઠટ્ટા કરશે, કહેશે કે ચાઇનીઝ લોકો કેવા મૂર્ખ છે. ચીની લોકો બહુ જ દયાળુ છે. પોતાના લોકોને મારી નાખી દુસ્મનને મદદ કરે છે.’

‘ત્યારે જાપાનીઝ ચાઇનીઝને મારે છે એ તો તમે કબૂલ કરો છો ને ?’ ખવાને પૂછ્યું.

‘હવે અમે એમના અપમાનો સદન કરવાનાજ નથી. અમે કેટલી ધીરજથી એમનો બહિષ્કાર, ખોટો તિરસ્કાર, લોકોના હુમલાઓ કે જેને માટે એમને કંઈ પણ શીક્ષા કરવામાં પણ આવી નહોતી, એ બધું જ સદન કરતા આવ્યા હતા. હવે અમારા શહેનશાહે તો નકકી ક્યું છે કે આ દુસ્મનાવટનો છોડો આણવો. જ્યાં સુધી જાપાનીઝ લોકો સામેનો વિખવાદ, અને વૈરભાવ દૂર નહીં થાય ત્યાં સુધી અમે તો લડ્યાજ કરશું. ચાઇનીઝો સાથે સહકાર સ્થાપીશું ત્યારેજ આનો અંત આવશે.’

ખવાને હીડ્યોશી સામે જોયા જ ક્યું. એ તો આ બધું માનતો જ નહોતો.

‘તમે એમ કહેવા માગો છો કે તમે અમારા શહેરો પર ગોળા ફેંકશો, અમારી સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કરશો, અમારા લોકોને મારી નાખશો, જ્યાં સુધી અમારી પ્રજા તમને પ્રેમ કરતાં શીખે નહીં ત્યાં સુધી ?’

‘તહમે શું કહ્યું. મ્હારે તમારી સાથે પ્રેમ કરવો કારણ તહમે અમારી પર ઔમ્મ.....’

મી. હીડયોશી જરા ઝંખવાણા પડ્યા. ઇવાનને પણ ખડખડાટ હસવું આવ્યું ‘અમે કંઈ તમારા પર નથી કહેતા, આપ તો એક વ્યક્તિ છો. અને હવે તમે પણ લગભગ જાપાનીઝ જ બની ગયા છો આટલાં વર્ષો જાપાનમાં રહી રહીને. વળી પાછા જાપાનીઝ સ્ત્રીને પરણ્યા છો.’

ઇવાનનું હાસ્ય એકાએક બંધ પડી ગયું. હીડયોશીના શબ્દોએ એને એકદમ ગંભીર બનાવી દીધો.

‘કેમ એકાએક ગંભીર બની ગયા ?’

‘કંઈ નહીં. મ્હને એક પળમાં બધું જ ભાન થાય છે’ એમાં હસવા જેવું કશું જ નથી.’ કહી ઈવાને ઓશીસ તરફ જવા માંડ્યું. ઓશીસના ટેબલ પર બેઠો પણ ફરી એની એજ વેદના અંતરમાં સંચરી રહી હતી એટલે એનાથી કશું જ કામ થઈ શક્યું નહીં.

‘અમે તમને તો જાપાની તરીકે જ ગણીએ છીએ’ હીડયોશી ના શબ્દો ગણુગણ્યા. એનલેને એક વખત એની ખાસીયત મુજબ જાપાને ચીનમાં શું શું કર્યું તેનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. એને યાદ આવ્યું કે ઇતિહાસ લખ્યો હતો ને એના દાદાનો સમય પણ એમાં આવી જતો હતો. જબરજસ્તીથી લીધેલી જમીન ને વડુંપારની છુટછાટો, સરકારને નામે ચીનમાં હુંટાર સરદારોને ધીરેલાં નાણાં, ને બદલામાં લખાવી લીધેલાં ખાણોમાંના કીંમતી હકકો, કીઓ ચઢેનો કપ્પો, એકવીસ માગ-ણીઓ વગેરે વગેરેનો તેમાં ઉલ્લેખ આવતો હતો. તે ન્હાનો બાળક હતો સારે જાપાન વિરોધી દેખાવો જેવા તેની આથા તેને લઈ ગઈ હતી તે તેને યાદ આવ્યું. સુંદર ધબ્બો ફરકતી હતી. એક પોસ્ટરથી તે ગભરાઈ ગયો હતો. એક મ્હોટો રાક્ષસી

ખપાનીઝ ચિતર્યો હતો અને તે ન્હાનાં નિર્જાળ ચીનાઓને માર્શ જતો ખતલાઓ હતો. તે બીધો હતો અને રડીને ઘેર જતો રહ્યો હતો. ત્યાર પછી એને ઘણીવાર ખરાબ સ્વપ્નાઓ આવતાં. અને બીકનો માર્શ એ ચીસ પાડી ઉઠતો. એક દિવસ પેયોની બાથખુનો ખાટલો લાવી એની પાસે સ્વછ ગમ્મ. એ ખપાનીઝ તો ક્રમજ કહેવાય? તામા પણ કંઈ એના અંતરથી મલેદ નહોતી. એના હૃદયતલને કોઈ સ્પર્શી શકયું જ નહોતું. મર્યા જ પરાયા હતાં.

એ દિવસ પછી પાછી નવીન ખબર આવી હતી. મી. હીડયોશી ફરી પાછા ઇવાનની ઓફીસમાં આવ્યા.

‘હવે અમે અમારા દારૂગોળા શાંધાત્ર પર ફેંકવા શરૂ કરી દીધાં છે.’ એના હાંત કંઈક ગર્વમાં પીસતાં એણે કહ્યું. ઇવાનને મા માણસ પર બહુ જ ચ્હીડ આવતી. એને એક પાંદડા જેમ મા માણસને છૂંદી નાખવાનું મન થયું. હીડયોશીએ ઇવાનનું મોઢું જોઈ ખારણું જ બાંધ કરી દીધું.

તે વખતે એનું મન તિરસ્કારથી ઉસ્ફેરાયતું નહોતું. એને પ્રેકાએક કંઈક કરવાનું કહ્યું હોય તેમ એ કરવા લાગ્યો. પ્રેનામાં તિરસ્કાર કરતાં પણ બીજ કંઈ અંતરના ઉંડાણમાંથી મકથ્ય કડવાશની લાગણી આ માણસ તરફ ઉત્પન્ન થઈ.

સાત દિવસ પછી ચીનથી પાછું એક વહાણ આવ્યું. ઇવાનને માથે આ વહાણનો સામાન લેવાનું હતું. વહાણ ખાલી હતું જેવાનું દ્રવ્ય અવનતું લાગતું હતું. મુરાકી નામના ચિન્હો-લાલા કંઈક પારસલો જૂદા પાડવામાં આવ્યાં. બીજા ખપાની પાસે તો મુરાકીના સામાનનો હીસાબ નહોતો. આ કંઈ મબચબ વસ્તુઓ નહોતી પણ લોકાની રોજની વપરાશની ચીજો હતી. કેટલાંક પોટલાંઓ ઉતાવળમાં ઢીલા ઢીલા બાંધેલાં હતાં. કંઈક કાતરેલી ખુરશીઓ, કે ટેબલો અને ઘણામાં તો કંઈક

ખાટલાઓ, સંચાઓ, પીયાનો, ચિત્રો, વીજળીના રેકૉર્ડરો અને સંગીતના વિવિધ વાજીત્રો, ગાલીચાઓ તકિયાઓ જ નજરે પડતા. ઊંચા વર્ગનાં ચામડીઓ પોતાના ઘરમાં રાખતાં હતાં તે બધું જ આવતું ગયું. કદાચ એના પિતાના ઘરમાંથી પણ કંઈક થસડાઈ આવ્યું હશે.

એની બધી વસ્તુઓ જોઈ એને થયું કે કદાચ કેટલીક ઓળખાશે. દરેક વસ્તુનો કાંઈક માગતો ઘરાક તરતજ દેખાશે.

હવે એને સમજ પડી કે યુધ્ધે હવે ખરેખરું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. આ બધા જ લુંટેલો માલ છે. આ બધું જ બિચારા ચિના-ઓના ઘરમાંથી લુંટી લીધેલું છે.

એનું મન ગુસ્સામાં ઉસ્ફેરાઈ ગયું. એનું કામ પણ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં થાંભી જતું હતું. છેવટે એણે બીજી વસ્તુ પણ વડાણ પરથી ઉતરતી જોઈ. જ્યાં સુધી બધું ઉતરી રહ્યું ત્યાં સુધી એ ઉભોજ રહ્યો. લાકડાની નાની નાની પેટીઓ હતી. દરેક પર નામ લખ્યાં હતાં. એક માણસ સૌના નામ પુકારી રહ્યો હતો. નામ પોકારાતું કે કાંઈ આવી તે પેટી લઈ જતું. આ બધાં ડગ્ગા લેનારા શોકવેશમાં આવેલાં હતાં. આ ડગ્ગામાં મૃત સૈનિકોની બસ્મ હતી.

પણ એને તો મરી ગયેલા ચીનીઓનો જ વિચાર આવ્યો હતો. હવે એને થયું કે એ કેવો મૂર્ખ હતો. આ લોકોને પણ ખૂબ દુઃખ પડ્યું હોતું જોઈએ.

એતો મૃત્યુના અવશેષ લઈ જતાં માણસોને જોઈ રહ્યો. મ્હાન વદને દરેક માણસ આ અમૂલ્ય સ્મૃતિ લઈ શાંતિથી ચાલ્યો જતો. કાંઈ મોટેથી રડતું પણ સંભળાયું નહિ. આટલા દુઃખ સાથે પણ હસવું એ આ પ્રજાનું શિક્ષણ હતું. સ્વજનોને યુધ્ધમાં મરી જતાં જોતાં પણ હાસ્ય વેરવું તે એ લોકો શીખ્યાં હતાં. છતાંય મનુષ્ય સ્વભાવ પોતાનો માર્ગ લે છે તેમ કેટલાકને

આંખોમાંથી નિરવ આંસુ સર્યાજ જતાં હતાં.

એ પોતાનું સ્થાનજ ભૂલી જતો એ ટોળાની પાસે ઉભો હતો. બધાની એના પર રડતી આંખો પડતી પણ એના પર કાંઈને તિરસ્કાર ઉદ્ભવતો નહિ. પણ નિઃશબ્દ વિશાદથી સૌ એને જોતા. આ દ્રશ્ય એને ભીંજવી રહ્યું. એના દેશમાં આવું નહોતું. એના લોકોને આટલી શિસ્તતાથી દુઃખ સહન કરવાનું શિક્ષણ જ આપવામાં નહોતું આવ્યું. એ લોકો તો દુઃખમાં ગાળો ને શ્રાપજ વરસાવે. તે અડધો શરમથી, મનમાં ખેદભર્યો જતો હતો એવામાં એક વૃદ્ધ પુરૂષ સાથે અફળાયા. એ તો એકલો ઉભો હતો. પેલો ડબ્બો પ્રેમથી પોતાની છાતી પાસે વીંટાળી બાળકને સોડમાં સંભાળે એટલાજ પ્રેમથી પેલી ભસ્મ સંભાળી રહ્યો હતો. ઇવાન પણ જરા અનાયાસે પેલા વૃદ્ધની આંખોમાં જોઈ રહ્યો. અદ્ભુત ધીરજથી સહન કરવાની આ પ્રબળી ગૌરવભરી કરુણતા ઇવાનને મુગ્ધ કરતી ગઈ. ઇવાન કંઈક અસ્પષ્ટ બબડ્યો. ધીમેથી આ વૃદ્ધ ઉત્તર આપ્યો, ‘અમે તને શા માટે ધિક્કારીએ ? તેં અમારું કંઈ બગાડ્યું છે. ? તારે ને આને કંઈજ લેવાદેવા નથી અને અમને તો દેશ માટે અમારાં દુઃખ સિમત વેરતાં સહન કરવાનું શિખવવામાં આવ્યું છે.’ આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહી રહી હતી. પેલો ડબ્બો એના હૃદય સાથે ચાંપતો ધ્રુજતાં અવાજે એ બોલ્યો :

‘હાશ ! આ ભસ્મ મહારા જીવનનો આનંદ છે. મહારા એકના એક પુત્રની પ્રણયસ્મૃતિ.’

ઇવાનના અંતરમાં એકાએક કંઈક જ્યોત પ્રકાશી. એનું મોન. એનાં જીવનમાં વ્યાપેલો અંધકાર, બધું જ એકાએક ઓસરી ગયું. તેજ શ્વે એને પોતાનું ‘પૂર્વજીવન’ સંભર્યું. એનો જૂનો પ્રાણ ફરી સજીવન થયો હોય તેમ એને પોતાના દેશનાં સ્વપ્નાં જોતી. બાત સંભરી. એને સ્વપ્ને માતૃભૂમિને ધડવાની આશા સેવતી જુની.

જાત યાદ આવી. આ લોકો કેવાં પોતાના દેશને ચાહે છે ! આ વૃદ્ધની આંખોમાં દીપ્તો રાષ્ટ્રપ્રેમ-જીવનના સૌ પ્રેમ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતો એવું જ ધ્વજને લાગ્યું. એક વ્યક્તિનો બીજી વ્યક્તિમાટેનો પ્રેમ માનુષી સ્વાર્થી હતો ! આ પ્રેમની જિંચી કક્ષાના પ્રેમમાં કોઈ પણ બીજા પ્રકારનો પ્રેમ વિલીન થતો ને નાનો દેખાતો. અનંતને આરે કંઈક અન્ત દેખાડતી બીજી સર્વ ઉર્મિ દેખાતી શું એનામાં આ પ્રેમ નહોતો ?

એને પિયોનીના શબ્દો સાંભર્યા. 'તું તો એક પાદરી છે.' હવે એને પોતાની જાતને અને પોતાની શંકાઓને, એક મોટા આત્મત્રલિદાનમાં હોમી દેવી હતી. એને આજે કંઈક ન અનુભવ્યો હોય તેવો આનંદ થવા લાગ્યો. આવો આનંદ તો એણે એન લેન સાથે અનુભવ્યો હતો. આવું અષ્ટીતીય પ્રસન્ન હૃદય, દરેક પળે આનંદ આપવા પ્રયાસ કરતી તામા સાથે પણ અનુભવ્યું નહોતું. એ જ્યારે કંઈક બીજા માટે કરતો ત્યારે જ સુખસમાધિ અનુભવતો. આ એની પ્રકૃતિમાં હતું. ફક્ત અત્યારસુધી. એને પોતાની જ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન નહોતું. બીજા બધાની વેદનાએ એનામાં આ જ્ઞાન પ્રગટાવ્યું. અત્યારે એના દેશમાં પણ ફેટલાં આવી વેદનાં ભોગવી રહ્યાં હતાં !

પાછો ફર્યો અને પેલો વૃદ્ધ પણ ચાલ્યો ગયો. ધ્વજને હવે એની જરૂર પણ નહોતી. એણે તો એનું કામ કરી લીધું. એક ચિરાતન પ્રેરણાં ઘડીમાં એને મળી ચુકી. ને તામા પ્રારબ્ધ કહેતી હતી તેજ આ પ્રારબ્ધ. પ્રારબ્ધે એ વૃદ્ધ પુરુષનો ઉપ-યોગ કરી લીધો ને હવે તે એને રસ્તે પડ્યો. ધ્વજ ફરી એનો વિચાર કર્યા વિના માલખાતામાં ગયો. ત્યાંના અમલદારોને માગણી કરતાં જોતા, કે માલ દોડતાં ગુમારતાઓને જોતાં છતાંય પોતાનું ચિત્ત એ સ્થાનજ્ઞ હતા. એને એકજ વિચાર આવતો હતો કે એ તામાને કેમ આ બધું કહેશે.'

પહેલાં તો રસ્તામાં એને વિચાર આવ્યો કે તમાને કહ્યા વગરજ ચાલ્યો બહું તો ? કાગળ લખી ચાલ્યો બધ અને પછીથી તમા વાંચે ત્યારે એને ખબર પડે કે એ ચાલ્યો ગયો છે. તમાની પણ જીવનની ભાષા લિખીત હતી તેજ ભાષાથી આજે ધ્વનિ એને ઉત્તર આપશે.

જ્યારે હવે ઘેર આવ્યો ત્યારે એને એની ભત્રીજી સમજાવી. રાજ તો એ બારણે કે બગીચામાં એની રાહ જોતી ઉભીજ હોય. આજે એને કંઈક મોડું થયું હતું, એ તો ક્યારનો અંદર આવી ગયો. જૂટ કાઢના લાગ્યો એટલામાં જ બાલસંકોરતી તમા આવી પહોંચી.

‘આજે જરા મને મોડું થયું, તમારી બહુ ભાવતી વાની હું બનાવી રહી હતી અને એને થતાં પણ કંઈ બહુ જ વાર લાગી’

એના તરફ દોડતી આવતી તમાનું ગુલાબી રંગબીનું મુખ અને એના નિખાલસ મુખમાં નાચતી વિશાલ આંખો જોતાં ધ્વનિને તરતજ વિચાર આવ્યો ‘આવી સ્ત્રીને કહ્યા વિના કેમ છોડીને ચાલ્યા જવાય.’ અને જો એ રાહ જોયા કરે તો નક્કીજ પાછો એના અંતરનો ઉમળકો થડો પડી જશે. પ્રસંગ ઉતાવળ માગતો હતો તેજ ઘડીએ એ તમાના ખભા પર હાથ મૂકી કહેવા લાગ્યો.

‘તમા, મ્હારે ઘેર જવુંજ જોઈએ-મ્હારી ત્યાં બહુ જ જરૂર છે.’

ધીમેથી એણે તમાને કહ્યું કે જેથી તમાના હૃદય પર આ શબ્દોનો આઘાત ઓછો પડે. છતાંય તમાની દેહ તાત્કાલિક સ્થિર બની ગઈ અને એના મોંઠા પરની ગુલાબી સરી પડી. એને પણ કહ્યું નહિ. ‘મ્હને પણ લાઈ બવ.’ હવે તમા સમજી ગઈ હતી કે એ એકલો જ જવા માગે છે.

‘હું આટલા દિવસ ખૂબ વેળાથી ઘેરાઈ ગયો હતો. શું

કરવું તેની સમજ નહોતી પડતી.’

‘હા હું સમજતી હતી તમારા વિચારો’ તામાના અવાજ માંથી ગતિ ચાલી ગઇ.

‘ત્યારે તું કેમ બોલી જ નહીં? હું તો એમ જ માનતો હતો કે તું બણતી નહોતી.’

‘મ્હારે વાતજ નહોતી કાઢવી હું બહીતી હતી કે અમને છોડી જવાની તમે તમારી ફરજ માનશો.’ તામાના ઓળટ ધ્રૂજતાં હતાં. ધવાનથી આ કચ્છતા સહન ન થઇ. તરતજ એણે તામાનું માથું પોતાના વક્ષઃસ્થળ પર પ્રેમથી મૂકી રાખ્યું. અને એના બાલને એના કપાલ પર અડકાડ્યા.

‘અત્યાર સુધી શું કરવું તેની મ્હને સજ નહોતી પડતી. એક વૃદ્ધના હાથમાં પોતાના પુત્રના જીવન અવશેષ સમી ભરમ બેતાં જ મ્હને થયું કે દેશને માટે મરવું એ જીવનની શ્રેષ્ઠ સુંદર ફરજ છે.’ જીવવાણીમાં ધવાને આ બધું કહ્યું. એણે આજ શબ્દો મીસ મેટલેન્ડના મુખે સાંભળ્યાં હતાં અને તે પછી એને હૈયે વસી રહ્યાં હતાં. એન લેન પણ એની સાથે એજ ચર્ચા કર્યા કરતો હતો. બે દેશનું ધ્યેય ખોટું હોય તો કોઇએ પણ દેશને માટે મરવાની જરૂર નથી. સારા ધ્યેય માટે મરવું વધારે સારું’

એ સાંભળતાંજ મીસ મેટલેન્ડ ચ્હીડાઇ જતી. એણે એક અંગ્રેજ યુવકની કથા સાંભળાવી કે એ અંગ્રેજ યુવાનની અંતિમ ઇચ્છા પણ એજ હતી કે એની ભરમ પણ સદાય વિદાયત માટેજ રહેશે. એ સાંભળી એન લેન કંઈ પણ બોલ્યા વિના હસી પડતો.

જ્યારે તામા એના હાથમાં પડી હતી ત્યારે એને એમજ થયું કે એન લેનની આ વાત ખોટી હતી. પોતાનો દેશ ખરું કરે છે કે ખોટું કરે છે તે જોવાનું જ ન હોય ! એમાં કંઈ તક્ષાવતજ

નહોતો. આંગ કાષ શેકના સેનાપતિત્વ નીચે ફરી એ સ્થાન લઇ શકે એવું એ કદાપિ માનત નહી. છતાંય તે હવે એના હાથ નીચે લાગશે.

તામાએ ડોકુ ધૂણાવી આંખો ખાંચથી લૂછી નાખી.

‘જો તમને થતું હોય કે તમારા દેશને તમારી જરૂર છે તો જરૂર બવ.’ તામાએ કહ્યું.

‘એક બપોનીઝ સ્ત્રી તરીકે હું એ સમજી શકીશ.’ તામા આંખો લુછતાં લુછતાં બોલી.

એના શાન્ત શબ્દો છતાં એનું ધબકતું હૃદય ધ્વનિ સાંભળી રહ્યો.

‘પણ હું તો તારો જ છું. હતો તેવાજ રહીશ.’

તામા એના પડખામાંથી ખસી ગઇ. ‘હા, હા. આપણું જીવનને ને આને કેં સંબંધ જ નથી.’

તામાનું વ્યવહારીક માનસ હવે કામ કરી રહ્યું હતું. એટલામાં મીટિયા બારણામાં હાંફળી ફાંફળી આવી પહોંચી.

‘બાપ! હવે શું કરું? પેલું ઉકળી ગયું’ તામા રસોડા તરફ દોડી ‘શા માટે માછલી બગડવા દેવી? આપણે પછી વાતો કરશું.’

તામા રસોડામાં દોડી ગઇ.

આખી રાત એ લોકોએ વાતો કર્યાં જ કરી. પડદા ખેંચી લીધા હતા એટલે સામેનો બગીચો એમના નેત્ર સામે પથરાઇ રહ્યો હતો અને તેની પણ દૂર સમુદ્ર ધૂધવાટ કરી રહ્યો હતો. તામાની દ્રષ્ટિ સમુદ્ર તરફ જ ખેંચાઈ રહી હતી. આંદરણી રાત નહોતી એટલે અંધકાર વધતો ગયો તેમ તેમ બગીચાની રેખાઓ દેખાતી બંધ થતી ગઇ, અને ઉનાળે ઉડતી જીવાત દૂર કરવા એમણે બત્તીઓ ઠારી દીધી એટલે તામાનું મુખ દેખાતું નહોતું. ફક્ત એનાથી વિમુખ હતું એટલું જ દેખાતું હતું.

સાદી પર બંને બેઠા હતા. તામાનો હાથ હુંકળો ને સશકત હતો. એ રડી પણ નહિ કે એક એવો શબ્દ પણ ઉચ્ચારે નહી કે જેથી ઇવાને દુઃખ થાય. ઇવાને લાગ્યું કે આ વાત તામાના અંતરમાં ક્યારની ઘોળાતી હતી, અને જે કંઈ થાય તે જોઈ લેવા માટે એ રાહ જોતી હતી. જ્યારે ઇવાને પૂછ્યું ‘બાળકાએ શું કરવું હતું?’

ત્યારે તામાએ તરતજ જવાબ આપ્યો ‘અમે તો કોઈ પણ વખતે મારા પિતાને ત્યાં જઈ શકશું. એમને તો આ બાળકે પ્રિય છે.’

એનો તો ઇવાને વિચારજ નહોતો કર્યો. એણે તો કલ્પ્યું હતું કે એ લોકો અહીં જ રહેશે. પણ ક્યાં સુધી? આ લગાઇન અંતનું કંઈ થોડું કહેવાય છે?

‘હા, એ જ સારામાં સારો રસ્તો છે’ ઇવાને કહ્યું. જીરે અને મંજીરો મી. મુરાકીના ઘરમાં ઉછરશે. એ લોકો, જે લોકોને માટે બાંધેલું આ નાનું ઘર, જ્યાં તેઓ પોતાના આંખની ઝાંઝા સાથે વસેલાં તે બધી જશે.

‘હા પણ તામા, એ લોકોની સ્મૃતિમાં મ્હારું સ્થાન રખાવજે.’

તામાનો સ્પર્શ જરા ઉંડો થતો લાગ્યો.

‘આ દુર્ભાગ્ય આત્મી છે માટે કંઈ હું મ્હારી પોતાનું ફરજ લૂલવાની નથી. શું હું તમને જરાપણ દોષ દેવાની છું તમે કંઈ અમારો પરિત્યાગ નથી કરતા. હું તો હંમેશાં કહેવાનું કે તમારા પિતા પોતાના દેશ માટે લડવા ગયા છે. એમને તરફ તમારે સન્માનની દ્રષ્ટિએ સદાય જોવું. ચાલો, તમારું એક મોટી છબી પડાવીએ. તમે હમણાં છો તેવી જ. હવે તે તમે ચાલ્યા જશો એટલે બાળકો રોજ જોઈ શકશે ત્યાં જે મૂકીશું. અમે બધાં એની પાસે રોજ ફક્ત મૂકીશું.’ તામાને

આવાજ વૂટતો ગયો. એ જરા ખોંખારો કરી ઊભો :

‘કાલે આપણે પડાવી આવશું.’

તામાની કંપારી ધવાનને સ્પર્શતી હતી. પછી પાછું હૃદય સ્વસ્થ કરી ઊભો : ‘તમને નવી પેટી જોઈશે કે જે છે તે ચાલશે?’

‘ના ના, હું તો થોડુંકજ લાઇ જઈશ. ત્યાં જઈને તો હું યુનિફોર્મજ પહેરતો થઈશ.’

તામા હવે ખરેખર ધ્રુજતી પણ એતું અંતર ભાંગી પડે એવા શબ્દો ધવાન ઉચ્ચારે નહિ તોજ એનો ઉપકાર. તામાનો હાથ પંખાળતો અને વાતો કર્યા જ કરતો એ એસી રહ્યો.

‘ત્યારે હું હવે અહીંથી નીકળતું પહેલુંજ વહાણ પકડીશ. હમણાં ચાર દિવસ પછી વહાણ નીકળવાનું છે. આપણને ચાર દિવસ મળશે પણ ખરા અને બધું તૈયાર પણ થઈ જશે. હું તારા પિતાજી સાથે વાતો કરી આવીશ.’

‘ના, ના તમે કાંઈને કશુંજ કહેતા નહી, તમારા ગયા પછી હું બધાંને કહીશ. આ ચાર દિવસ તમે જવાના જ નહીં હોય એવી રીતે પસાર કરજો.’

‘ના, ના, પણ હું મી. મુરાહીને વાત ન કરું તો કેવું ખરાબ લાગે! એમને માનભાંગ જેવું લાગશે.’

‘ના ના, હુંજ કહીશ. આ વખતે હું મહારૂં ધાર્યુંજ કરીશ. પિતાજી જરૂર સમજશે. અને તમે હમણાં જો કરી રહ્યા છો તે તો એ જરૂર સમજશે’ તામાએ કહ્યું.

‘એ ઘણા જ માયાળુ છે.’ ધવાને કહ્યું.

‘કાંઈ પણ બપાનીઝ તો આ જરૂર સમજશે.’ તામાએ સમર્થ કહ્યું.

છેલ્લે દિવસે એણે બધુંજ બાંધવા માંડ્યું. ત્યાં સુધી તામાની ઈચ્છા મુજબ ચાર દિવસ એ લોકોએ સુખમાં નિર્ગમન કર્યાં. ધવાન ઔદીસમાં બધું પોતાનું નિયંત્રણ કરતો. કાંઈ પણ

નવા આવનાર માટે બધું બહુજ સરલતાથી સમજાય એવી રીતે અવસ્થિત કરવા લાગ્યો. આ વેપાર એને કદી કરવા જોવો લાગ્યો નહોતો. જો કે આજ વેપારે એને આ સહીસલામત જીવન ગાળવા દીધું હતું.

અહીંયાં એ જરૂર સ્વસ્થતાથી રહી શકત પણ એને અંતર વિરામ નહોતો. એ પોતે રહી શક્યો નહી.

છેલ્લે દિવસે તામાની ઇચ્છા મુજબ સ્ત્રીનું મંદિરમાં ટેકરી પર ચઢી તેઓ પ્રાર્થના કરવા ગયાં. પહેલાં પણ એ તામા સાથે જતો પણ મંદિરની અંદર પ્રવેશતો નહી.

‘હું માન્યતા વગર પ્રાર્થના કરવામાં માનતો નથી. હું માનતોજ નથી આ બધામાં.’

ત્યારે તામા બાળકોને લઈને જતી. જોકરાઓને લઈ જતી તે પણ ઇવાનને ગમતું તો નહી જ પણ એ થોડું ઘણું રહ્યું ગયું કરતો. એને યાદ આવતું કે જ્યારે એ નાનો હતો ત્યારે એ પણ પોતાની મા સાથે મંદિરમાં ગયો હતો. એ મોટો થતો ગયો ત્યારે એના પિતા ઈશ્વરમાં માનતાજ નહતા.

‘ઈશ્વરમાં માનતું એ સ્ત્રીઓનું અને અજ્ઞાનોનું કામ છે.’ એવું એના પિતા સદાય કહેતા. બળવા માટે તૈયારી કરતી વખતે એન લેને મંદિરો સામે, પાદરીઓ સામે કેટલો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો! એ સમજી નહોતો શકતો કે ધર્મ એન લેનના જીવનમાં કેમ આડે આવી શકે? એના વિરોધ માટે એ આટલો બધો પરિશ્રમ શા માટે ઉઠાવી રહ્યો હતો?

‘ધર્મ માણસને યુદ્ધમાં બનાવી મૂકે છે’ એન લેનના આ શબ્દો એને સંભરતા. અંદિયાં બપોળમાં તો ફક્ત કામદાર વર્ગ અને સ્ત્રીઓ ઉપરાંત કંઈક પૈસાદારો પણ કીંમતી વસ્ત્રોમાં પ્રજ્જ થઈ પ્રાર્થના કરતાં દેખાતાં.

છતાંય તામાને ખુશ કરવા એ છેલ્લે દિવસે મંદિરમાં

ગયો. મંદિરની અંદર છોકરાઓ સાથે પ્રાર્થના કરતો ઉભો. ન્હાના ગંજીરોને પણ પ્રાર્થના કરતાં આવડી ગયું હતું. ધવાને આ જોયું અને એને ખરેખર આશ્ચર્ય થયું. શું એના બે પુત્રો માએ મનાવેલા દેવોની પૂજા કરશે? પણ તે એ કેમ અટકાવી શકે ?

‘કંઈ નહીં, ભલે કરતાં. મા જેવા થશે તો કંઈ ચિંતાનું કારણ રહેશે નહીં.’ પાસે ઉભેલા બે પુત્રોનું સાનિધ્ય અનુભવતો એ ઉભો.

છેલ્લા દિવસની પણ સાંજ પડી. ખીજે દિવસ આવ્યો અને છેલ્લી ઘડી પણ આવી પહોંચી. એણે પોતાની ઓશીસનાં કપડાં, પહેરવાનાં કપડાં બધાં જ ઉતાવળમાં ભરી દીધાં. તામા દોડતી દોડતી કંઈક એના હાથમાં ઉપાડી લાવી. ‘લ્યો, આ તમારો ચાંપનીઝ ઝબ્બો. આપણા પ્રથમ મિલનની એ સ્મૃતિ છે. તમે એજ પહેર્યો હતો. કદાચ તમને પાછો જોઈએ તો.’

‘મહેં વર્ષો થયાં એ પહેર્યો નથી.’ એણે કહ્યું.

હવે કદાચ તમારે એની જરૂર પડશે.’

એણે એની સળે સળે ગડી કરી મૂકી દીધી.

આ ચાર દિવસ એણે જેવી અનુભવી હતી તેવીજ તામા આઘડીએ પણ હતી. પોતાની દેહ જેટલી જ તામા એની પાસે હતી. તામાએ નક્કી કર્યું હતું કે જ્યાં સુધી ધવાન બચ નહિલ્યાં સુધી રિમત બળવવું. રડવું હોય તો એ બચ પછી જ રડવું. એને ધવાને પણ ઠીક હસતી બળવી રાખી. તામા રડી પડે તો એને જીંદગી સુધી એની નિર્બળતા માટે ચણ ચણ થાય. નાનપણથી કેળવેલો સંયમ સરી પડે તો જીવનપર્યંતની વેદના ઉપસ્થિત થાય. જીવનની આ પળો અંતરને આરપાર વિંધતી છતાંય સાનિધ્ય અનુભવતાં બંને ઉભા રહ્યાં.

છેવટે તદ્દન છેલ્લી પળો આવી. ગોદીમાં વહાણની ચીમની-

માંથી ધૂમાડાના ગોટા નીકળવા માંડ્યા. યંત્રોમાં ધમધાકાર દેવતા સળગવા માંડ્યો. વહાણ બપોરે ઉપડી પણ જવાનું હતું.

‘ચાલ તામા, હવે તો મ્હારે જવું જ જોઈએ.’ બન્નેએ નક્કી કર્યું હતું કે છોકરાંએને આ વાતની ખબર જ ન આપવી. ફક્ત તામા જ જાણતી હતી. હાથમાં હાથ નાખી બન્ને જણાં બગીચામાં ગયાં. છોકરાંઓ પાણી પાસે પાળ બાંધવામાં મશગુલ હતાં. જીરો એના રોજના રૂઆબભર્યા અવાજે મંજીરોને હુકમ કરી રહ્યો હતો. એક પણ ધવાનને થયું કે એનું ધાર્યું જીવનમાં ન થયું.

‘તામા, હું તને અને છોકરાંઓને બોલાવીશ. તામા, શક્ય હશે ત્યારે જરૂર બોલાવીશ. જટલું બને તેટલું જલદી તમે બધાં જ આવજો.’

‘પણ અમારી જરૂર જ ક્યારે પડશે?’ તામાએ કહ્યું. એના શબ્દો, એની અનંત શૂન્યતામાં સરી જતી આંખો, અને કર્ણ છતાંય સ્થંભિત શાંતિ, ધવાનને કંઈક દૂર દૂર ઘસડી ગઈ. જ્યાં બચકર કાળની છાળમાં આવાં કંઈક વ્યક્તિત્વ ઘસડાઈ જવાનાં ત્યાં ધવાનનાં નેત્રો એને તાણી ગયાં. તામાની આંખોમાં દબાવેલી અંતરવેદના બહુકતી પુનર્મિલનની અનિશ્ચિતતામાં બંને હૃદયો દબાઈ ગયાં.

‘મ્હારે હવે જવું જ જોઈએ.’ ધવાને કહ્યું.

તામાને પોતાનાં બાહુમાં લીધી. એના ગાલ સાથે પોતાના ગાલ અડકાડ્યા. બંને વચ્ચે એક અનંત કાળ ઉભો રહ્યો હોય તેમ બંનેની દ્રષ્ટિ છુટી પડી ગઈ.

એ વહાણે ચડી ગયો. સીડી પણ ઊંચકાઈ ગઈ.

‘એક મિનિટ તું મોડો પડ્યો હોત તો રહી જ ભત.’ એક અમેરીકન બોલ્યો. પણ ધવાને કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો. એ પોતાની કેબીનમાં ગયો ત્યારે એના સહપ્રવાસીએ પોતાનો સર્વ

સામાન પાથરી દીધો હતો. બધે જ વચલાં ખારણાં ઉઘાડાં હતાં, અને બધેથી જ અપરિચિત અવાજો પોતાની ભાષામાં સંભળાતા હતા.

એ વહાણની ઉપર ગયો. વહાણુ ધીમે ધીમે હંસગતિથી જંદર પરથી ખસતું ગયું. ઇવાન પેલી ટેકરીઓ સામે જોઈ રહ્યો. થોડી પળોમાં તો એ જંદર પણ છોડીને કયાંય ચાલી જશે. સમુદ્રની સૌથી પાસેની પગદંડી ઇવાન શોધવા લાગ્યો. પેલું ઘર, પેલો લીલા સુંવાળા ઘાસનો બાગ, અને ત્યાં જે એક રંગ દેખાતો હતો એ તામા હતી. એ તામાનું મુખ જોઈ શકતો નહોતો છતાંય તામાની આંખો એને જોવા ખેંચાઈ રહી હોય તેવું જ લાગતું હતું. ન્હાનાં છોકરાઓનાં કપડાંના રંગો દેખાવા લાગ્યા. એની પાસે જીરો-એનો પુત્ર હતો.

ઈવાનનું ચાલત તો સમુદ્રમાંથી ફૂંકો મારી એ પોતાના ઘરમાં ચાલ્યો જત. એજ, જ્યાં તામા ઉભી હતી તેજ એનું ઘર હતું. એનો આત્મા ત્યાંજ વસતો હતો.

એ શા માટે એને છોડીને ચાલી ગયો? શું પહેલાંની માફક જ એ પોતાના દેશને મૃગજળ જેમજ એ જોતો હતો? તામા હમણાં રડતી હશે! એનું ગળું આંસુથી ભરાઈ ગયું હશે!

‘કમ!’ એક અમેરીકને કહ્યું. એ તો અમેરીકન નહોતો પણ કોઈ ચાઇનીઝ અમેરીકન વેશમાં હતો. એનું ચોરસ શરીર, પહોળા પહોળા ખભા પરથી એ ચાઇનીઝ દેખાઈ આવતો હતો. જોઈએ તેના કરતાં એનો કાંલર પણ મોટો હતો.

‘હું સીટલમાં ધોળીનું કામ કરતો હતો.’ પેલા માણસે કહ્યું. એનું રિમત પણ જરા અમેરીકન જેવું જ લાગતું. ‘હું માનું છું કે હું અને તમે સહપ્રવાસીઓ છીએ. આપણો ખંડ પણ એક જ છે. મારું નામ જેકી. હું. યુ. એસ એ. માં જન્મ્યો છું. મ્હારી ત્રીજી પેઢી. મ્હારા દાદા તો સાડે વર્ષે કેન્ટોન ગયા.

હું મ્હારી માતૃભાષા પણ બોલી શકતો નથી. પણ હું બોલ્યા વિના નક્કી લડી શકીશ. હું જાપાન સામે લડવા ચીન જઈ છું.’

‘હું પણ એટલા માટે જ જઈ છું.’

જાને જણાએ હસ્તધુનન કર્યું.

એના મનમાંથી વેદના ઓછી થતી ગઈ. ફરીથી પેલી ટેકરી સામે નજર નાખી પણ એને કશુંજ દેખાયું નહિ. વઢાણ તે કિનારા છોડી ક્યારતું મધ્યરિયે પહોંચી રહ્યું હતું.

[૨]

ઈવાનના પગલાં જેવા ચીનની ભૂમિને સ્પર્શી રહ્યા તેવું જ એને થયું કે આ દેશ એ છોડીને ગયો તેવા જ હતો નહીં. એના અને એન લેનનાં સ્વપ્નાંએનો દેશ પણ આ નહોતો.

ગોદી પર અને વઢાણો પર ભાગતા લોકોથી ખંદર ચીકાર હતું. રીક્ષાઓ એની પાસેથી પસાર થઈ જતી હતી. સસ્તી તકલાદી વસ્તુઓથી અને સરસામાનથી લદાયેલી રીક્ષાઓ ખેંચાઈ જતી હતી. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પોતાના રડતા બાળકોને બેરથી પકડી લઈ જતાં હતાં. પરસેવાથી ભીંજાયેલા રીક્ષા ખેંચવા-વાળાઓને બૂમ પાડતાં હતાં. મોટરો લાકડાના ડબ્બાઓથી, કાતરેલા ટેમલ ખુરશીઓથી ભરેલી પસાર થતી હતી, તેમાં ઝારવદનના માણસો ધમાલ કરી દોડતાં હતાં. શહેરની ઉત્તરમાં કંઈક ઘેર ગોટા જેવું દેખાતું હતું અને એ કંઈ વાદળ નહોતું.

‘શું આગ લાગી છે?’ એણે લોકો તરફ આંગળી દેખાડતાં ઈફાને તરતજ પૂછ્યું. રેડીઓ દ્વારા ઈફાને એણે પોતાના

આગમનની ખચર આપી હતી. ઇકા એને તેડવા આવ્યો હતો. ઇકા સાથે પેલી જર્મન સ્ત્રી નહોતી એટલે ઇવાન ખુશ હતો. ઇકા એના પિતાની મોટી મોટી અમેરીકન મોટરમાંથી ઉતર્યો. જુરા કપડાના ઝબ્બામાં રૂપાળો લાગતો એ ઉભો હતો. ઇકા એના ગોરા રશીયન હાંકનારને કહેવા જતો હતો ત્યાં એણે સલામ કરી જવાળ કેંક આપ્યો.

પછી એણે ઇવાનને જવાળ આપ્યો : ‘આ બધાથી તારે ટવાઈ જવું પડશે. અહીંયાં તો કલાકે કલાકે કોઈને કોઈ ટેકાણે આગ લાગતી જ હોય છે.’

વહાણની ઉપરનો ઇવાનનો સહમવાસી જરા નરમાસથી એક બાજુ ઉભો હતો. એ હસતો હસતો ઇવાનને સલામ કરવા લાગ્યો. એ પોતે તો હોગકોંગ જતો હતો. ઇવાનને આ માણસ ગમી ગયો હતો. પણ જેકી લીમ, ઇકાનો ભપકા ભોઈ શરમાઈ ગયો.

જેકી લીમ નાનમ લાગતી હોય તેમ ખંચકાતો ઉભો હતો. ઇકાને ઇવાને જેકી લીમની ઓળખાણ કરાવી.

‘આ જેકી લીમ, અમેરીકાથી ચીન સારૂ લડવા માટે અહીં આવ્યો છે.’

જેકી લીમે ઇકાને હાથ ધર્યો પણ તેણે તુચ્છકારમાં ન એવાનો ડોળ કરી હાથ લીધો જ નહી. લીમ જરા શરમાઈ ગયો ને પોતાનો હાથ ખીસામાં મૂકી દીધો. એના નાક પરથી પરસેવો પણ વળી સરી ગયો.

‘મહેને જરૂર પત્ર લખજે લીમ.’ ઇવાનને ઇકાનું વર્તન ન ગમ્યું ‘તારા દાદા કેમ છે તે જરૂર લખી જણાવજે, અને તારી ટૂંકડીનો નંબર પણ લખજે.’

‘નકડીજ!’ જેકીએ કહ્યું. ‘મને લખવાનું ફાવતું નથી છતાંય લખીશ તો ખરો જ.’

બન્નેએ હાથમાં હાથ મિલાવ્યા અને જોડી વ્હાણે ચડી ગયો. ઇવાને મોટરમાં બેસતાં કિનારા તરફ એક કચ્છુ દ્રષ્ટિ ફેંકી લીધી.

‘સારો માણસ છે બાપડો. એના દાદાને મળવા એ પહેલી જ વાર બચ છે. પછી સૈનિક તરીકે પોતાનું નામ નોંધાવશે’ ઇવાને કહ્યું.

ઇવાનને થયું કે ઇકોએ આ મુર્ખ દેખાતા નાના માણસની બહાદુરીની કદર કરવી બેઠી.

‘હા, હા, પણ એના જેવા તો ઘણાં ય છે. મુર્ખાઓ ! બહુ જ ઉમંગભર્યા આવે છે ને લડવા સિવાય બીજું કશું સમજતા નથી. એ લોકોએ જ આપણું નબોદ વાયું છે !’

‘ઇવાન, આ લોકોએ રહમત્યા વગર આપણાં જ માણસો પર દારૂગોળા ફેંક્યા અને ગણકાલે એક મોટું અમેરીકાનું જહાજ ભોગ્ન કયું. તદ્દન અકસ્માતે જ એ લોકોને લાગ્યું કે બપોનીઝ વહાણ છે તેથી ભોગ્ન નાખ્યા. અમેરીકનોએ એના સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો એટલે હબરો ડોલરો ભરી આપવા પડ્યા. હું તો ઘેર આવ્યો છું ત્યારથી મને તો એમજ થયું છે કે ચાઇનીઝ જન્મવું એ જરા પણ અભિમાન ભયું નથી.’

ઇકોની રૂપાળી અર્ધ મુખરેખા તદ્દન શિથીલ દેખાઇ પેલી જર્મન સ્ત્રીને લીધે તો એ ચીની છે માટે શરમાતો નથી ને ? ઇકોએ મોટરની વચલી બારી બંધ કરી દીધી. પછી બોલવા માંડ્યું :

‘સત્ય તો એ છે કે જ્યાં ત્યાં બપોનીઝોએ આપણને તો માર્યા જ છે. હવાઇ જહાજો આપણી પાસે ગણ્યા ગાંઠ્યા છે, અને એ ખાતાની સર્વ સત્તાધિશ બેઠીએ તો એક સ્ત્રી છે.’

ઇકો જરા હસી પડ્યો. ‘આ હાસ્યાસ્પદ નથી ? બીજા કયા દેશનાં લશ્કરને મોખરે સ્ત્રી છે ? ભલે ને પછી એ મેડમ

આંગ હોય તો પણ શું? એને વિમાનોનું શું બાન છે! હું તો કેન્ટોન જવાને રાજી છું.’

‘તમે કેન્ટોન જવ છો?’ ઇવાનને તો ઘણી વસ્તુઓની જાણ જ નહોતી.

‘પિતાજી સિવાય અમે બધાં જ જવાનાં છીએ. ફેડા તો ત્રણ અઠવાડિયાથી ગઈ છે. એને તો અહીં રહેવું ગમતું જ નથી. પરદેશી સ્ત્રીઓનું અંતર જરા નાજુક હોય છે. તેઓને ઝટ ખોટું લાગે છે.’

ઇવાન આ વાત સાંભળી જરા ખુશ થયો. ચાલો એને દેખવી ઓછી. આ સ્ત્રી બળિયલ કેમ મનાય?

‘જનરલ આંગના હુકમ પ્રમાણે મ્હારે તો પાઈની નીચે રહેવાનું છે. કેન્ટોનમાં અને અહીં તો ઘરડાઓ માટે સહીસલામતી છેજ નહિ. જન્ને ઠેકાણેથી બોમ્બ પડે છે. ઘરડાઓને લઇને આવે હું જમશ. ત્યાં હું બધાની સાથે રહેવાનો જ નથી. ફેડાને આ બધાં સાથે રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે અને મ્હારો પણ એજ મત છે.’

રીક્ષાની હરોળ પસાર થવા દેવા મોટર ઉભી રહી. ‘હું ધારું છું કે આ લોકો બધાં જ ભાગ્યાં જાય છે.’ ઇવાને કહ્યું એને જોયું કે જો ઇકો ફેડાના જ મતનો હોય તો નક્કી પિતાજીને ત્યાં કંઈક ધમાલ થઈ જ શકે. પણ ઇવાને એ બાબત કંઈ પ્રયત્ન જ નહી.

જન્ને જણ, ગાડી ખૂબ ખીરદીમાંથી આમ તેમ પસાર થઈ ગઈ ત્યાં સુધી ઓલ્યા જ નહિ. ઇકોએ પણ ઇવાનને કંઈ પ્રયત્ન નહી. ઇવાનને પણ ઇકોને કશું જ કહેવાનું નહોતું. એ પણ બારીની બહાર જોતો ચૂપ બેસી રહ્યો હતો.

ઇવાને ધાર્યું હતું તેના કરતાં પણ ખરાબ દ્રશ્ય હતું. તે છાપરા વટેલાં ઘરો, બળી ગયેલાં ઘરો જોઈ રહ્યો. આ ભૂમિ સંહારમાં પેલી જર્મન સ્ત્રીને પણ એ ભૂલી ગયો.

‘પણુ ઇકા, કહે તો ખરો અહીં શું ચાલી રહ્યું છે?’
ઇવાને અધિરાધથી પૂછ્યું.

ઇકાએ એના ખભા બરા ચડાવ્યા. ઇકાએ કમી ભતનો
હુનીફોર્મ પહેર્યો હતો તે પણ કહી શકાતું નહોતું.

ઇવાનને સમજ ન પડી. કોઇ પણ સામાન્ય સૈનિકનો
તો તે નહોતો જ.

‘જે તું જીવે છે તેજ થઇ રહ્યું છે. લોકો આમતેમ જ્યાં
ત્યા દોડી રહ્યાં છે, વિનાશને પંથે. કશી પણ સંગઠન, કે યોજના
નથી. કશી તૈયારીઓ પણ નથી. કરોળીયો બળમાં બેસી
રહે તેમ જ ચ્યાંગ અહીંની રાજધાની નાગાસાકીમાં બેસી રહે
છે, પણ કંઈ માંખ બળમાં આવતી નથી.’ ઇકાએ બધું
તિરસ્કારપૂર્વક ને કઠોરતાથી બોલ્યા જ કર્યું.

‘ના, ના, ઇકા! કંઈક યોજના તો હશે જ ને?’ ઇવાને
જરા ચિંતાવૃત્ત થઇ પૂછ્યું.

‘મ્હેં તો એક પણ યોજના જોઇ નથી.’ ઇકાએ કહ્યું.
જ્યારે હું જર્મનીથી પાછો આવતો હતો ત્યારે મ્હેં ધાયુ’ હતું
કે નક્કી હું કોઈ સંગઠિત થયેલાં ઘડાયલા સૈનિકદળમાં જોડાવા
બહાનું અને અહીં આવું છું ત્યારે શું નજરે પડી રહ્યું છે?
કોઇ ભતની પણ કેળવણી પામ્યા વગરની પ્રજા જેનાં મગજમાં
જેમ આવે તેમ કરે છે. સૌ પોતપોતાનાં વર્તુલમાં જ ભમ્યા
કરે છે. રાષ્ટ્રની ભાવના જ કોઇનામાં નથી. નથી કોઇ કોઇનો
હુકમ ઉઠાવતું કે નથી કોઇ સેનાપતિનો હુકમ પળાતો. શિસ્ત-
પાલન પણ શીખ્યાં નથી. અપાનીઝ પ્રજાના જીવનનો અંતરધ્વનિ
જ શિસ્તપાલન છે. અહીં તો શિસ્તપાલન શું છે તેનાથીજ
પ્રજા અજ્ઞાત છે. કોઇ એકાદ દૂકડી આવેશમાં આવી જઇ
અપાનીઝ લશ્કર સામે હલ્લો લઇ બચે છે. કરવાનું કરે ને
લડવાની ઘડીએ લડે પણ પાછળથી એમને મદદ કરવાની કંઈ

તૈયારી પણ ન હોય. બધું માણસો અને યુદ્ધ સામગ્રીનો વ્યર્થ વ્યયન કરતાં ન હોય ! તે પછી સૌ કાંઈ ઉત્સાહમાં આવી બચ છે ને આ લોકોને મોટા દેશવીર બનાવી દે છે.’

ષ્ટકાના મુખપર ગુલાબી સફૂરી, ‘તારે મોટે શિસ્તપાલનની મોટી મોટી વાતો શોભતી નથી. ષ્ટકા !’ ધવાને કહ્યું.

‘હા. પણ હું એનો અર્થ હવે પૂરો શીખ્યો છું. બપોનીઝ લોકો આ બધું જ જર્મની પાસેથી શીખ્યા છે. આપણે કદાપિ જીતવાનાં નથી. એટલું જ નહીં પણ અત્યારથી જ હારી ગયાં છીએ.’

ધવાન કથું જ બોલ્યો નહીં. ષ્ટકાનો અર્થ એ જરાબર સમજી શક્યો. એ પણ પોતાના લોકોની નાડ પારખી રહ્યો હતો. એ લોકોને ભયંકર વસ્તુની પહેલેથી આગાહી થતી જ નહીં. જ્યારે ભયંકર વસ્તુ બનતી ત્યારે તે અનિવાર્ય છે એવું માની બેસતાં. આ બધા બનાવો માટે એમણે પહેલેથી તૈયારી જ કરી નહોતી છતાં તેઓ હારશે એવું તેા માનવા એ તૈયાર નહોતો.

એટલામાં એકાએક ત્રણ વિમાનો દેખાયાં.

ષ્ટકાએ મોટરવાળાને મોટર બાળુએ મૂકવાની ચેતવણી આપી. પહેલીજવાર ધવાને બોમ્બ પડતાં બોલ્યા. વિમાનો ગર્જના કરતાં નીચે ઉતર્યાં. પડતાં બોમ્બ ઘાળે દિવસે રૂપેરી રંગની જેમ ચમકતા હતા. પણ એનાથી બીવું તેા અશક્ય હતું. દરેક બોમ્બ દ્રષ્ટિપાર જતો ત્યારે ષડાકો થતો ને પૃથ્વીમાંથી ગોટેગોટા ધુમાડો નીકળતો અને ધૂળ ઉડતી. પછીથી વિમાનો પશ્ચિમ તરફ હડી ગયાં.

‘હવે ગાડી લપ્સ લ્યો’ ષ્ટકાએ હાંકનારને કહ્યું.

બન્ને જણા આગળ ચાલ્યા. નિઃશબ્દ વાતાવરણમાં બન્ને બાંધકો ઘર સુધી પહોંચી ગયા. આટલી પળોમાં તેા કેટલાંય લોકો મરી ગયાં હશે. ધવાન વધારે વિચાર કરે તે પહેલાં તેા

ઘર આવી ગયું. ઇકાની સાથે એ દાદર ચડી રહ્યો. એ કંઈક અકથ્ય લાગણી ઉદ્ભવી રહી હતી.

‘અહીં તો બધું જ ગુંચવાડામાં છે. દાદીમા તો મુસ કરવાની રિથતિમાં પણ નથી. મૃત્યુને આરે જ ઉભી છે.’ ઇકા કહ્યું.

બારણું ઉઘડ્યું. ઇવાનને એની દાદીના અશીષુની પરિચીત વાસ આવી. એનું મન ભમી રહ્યું. આ સાથે જ સ્મૃતિઓ બધી જ તાજી થઈ. બારણામાં એક પરિચારીકા ઉભી કોટારામાં રૂપાના ચમચાથી અશીષુ હલાવતી હતી. ઇકા સામે એણે જોયા જ ક્યું. પિયોનીના સ્થાને આ બાઈ પણ ક્યાં પિયોની ને ક્યાં આ! આ તો પુલેલા ગાલનું ખરબચડી ચામડીવાળી કાંઈ આમ્યકન્યા હતી. એને આવતાં મુઠ્ઠી પિયોનીનો વિચાર સરખો આવ્યો નહોતો. સાથે હશે જ એવું એ માનતો હતો.

‘પિયોનીના કંઈ ખબર!’ ઇવાને પૂછ્યું. ઇકા બકીટ રહ્યો હતો.

‘ના, ના, જીવોની, કેવી કૃતજ્ઞ નીકળી! કેટલાંય વર્ષો દીકરી જેમ ઉછેરી હતી.’

‘ચાલો. હું પહેલાં દાદીમાને મળી આવું.’ ઇવાન દાદીમાનું તરફ વળ્યો.

‘પણ એ તને ઓળખવાની જ નથી.’ ઇકાએ કહ્યું, ઇવાન તો ગયો.

ચીમળાચેલી, કોર મનુષ્યદેહ જીવનની સંખ્યાએ પડી રહી હતી. માંસ પણ બધું જ રંગપલટો કરી રહ્યું અને ચામડીનાં પણ પડ વળતાં હતાં. એક બાળક જેવું નાનું દેખાતું હતું ને આજમાથી એ સૂરાં મોતિયાં તરવરતાં દેખાતાં.

‘દાદીમા! હું ઇવાન છું. પાંજો થેર આવ્યો છું.’

દાદીમાને કશું જ સંભળાયું નહીં. ઇવાને પોતાના હાથે દાદી-
માને સ્પર્શ કર્યો: એતું શરીર તો એક પક્ષીના જેવું પણ ઠંડું
અને ઠુંઠવાઇ ગયું હતું. જ્યારે એને ઇવાન અડક્યો ત્યારે એના
મોઢામાંથી એક ચીચીયારી નીકળી પડી. ઇવાનને જરાક ખીક
લાગી એટલે એણે હાથ છોડી દીધા. નિરૂપયોગીતામાં દેહની
આ સ્થિતિ થતી હશે ! આવો વિચાર એ કરતો હતો એવા-
માંજ પાછળથી કંઇક પગલાં સંભળાયાં. એના પિતા એને
શોધતા આવ્યા હતા. શરીરમાં એ વધારે સ્થૂલ દેખાતા હતા.
એમની મુખમુદ્રા સ્વસ્થ હતી, બાલ સફેદ થઇ ગયા હતા.

‘પિતાજી.’

‘બોલ બેટા’ એના પિતાએ એને ખભે હાથ મૂક્યો.
‘ચાલો, તું આવ્યો તે સારામાં સારું થયું. તેં મહારા પત્રનો
જવાબ જ કેમ ન વાળ્યો ? છેલ્લા કેટલા મહિનાથી ?’

‘મહેને આપના કાગળો મળ્યાજ નથી.’ ઇવાને કહ્યું. ‘મહે’
પણ આપને કેટલાય કાગળો લખ્યા હતા.’

એના બાપ એની સામે જ બેઠ રહ્યા. જરા માથું ધ્રુણવ્યું
‘હું મુરાકીને જરા પણ સમજતોજ નથી !’ કહી ઇવાનને
જવાબ દીધો. ‘ચાલ, હવે તો તુંજ અહીં આવી ગયો. હવે
કાગળની ગરજ સરી ગઇ.’

એના બાપ સાથે થું બોલવું તેની એને સમજ જ ન
પડી. વાત તો કેટલીય કરવાની હતી.

‘તારા દાદા તારી રાહ જુવે છે.’

‘દાદીમાએ તો મહેને ઓળખ્યો જ નહીં. દાદા પણ કેણું
બણે ઓળખશે કે કેમ ?’

‘દાદા તો હતા તેવા જ છે. જરા નિર્બળ થઇ ગયા છે.
પણ એ તો યુનિફોર્મ અને બધા ચાંદો પહેરી બેઠા છે.
છ કલાક પછી જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. બપોનીઝની

બાળકમાં એમને ઘણી શીખામણો આપવાની છે. છેલ્લીવાર જ્યારે હું ચ્યાંગને મળવા ગયો ત્યારે એમણે પરદેશીઓ અને બપાનીઓને અહીંથી કેમ ધકેલવા તેને માટે મોટી યોજના ઘડી આપી હતી.

એના પિતા હસી પડ્યા, પછી એક નિશ્વાસ નાખી પાછા ફર્યા. પેટી વૃદ્ધ તે ચીસો પાડતી હતી.

‘એને પેલું ઘેન આપી દો ને!’ ઇવાનના પિતાએ પરિચારીકાને હુકમ કર્યો.

‘હા હા શેઠ!’ છોકરીએ અફીણ હલાવતાં કહ્યું, ‘આવા બુદ્ધાઓ સાથે બીજું થાય શું? નકામા નકામા જવે છે.’

ઇવાને કંઈ જવાબ ન આપ્યો. એને એના પિતામાં ઘણા ફેરફાર લાગ્યો. મુલાયમ છતાંય તે મજબૂત દેખાતા હતા.

‘ન્હારી બા કેમ છે?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘એ હમણાં જ ઉઠી છે. ગઈ કાલે રાત્રે દારૂગોળાના અવાજને દીધે અમે આખી રાત અગૃત જ રહ્યાં હતાં. એ તે દારૂગોળાના અવાજથી બહુ જ બીએ છે.’ ઇવાનના પિતાએ ઇવાનનો હાથ પકડી એને કહી દીધું. ‘જો તને તારી મા કેન્ટોન જવાનું કહે તો નાજ પાડજે. ચ્યાંગે તારે માટે એક યોજના ઘડી છે. માટે તું અહીંયાં જ રહેજે.’ એણે આ શબ્દો સાંભળ્યા જ કર્યા. પિતાના મુખ સામે જરા સાશ્વર્ય જોયા કર્યું. જે ચ્યાંગે એને એકવાર ભગાડી દીધો હતો તેજ આ ચ્યાંગ. એન લેનને મારી નાખનાર પણ આજ ચ્યાંગ. જ્યાં બધુંજ પલટાયું છે ત્યાં આ પણ અસંભવિત નથી જ.

‘સાર’ કહી ઇવાન અંદર ગયો. અને પાછળ બીજાં બધાં ગયાં.

આ વૃદ્ધ સેનાપતિ બારી પાસે બેઠો હતો. એના પર સ્વર્ણનું તેજ પડતું હતું. એના બધા જ ચાંદ ચમકતા હતા.

‘કેમ તું આંચો?’ બાણે ધવાન ગપ કાલે જ કંઈ જપ આંચો હોય તેમ પ્રશ્ન્યું.

‘હાજી.’ ધવાને હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો.

આ વૃદ્ધને હવે ધૂભરી આવતી હતી. એના ચાંદ પણ શરીર પર હાલ્યા જ કરતા હતા, છતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એમનો દેખાવ એવો ને એવો જ દરબારી લાગતો હતો.

‘એસી ભવ તમે બન્ને’ તેણે ટેબલ પર હાથ લાંબો કરી એક મોટો નકશો છાડ્યો.

‘જ્યારે હું કેન્ટોન જઈશ ત્યારે હું પાછને મ્હારી બધી જ યોજના સમજાવીશ. એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે બપાનીએને જે હમણાં લેવું હોય તે લેવા દો. લોકો કહે છે શાંઘાઈમાં દસ હજાર માણસોને મારી નાખ્યા. તો પણ હજી કેટલાંય બાકી રહ્યાં. માણસોની આપણને ખોટ નથી. બપાનીએને ફરવા દો. જ્યારે એ લોકો થાકશે ત્યારે આપણે એ લોકોને પોતાને દેશ પાછા ફરવા કહીશું, બધાં સાથે નહીં પણ થોડાં થોડાં. એમનું નાક કપાય નહીં એમ. દુશ્મનો સાથે વિનિત થવામાં પણ ફાયદો છે. ખીજ દેશના લોકોને પણ પાછા ફરવા કહીશું. આ યોજનાથી આપણી શક્તિઓનો સંગ્રહ થશે. અને પછી જરૂર પડે આજ શક્તિ એ લોકોની સામે વિગ્રહમાં વાપરીશું.’

પેલો વૃદ્ધ જરા સગર્વ સર્વ સામે બેઠ રહ્યો. ધવાને પણ એના પિતા સામે બેસ્યા કર્યું. સર્વ કોઈ પેલા વૃદ્ધ માણસ સામે નિરંતર બેઠ રહ્યાં.

‘તું શું ધારે છે ધવાન?’ પેલા વૃદ્ધ પુરૂષે પ્રશ્ન્યું.

‘આ લોકો હમણાં મરવા માંડ્યા છે તેથી લોકોને માટે થોડું અસહ્ય થઈ પડવાનું.’ ધવાને સંકોચથી કહ્યું.

‘ના રે ના. એ તો બધાં ગપાં છે. પહેલી વાત તો એજ છે કે આપણા લોકો દુકાળ અને લડાઈથી થોડા બચ્યા ટેવાઈ ગયા

છે. ખીજું તો દરેક જાપાનીઝ અહીંયાં આવે તો પણ આપણને તો વધારા પડતી માખીઓ જેટલોજ એમનો ભાર પડશે. અને આપણા દેશ છૂટવા માટે બહુજ વિશાળ છે. વળી આપણા લોકોને તો કશાથી પણ ટેવાતાં વારજ નથી લાગતી.’

એના અવાજમાં કંઈક દ્રઢતા હતી. તેઓ ઉત્તરની પણ આશા નહોતાં રાખતા. ઇવાન પણ નિરૂત્તર બેસી રહ્યો.

‘મ્હારો એક ચાંદ ગુમાઈ ગયો છે.’ એણે પોતાના પુત્રને કહ્યું. એનો અવાજ તદ્દનજ બદલાતો ગયો. નાના બાળકની જેમ ડોસાને ચાંદનો શોખ હતો. એની ચાંદ ગુમાયાની ફરિયાદ પણ બાલિશ અને મૂર્ખ લાગતી હતી.

‘કયો ચાંદ ?’ એના પુત્રે પૂછ્યું. ચાંદ મૂકવાના મખમલના ઘર પાસે એ ગયો. એમના બધાજ ચાંદ લટકાવ્યા હતા.

‘મ્હેં સોનાના કરાવ્યો હતો તેની હું શોધ કરું છું. પેલો ઇટલીનો એલચી એ ભતનો ચાંદ પહેરતો હતો. તે પછી જ મ્હેં કરાવ્યો હતો. ૬૦ વર્ષ પણ નથી થયાં. કાંઈ નોકર ચોરી ગયો હશે. એને ખોળી કાઢવો જોઈએ અને એ નોકરને કાઢી મૂકવો જોઈએ.’

મી. વુએ તો જવાબ જ ન આપ્યો. એમણે જરા બે આંગળાં પાછળ નાખી ખેંચી બોલ્યું તો તરત જ મળ્યો. ‘આ રહ્યો.’

‘લાવો લાવો. અહીં મારી પાસે. મરડ કારેલા ચાંદ પાસે એને લટકાવી દો. હું પાછને આ ખાસ બતાવવાનો છું કે જેથી એનો જ નમૂનો અમલદારો માટે બનાવે.’

આ વૃદ્ધને હસતો મૂકી સૌ કાંઈ ચાલી ગયું. તે પછીના દીવાનખાનાનું ખીજું બારણું ખુલ્લું જ એની માને ખડ આપ્યો. અહીંયાં ઇવાનની મા બેઠી હતી.

‘કેમ ઇવાન ! તું આવ્યો ?’

‘હા મા.’ એની મા તો બહુ જ બદલાયલી લાગતી હતી. એનું શરીર સ્થૂલ થયું હતું. એના મોઢાનાં સૂરેખ આંખ નાક આ સ્થુલતામાં ખવાઈ ગયાં હતાં. તેણે ઇવાનનો હાથ પહેલાં એ પકડતી હતી તેજ ઢંઢે આળે પણ પકડ્યો. એ જૂની સૌન્દર્ય-ભરી, પગલ્લતાભરી ને શક્તિશાળી માતાજી એને લાગી.

એને યાદ આવ્યું: શિશુવયમાં એ આજ માતા પાસે બાગી આવી એની ગોદમાં પોતાનું માથું છુપાવી દેતો. હવે જરા એને એજ માતા અનાર્પક લાગી. આ સ્ત્રી કરતાં તો આળે ઇવાન કંઈક પ્રગતિશીલ બન્યો હતો. એના જીવનવિકાસ અને આ સ્ત્રીના જીવનવિકાસ વચ્ચે મોટું અંતર પડ્યું હતું અને તે અંતરને લીધે એની માતાનું ડહાપણ ને ગાંભીર્ય એને વિરામ જોવું નહોતું લાગતું. એને જરા વિષાદ આવ્યો. જીરોને પણ એના તરફ આવું જ અનાકર્ષણ ઉપજશે તો! ફક્ત એની માતાનો અવાજ હતો એટલો જ મધુર, અને આવેશભર્યો હતો.

‘એ ઇવાન! હવે સામાન છોડતો જ નહિ. તારે મ્હારી સાથે આળે રાત્રે કેન્ટોન આવવાનું છે. અહીં રહેતાં બીક લાગે છે. રોજ દારૂગોળા ફૂટે છે. તારા પિતા તો આવવાની ના પાડે છે. ઇકા તો હવે મ્હારા માટે જીવતો જ નથી. હું તો રડી રડીને મરી ગઈ પણ મ્હારું કયે દિવસે તમારા પિતાએ સાંભળ્યું છે? મ્હારી પાસે કામ તો જોઈએ ને? હું આટલું બધું કેમ સંભાળીશ!’ એની માતાએ કહ્યું.

‘હા, પણ તમારો સાથે બે સિવાય બધાં જ માણસો આવવાનાં છે.’ મી. વુએ કહ્યું.

‘છતાં મ્હારી સંભાળ પણ લેવાવી જોઈએ ને?’ માએ જરા કકળીને કહ્યું.

‘પણ બા, મ્હારાથી અવાશેજ નહીં’ ઇવાને ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દીધું. ‘હું તો લડવા માટેજ આવ્યો છું.’

એની માના હોઠ ધૂજવા લાગ્યા.

‘તું પણ તારા પિતા જેવોજ જીવી છે.’

એની માનું અંતર ભારાઇ આવ્યું. એટલામાં એક ચારિકા એના હાથમાં ફરને! એક કોટ ઉંચકી લાવી.

‘આ બધાજ લેવાના છે કે રાખી જવાના છે?’

‘આપણે શિયાળા પહેલાં તો નકકી પાછા આવે અહીંજ મૂકી દો’ મેડમ વુએ કહ્યું.

‘ના ના, લઇ જાઓ ને’ મી. વુએ કહ્યું.

‘પણ મહારી પાસે એટલા બધા ડાબા કે પેટીઓજ ન મેડમ વુ પુકારી ઉઠ્યાં.

‘જે મંગાવવું હોય તે બધુંજ મંગાવી લો ને’

‘નારે! એ બધી માથાફટ કાણ કરશે.’ અને પણ બધું જ લૂટી બીજા ખંડમાં ચાલી ગયાં.

ધવાન એના પિતા તરફ ફર્યો ‘હવે હું મહારા ખંડમાં છું, મહેને ત્યાં જરા તાજગી લાગશે.’

ધવાનને એકલા પડવાનું મન થયું. અંદર ગયો એ ખંડમાં એને જૂની પરિચિતતા લાગી.

પહેલાં તો એને એમ જ થયું કે પિયોની હશે. એ તો કશેજ દેખાતી નહોતી. કેવું વિચિત્ર! પિયોની નથી. એજ એક વિસ્મયભરી વાત. પણ એનો સ્પર્શ કશેજ દેખાતો નહોતો. બારીએ બારી ઉંચી ઉંચી વગરની. પાસે એક ફૂલ પણ મળે નહિ. બાજુઓ પર ચઢા માટે ચઢાદાનીઓ પણ નહોતી. બધું જ એમ કે હવે છતાંય ધૂળ ઉડ્યા જ કરતી હતી. પિયોની ધવાન ન પહેલાં બધું સાફ કરતી, ફૂલ ગોઠવતી પણ હવે એવું કે કોઇ જ ન હતું. ઘણા દિવસના ખાલી પડેલા, વગર વપ અવાવરા ખંડમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. હવે

એને આ ખંડમાં જુની પરિચીતતા લાગતી જ ન હતી. કંઈક 'પારકું' પારકું' લાગતું. શિશુવયથી વસેલા આ ખંડમાં એને પરકીયતા લાગવા માંડી. પૂર્વકાલમાં એને આજ થર બળવામાં હોમી દેવાની ઇચ્છા હતી. પણ હજુ તો એ હયાત હતું. કદાચ બપોલના દારૂગાળાની રાહ ભેટું. કાણુ બણે આ બધાનો અંત શી રીતે આવશે ! એ તો નક્કી જ નહોતો બણતો.

પછી એને કંઈ બીજી સાંભળ્યું. અહીંયાં જ આજ મેજના ખાનામાં એણે એન લેને લખેલી પોતાની જીવનકથા મુકેલી હતી. એણે ખાતું ઉઘાડી અંદર ઊંડો હાથ નાખ્યો પણ ત્યાં કશું જ નહોતું. એના ખાનાના બધાજ પુસ્તકોને કોઈ અડક્યું લાગતું નહોતું. કોઈએ એની ધૂળ પણ ઝાપટી ઉડાડી નહોતી. પેલું કાગળીયું કોઈ લઈ ગયું લાગે છે. નક્કી એને લીધે જ પેલી ટોળી પકડાઈ ગઈ હશે. એના પિતાએ જ એ કાગળ લઈ લીધો હશે પણ એના પિતા તો આ ખંડમાં આવ્યા જ નહોતા. પિયેની જ ઇવાનની ચીજો સંભાળતી. પિયેની તો આ કાગળીયાં નહીં ઉપાડી ગઈ હોય ? એનું મગજ ભમવા માંડ્યું. પિયેનીએ કોઈને દગો તો નથી દીધો ને ? પિયેની પાસેજ ઇવાને અંતર ખોલ્યું હતું. એને બીક લાગવા માંડી. એને પહેલાં પણ આજ બીક લાગી હતી. અડધી રાત સુધી એને નિદ્રા ન આવી. કંઈ નહીં. જે થયું તે થયું. હવે બધુંજ ખલાસ થઈ ગયું હતું.

સાંજના વરસાદ પડી રહ્યો હતો. એની મા સવારની આર્થના કરી રહી હતી. અને ઇશ્વરે સાંભળ્યું હોય તેમ ખરેખર વરસાદ પડ્યો. 'મ્હે' ખૂબ દાન કર્યું કે જેથી વરસાદ પડે' એની માએ કહ્યું.

એના પિતામાં પલ્ટો આવ્યો હતો. જ્યારે એણે એને દેવનું નામ લીધું ત્યારે એ કશુંજ બોલ્યાં નહીં. નહીં તો પહેલાં દિવસો પ્રમાણે તો જરૂરજ એ ઇવાનની મા પર ગુસ્સે

થઈ ગયા હોત. બધા જ વહાણ પર મુકવા ગયાં. એના પિતાએ
 ઇકાને ટીકીટ અને પૈસા આપ્યા. અને જાણ પાછા ઘરમાં
 આવ્યા. ઘરમાં આવ્યા સારે શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. ઇવાનના
 પિતા થાકી ગયા હતા.

આજે તો વાદળછાદ રાત છે. એટલે બધીજ રાત શાંતિથી
 પસાર થઈ જશે.

‘આજે રાતના હવાઈ હુમલાનો સંભવજ નથી.’

પછી સૌ પોતપોતાના ખંડમાં ગયાં.

પણ એને તો પથારીમાં પડે પડે પણ પિયોનીનાજ વિચાર
 આવ્યા કર્યાં. પિયોનીએ શું કર્યું હશે અને શું નહિ કર્યું હોય ?
 તે આત્માને પ્રશ્ન પૂછતો કંઈક આત્મમંથનમાં પડી રહ્યો. જો
 પિયોનીએ એ લોકોને દગો દીધો હશે તો જરૂર એ એન
 લેનના મૃત્યુ માટે જવાબદાર છે. હજુ પણ એનો વિશ્વાસ
 પિયોની પરથી ઉઠતો નહોતો. જો કે એને કોઈ સમજી શકતું
 નહોતું. કોણ બધું કેમ એના સ્મૃતિપટ પર આટલાં વર્ષો થયાં
 એ પડીજ રહી હતી. તામા સાથે આટલાં સુખનાં વર્ષો ગાળ્યાં
 છતાંય એના હૃદયને દિવસે આનંદ થયો હતો કે એને પિયોનીને
 પોતાનો પ્રેમ આપ્યો નહીં. અને પિયોનીને પણ એણે આશા
 આપી નહીં. એ આ તામાને કહીજ ન શક્યો. તામા પાસે
 પિયોનીનું નામ પણ નહોતું દીધું છતાંય પિયોની એના જીવનમાં
 કંઈક ભાગ ભજવતી હતી. પુખ્ત પરિમલની સ્મૃતિ જેવીજ એને
 પિયોનીની સ્મૃતિ હતી. છતાં એને એટલું બહુવું હતું કે એણે
 એન લેનને દગો દીધો નથી ને ?

સવારના પિતા સાથે ચઢા પીતા પીતા એણે પૂછ્યું :

‘હવે બહુવાર વિચાર આવ્યો છે કે તમે અમારી
 ટાળીની વાત કયાંથી બહુ લીધી હતી ? હવે તો એટલો બધો
 વખત થઈ ગયો છે કે હું પછી શકું ?’

‘મહેને તો વ્યાગ કાઠ શેકે કહું હતું.’ એના પિતાએ કહ્યું.

‘એમને ક્યાંથી ખબર પડી?’ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ઇવાને પૂછ્યું.

‘એ તો બધું જ જાણે છે. તે દિવસેમાં મહારે ને એને ઘણી વાતો થઈ હતી. સુલેહ શાન્તિ સ્થાપે ને સામ્યવાદીઓને બધાને દેશમાંથી કાઢી મૂકે તો એમની કૃત્તીક આર્થિક માગણી મહારે સ્વીકારવી એમ મહેં કહ્યું હતું. એમને પૈસાની બહુ જ જરૂર હતી. એક દિવસ એમણે મહેને જરૂરી કામ માટે બોલાવ્યો. હું એમને એકલો મળવા ગયો. જે સામ્યવાદીઓને ફ્રાંસી, આપવાની હતી તે નામાવલિમાં તેમણે તારૂં નામ મહેને વંચાવ્યું. મહેં માન્યું નહીં. એમણે તારા એક નિશાળીયાને બોલાવ્યો. થોડી રકમ આપી એટલે એણે તમારાં બધાનાં નામો આપી દીધાં હતાં.

‘એનું નામ પેંગ લ્યું હતું?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘મહેને હમણાં કંઈ ધ્યાન નથી.’ અને એ યાદ કરતા જતા હતા ત્યાં એમના મોંઢા પર કંટાળો પ્રસરી રહ્યો ‘પીળા મોંઢાને છોકરો હતો અને એના બાપે એક નાની દુકાન રાખી હતી.’

‘હા હા, એજ પેંગ લ્યું. એમ! ત્યારે એ હતો! એ હમણાં ક્યાં છે?’ ત્યારે પિયો-નીનો વાંક નહોતો. એન લેનના મૃત્યુ માટે ઇવાને વિચાર કર્યો.

‘મરી ગયો’ એના બાપે કહ્યું. ‘એના પૈસા એને આપી દેવામાં આવ્યા તે પછી એને ફ્રાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો.’

‘પણ શા માટે એને ફ્રાંસીએ ચઢાવ્યો?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘વ્યાગને દેશદ્રોહીઓ પર બહુ જ ચીક છે.’

‘એ પોતે લાંચ આપે અને લે તેને શા માટે દોષ દે?’ ઇવાને કહ્યું.

‘હા, એ એમ કરી શકે છે એજ તારે સમજ લેવાનું છે. બધાં પાસે કામ કઢાવી લે છે અને જ્યારે સામે માણસ વિશ્વાસ મૂકાય એવો ન લાગે ત્યારે એને દૂર કરે છે.’

‘ખરેખર! એ તકસાધક પુરુષ જ છે.’ ઇવાને કહ્યું.

‘બધા જ ડાહ્યા માણસો તકસાધક જ હોય છે. તેઓ હાથ લાગી તક જવા દેતા જ નથી. ફક્ત મૂર્ખાઓ જ સમય સાથે પલટાતા નથી!’

એના પિતા ટેબલ પર આંગળી ટકોરતા બેઠા હતા.

‘ઇવાન, ફક્ત એ એક જ પુરુષ છે કે જે આપણને જમાનના હુમલામાંથી બચાવશે. એ જરૂર બચાવશે જ એ સીયાનથી આવ્યા છે ત્યારથી જ એમણે નકકી કર્યું છે. જ્યાં સુધી વિજય ન મળે ત્યાં સુધી એ થોભવાના પણ નથી. જોની, પેલા સામ્યવાદીઓને કેવા ભગાડી દીધા! દેશમાં ફેટલાં વર્ષોથી એકદમ સત્તા સ્થાપવાનો ભગિરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો!’

‘પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાનો.’ ઇવાને કટાક્ષમાં કહ્યું.

‘ના ના એકદમ રાજ્ય.’ જરા એનો બાપ પણ ગંભીરતાથી બોલ્યો. ‘અંદર અંદરની લડાઇઓ કરતાં તો આ હબર દરજ્જે સાફ. નહીં તો આપણે આપસ આપસમાં લડીને કપાઇ મરત અને જપાનીઝોને આવવું તો બહુ જ સરલ થઇ પડત.’

‘તમે એમ કહેવા માગો છો કે દશ વર્ષ પહેલાં આ પરિસ્થિતિ આવશે એવું એમણે કહ્યું હતું? અને દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી આવી સ્થિતિ આવશે એ જાણીને જ એમણે સંગઠન કરવા માંડ્યું હતું?’ ઇવાને પૂછ્યું. એ પિયોનીની બધી જ વાત ભૂલી ગયો. આજે તો એના મનપર ચ્યાંગ રમતો હતો. એકવાર તો આ માણસે બંડખોરને દગો દીધો તેને માટે એ ખૂબ રડ્યો હતો, કકળી ઉડ્યો હતો. પણ હવે જ્યારે સૌ કરતાં એની દૃષ્ટિ આગળ જોઇ શકે એવી છે ત્યારે શું થાય!

‘હું માતું છું કે એ સર્વ પાર જોઈ શકે છે. એ અદ્ભુત વ્યક્તિ છે.’ એના પિતાને કહ્યું.

પણ બધું જ એના પિતા કહેતા હતા તે ઈવાનને માન્ય નહોતું એને પણ બપોનીઝ છાપામાં વાંચ્યું હતું તે યાદ આવ્યું.

‘પોતાને મળતી તકાનો ઉપયોગ કરવામાં એમણે કેટલાય ખરાબ ઉપાયો પણ ચોખ્યા હતા.’ ઈવાને કહ્યું.

‘પણ હવે તે પહેલાં જેવા નથી રહ્યા. માણસની ખરી ખૂબી અને જીવનકલાજ ત્યાં છે. શુભાશુભ સમજી શકવાની બુદ્ધિ હોય અને તે પ્રમાણે પોતાની દ્રષ્ટિ બદલી શકે તેની જ માણસાઈ સાચી.’

‘એ તો યુદ્ધપતિજ બની શકે. એના સિવાય એ કશાને લાયકજ નથી. યુદ્ધપતિજ પોતાનું ધાયું બળજબરીથી કરાવી શકે.’

‘હા હા. પણ ધાયું એજ કરાવી શકે છે.’ એના પિતાએ કહ્યું.

‘અને એની બધી સ્ત્રીઓ.....’ ઈવાને વાત કહાડી.

‘એ વિષે ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. એક માણસ પોતાની સ્ત્રી પસંદ કરે એ એનું સ્વેચ્છાનું કામ છે. ફેડાને લક્ષને ઇકા આવ્યો ત્યારે તારી માતું અંતર ચીરાઈ ગયું હતું. પરિણામે એ એટલા બધાં માદાં પડી ગયાં કે તરતાતરત ડાકટરો ભેગા કરવા પડ્યા.

‘ઇકાને જર્મની મોકલતાં પહેલાં પરણાવી ન દીધો એનું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું એવો વસવસો એના અંતરમાં રહી ગયો, ત્યારે મ્હેં કહ્યું હતું કે આપણો મુકરર કરેલો સિધ્ધાંત સાચો છે. આપણોજ છોકરો મૂર્ખ હોય તેથી કંઈ સિધ્ધાંત ઓટા ઠરતો નથી!’

જરા ધુધવાતા ધુધવાતા એ અટકી ગયા. ઈવાનને થયું

કે જ્યાં ત્યાંથી એના પિતા આ ગોરી સ્ત્રીને નિભાવી રહ્યા છે.

‘હા, હા, પણ તારી બપા નીઝ સ્ત્રીનું શું?’ પિતાની પ્રશ્નમાં સહાનુભૂતિ હતી. ‘મેં એને માટે કંઈજ કહ્યું નહોતું. બપાનીઝ સ્ત્રીઓ બહુજ કુશળ ગૃહિણી હોય છે. એ લોકો પોતાનું સ્થાન બણે છે. તું પરણ્યો ત્યારે મને તો વાંધો લાગ્યો જ નહિ. લડાઇને અને એને સંબંધજ નથી. ફક્ત અજ્ઞાન લોકો મનુષ્યના અંગત સંબંધને રાજકીય બાબતો સાથે ભેળવી ગુંચવાડા ઉભા કરે છે.’

પિતાની ઉદારતા ધવાનના અંતરમાં વસી. એ એના પિતાને તામાની વાતો કહેવા લાગ્યો.

‘તામા સારી છોકરી છે. મહેં તો આવી દરેક કામમાં કાળજી રાખતી છોકરી કદી જોઇ નથી. મહેને તો એ બપાનીઝ છે એનો વિચાર સરખાય આવતો નથી. મ્હારે મન તો એ મ્હારે અંતરે વસેલી તામા જ છે, મ્હારા પુત્રોની માતા છે.’

એના બાપ બીજા વિચાર વમળમાં પડ્યા.

‘તું બપાનના કાગળો લેશે તો ખબર પડી જશે અને મોટી મુશ્કેલી ઉભી થશે. મ્હારી ચોરીસમાં ખબર નહી પડે. તામાને કહેજે કે કાગળ મ્હારા નામે લખે અને તું મહેને તારા કાગળો આપજે એટલે હું તે મોકલી આપીશ. જો હમણું આવત લોકોમાં પ્રસારે તો રમખાણ થાય.’

ધવાનને તો આનો વિચાર જ નહોતો આગ્યો. પિતાની સહૃદયતા એને હૈયે વસી અને એ ઉપકારવશ બની રહ્યો.

‘પણ તમને તો પાછી કંઈ પંચાત ઊભી નહિ થાય ને?’ ધવાને પ્રશ્ન.

‘નારે! મહેને તો બધા જ ઓળખે છે. હું તો સહીસલામત છું અને મહેને કોઇ મારી નાખવાનું નથી. ચ્યાંગ કરી શકે તો કંઈ ત્રાસ ઉભો કરે પણ ચ્યાંગથી બધાજ બીએ છે.’

પાછી એ લોકોએ ચ્યાંગની વાતો કરી.

‘લગન - હા હા, એની પૂર્વ પરિણીતાએ બધીજ નકામી હતી તેથીજ એણે આ નવું લગન કર્યું’. એને એના આદર્શો માટે જીવન-સખી બેઠતી હતી અને આટલી દિવંમત તો કંઈ બધામાં થોડી હોય છે!’ જરા મંદ હાસ્ય કરી’ લીધેલી ચહા પીતાં બોલ્યા. ‘જેઠાં, વાંચીએ, ચ્યાંગ શું લખે છે? એ દિવસ પછી તારે એને મળવાનું છે એવો એનો હુકમ છે.’

હુકમ શબ્દ પિતાના મોંઢામાંથી સાંભળતાં ધવાનને નવાહ લાગી.

‘પિતાજી, તમારામાં પણ પરિવર્તન થયું લાગે છે. ચ્યાંગ તો એના કીરીસ્તાન દેવમાં બહુ જ માને છે. જો એ ખરેખર એમાં માનતો હોય તો તમે એને વિશ્વાસે કેમ રહી શકો?’

એના પિતાના મુખ પર હાસ્ય ફરક્યું.

‘હા હા, પણ એ સાચા દીક્ષનો માણસ છે.’

‘એના કીરીસ્તાન પ્રભુનો પણ એ લાભ ઉઠાવશે. એ તો તકસાધક છે.’

પહેલી જ વાર ધવાન આ પુરૂષ સામે ઉભો. આજ પુરૂષે એનું ઉગતું જીવન વેડફી નાખી એને દેશનિકાલ કરાવ્યો હતો અને એને બીજી દુનિયામાં ધકેલી દીધો હતો. આજે એજ પુરૂષ એને ફરી બોલાવી રહ્યો હતો.

એક સર્જનકારના સાનિધ્યમાં એ કદી આમ આવ્યો નહોતો. એન લેનનું પણ આવું વ્યક્તિત્વ તો નહિ જ. જો એ જીવતે તો કદાચ એન લેનનું વ્યક્તિત્વ પણ એવું જ થતે. આના જેવો જ સર્વાંગિત, શિસ્તપાલન કરનાર, બળવાન વ્યક્તિત્વવાળો બની જત : પણ ધવાનની સ્મૃતિમાં તો એ એક ઉગ્રસ્વભાવનો છોકરો હતો.

‘એસો,’ વ્યાગે કહ્યું.

ત્રણેક સીધી પીઠની પુરશીઓ ત્યાં મૂકી હતી. ત્યાં બધાં જ વ્યાગની રાહ બેઠાં બેસતાં. એની પરદેશીય છતાં ય સુંદર ચહેરાવાળી સ્ત્રીને એ પહેલોજ મળ્યો અને એ સ્ત્રીએ એને તરતજ કહી દીધું કે વ્યાગ માલતીના સિવાયની બીજી ભાષા સમજતા જ નથી.

‘આપ તૈયાર રહેશો અને એક પણ અંગ્રેજી શબ્દ ન બોલશો.’ ધીમા મધુર અવાજે આટલું કહી ઉમેર્યું : ‘ઘણાજ બુવાનીઓએ પોતાની ભાષા પૂરતી નથી લાગતી તેથી કેટલાય અંગ્રેજી શબ્દો વાપર્યા કરે છે. વ્યાગ આ માટે ખૂબ ગુસ્સે થઈ બચે છે, અને કહી દે છે કે ચાંદનીઝ ભાષા કંઈ નહાની છે?’ બોલતાં બોલતાં એ ધીમું હસી પડી.

‘ના ના, હું જરૂર સાવધ રહીશ.’ ઇવાને ઉત્તર વાળ્યો.

વ્યાગની રાહ બેતાં એના મનમાં કંઈક તરંગો પસાર થઈ રહ્યા. આ સ્ત્રીએ ચાંદનીઝ વેશ પહેર્યો હતો. પાછળ સીધા સુંવાળા બાલની ગાંઠ એની ડોકને સુડોળ બનાવી રહી હતી. એ વાત કરતી હતી એટલી પળોમાં જ માલમ પડી મધું હતું કે એ કોઈ પણ રીતે તદ્દન ચાંદનીઝ જેવી તો નહોતી જ. પરદેશીયતાનો આભાસ દેખાઈ આવતો. એની કાળી વિશાળ આંખો ચમકતી, એનો અવાજ મૃદુ અને નિખાલસ લાગતો અને એની સર્વ હીલચાલ સંયમિત છતાંય ચપળ અને લલિત લાગતી.

ઈકાએ આજ સ્ત્રીને હસી કાઢી હતી. આ તે શું વિમાની દળની ઉપરી થઈ શકે? એને તરતજ મધું કે આ પુરુષ સિવાય બધાંને મોખરે આ સ્ત્રી શોભે એમ હતી.

વ્યાગે ઇવાન તરફ જરા આંખો ઉંચકી બેઠું. એ તો એક લાંબુ દસ્તાવેજ તે વખતે વાંચતા હતા અને એના પર

સહી સીકા પણ મારી દીધા હતા. એની આંખો આ પ્રવૃત્તિ-
માંથી યુક્ત થતી લારે એવું મુખ એવું દ્રઢ લાગતું કે એના
આંખા મોઢાનુંજ એ બળ હોય એવું લાગતું. આ મનસ્વીતા
કુદરતે એને બક્ષી હતી. પણ જ્યારે કાંઈ આંખો ભેટાં લારે
આ મુખ વિસારે પડી જતું. એની આ કાળી સીધી નજર
કાંઈનું પણ ખ્યાન ખેંચી રહેતી.

‘આપના પિતા મ્હારા મિત્ર છે.’

ઈવાને નમન કર્યું અને વ્યાંગને ઘરાબર બેસ્યા. વ્યાંગની
આંખો તો મીટ પણ માંડતી નહીં હોય તેમ સ્થિર હતી.
આંખોમાંથી અંગાર ઝરતા હતા.

‘મ્હારી પાસે આ કાગળ છે એની રાજકીય મહત્તા ઘણી
છે. ઇશાન કાણુમાં એક સામ્યવાદીને તે પહોંચાડવાનો છે અને એના
હાથમાંથી એજ લશ્કરના ખીબા બે અધિપતિને આપવાનો છે.’

‘હું સમજીશો.’ પણ એ ખીજું કશું જ સમજી શક્યો
નહીં. વ્યાંગ શા માટે આ બધા દસ્તાવેજ મોકલે છે? અને તે પણ
સામ્યવાદીઓને, જેમને એણે કેવે પ્રયાસે મોતને મોઢે ધકેલ્યા
હતા અને ઇશાન ખુણામાં દેશનિકાલ જેમ રાખ્યા હતા! પણ
આ બધા વિસ્મય માટે સમય નહોતો. એને તો હુકમ જ ઉઠા-
વવાનો હતો. આ માણસ એક શબ્દ ફરીથી બોલવાનો નથી.
જોઈએ તેના કરતાં એક શબ્દ પણ વધારે બોલવાનો નથી. કશી
વાતની જરૂરી સમજાવટ પણ કરશે નહીં તેથી એનો એક શબ્દ
પણ વ્યર્થ જતો નહોતો.

‘હું તમને પસંદ કરું છું કારણ કે તમારા પિતાએ તમને મ્હને
વિશ્વાસપાત્ર રહેશે એવું વચન આપ્યું છે. પણ જો વિશ્વાસભંગ
કરશે તો ખીબા બધાની જેમ તમારે પણ બારેમાં બારે શિક્ષા
સહન કરવી પડશે. તમારા પિતા આ બધું જ સમજે છે. બીજો
તમારે માટે વિમાન ઉભું છે. હમણાં જ તમારે જવાનું છે.’

‘એક પળ થોભશે જરા, મ્હારે આને ઉત્તર લાવવાને છે?’ ઇવાને પૂછ્યું.

‘નિમાન તમને પાછા લઇ આવવા માટે થોભશે.’ એમ કહીને એણે ઘંટી મારી. ઘંટડીના અવાજે બારણું ઉઘડ્યું.

ઇવાન ઉઠ્યો અને જર્મન શિક્ષક પાસેથી શીખેલી ફ્રેન્ચ-દારી સલામ કરી.

‘આપને લશ્કરી તાલિમ અપાઇ છે?’ ચ્યાગે પૂછ્યું.
‘હું સમજ્યો કે આપના ભાઇ જ પરદેશગમન કરી શીખી આવ્યા છે.’

‘હું તો બપોલ જ ગયો હતો.’ ઇવાને કહ્યું.

‘ત્યાં લશ્કરી તાલીમ લીધી હતી?’ ચ્યાગે ફરી પૂછ્યું.

‘ના, જી, તે પહેલાં.’ ઇવાને જવાબ વાળ્યો.

ચ્યાગે પોતાના હાથે બારણું બંધ કરી દીધું. ઇવાન ત્યાં જ ઉભો રહ્યો.

‘મ્હને બધાં જ કહી રહ્યાં છે કે બપોલ તો હવે પડવાની અણી પર આવી રહ્યું છે. ખરી વાત છે?’

‘ના જી’ ઇવાને કહ્યું. ‘ખોટી વાત.’

‘ત્યાં ધંધાપાણી સારાં છે?’ ચ્યાગે પૂછ્યું.

‘હા જી.’ બપોલના ઉદ્યોગથી બધાં બરરસ્તાઓ સંભારતાં ઇવાને જવાબ વાળ્યો.

‘મ્હને કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકોને લડાઇ નથી જોઇતી. એ ખરી વાત છે.’ ચ્યાગે એની પરીક્ષા કરવા માંડી.

‘લોકોને તો જે કહેવામાં આવે તેટલું જ અને તેવું જ એમને જોઇએ છે.’

‘ત્યાંના લોકો પોતાની સરકારનો હુકમ પ્રમાણીકપણે ઉઠાવે છે?’

‘હા જી સંપૂર્ણ રીતે.’

‘હજી પણ એ પ્રજા પોતાના શહેનશાહને પૂજે છે?’

‘હા જી.’

ચ્યાંગનું હૃદય જરા હાલ્ધું અને એક નિશ્વાસ નાખ્યો. એણે પોતાનો સીલ કરવાનો પથ્થર ઉપાડી લઇ લીધો.

‘ત્યારે શું મ્હારે મોઢે બધું જ ખોટું કહેવામાં આવ્યું હતું? ત્યારે તો આ લડત લાંબી ચાલશે.’

‘આ લડાઇ લાંબી જ ચાલવી જોઇએ. આપણે એ વાત યાદ રાખીએ અને એને માટે તૈયારીઓ કરીએ તો એજ આપણુ બળ કહેવાય.’ દુસ્મનોમાં તો પેલો હીડયોશી, તામા અને પોતાના પુત્રો તો નહી જ. કારણુ એ બધાં તો અણુએ અણુ ઇવાનનાં જ હતાં. ‘આપણાં દુસ્મનો તો માને છે કે લડાઇ થોડા વખતમાં ખતમ થશે.’

ચ્યાંગની આંખો તો એની આંખોમાં પેસી બધાં એવી તિક્ષ્ણતાથી જોઇ રહી.

‘શું ખરેખર એ લોકો એમ માને છે કે? કૃત્યો વખત?’

‘પહેલાં તો એ લોકો કહેતાં હતાં કે ત્રણ મહિના ચાલશે. હવે કહે છે કે એક વર્ષ ચાલશે. પણ હું તો ધારું છું કે થણાં વર્ષો લાગશે.’

મ્હાર એરોપ્લેનનું યંત્ર શૂર થતું સંભળાયું પણ ચ્યાંગે હજી ઇવાનને રોકી રાખ્યો.

‘એનો અર્થ એ કે આપણે આપણી લડાઇ એ લોકોની લડાઇ પૂરી થાય પછી શરૂ કરવી.’ ફરીથી પેલા દસ્તાવેજના સીલ પર એણે નજર નાખી ને જોયો ‘એનો અર્થ એજ કે આપણે હમણાં બચાવીએ ને એ લોકોને ખરચ કરવા દઇએ. આપણા રાષ્ટ્રજીવનને જરૂરિયાતનું હોય તેનો જ આપણે સંચય કરવાનો છે. લોકોનો ને શહેરોનો વિનાશ થાય તો થવા દેવો. આપણી પાસે માણસ અને શહેરો તો બહુ છે.’ ઇવાને જવાબ આપ્યો.

ધવાનના કાનમાં રાહ જોતાં ફરી આ શબ્દોનો પડથો પડથો. 'ના, લોકોએ નહીં ને શહેરો એ નહીં. આ ઉપરાંત બીજું કંઈ હતું. એવો એક રસ્તો હતો કે જેથી ઉપર ટપકથી બધે દારતાં લાગીએ પણ છેવટે આપણને જીતવાની હિંમત રહે.'

ખારણું ઉઘડ્યું ને એડમ ચ્યાંગ આવ્યાં.

'વિમાન તૈયાર છે. એને હવે જવા દો તો સારું, નહીં તો અંધારે હેરાન થશે.'

'હા જવ.' ચ્યાંગે હુકમ કર્યો ને વાત ત્યાં જ પડતી મૂકાઇ. થોડાક ટાપુઓ પરથી ઉડી જવાતું તો કંઈ જ હિસાબમાં નહોતું. એને પણ થયું કે આ વિશાળ દેશ કોઇ પણ દેશને હરાવવા શક્તિશાળી રહેશે. નક્કર ભૂમિ પરથી તેઓ આકાશમાં ઉડતાં જતાં હતાં. હજારો માઈલ વહેતી લીલી ભૂમિમાં અને વેરાન રણમાં વહેતી પીળા જળની સરિતાની ધારે થઇ તેઓ ઊંચા બીરીશીખરોની ઠંડીમાં ઊંગરાઈ ગયેલી ડુંગરમાળ પરથી પસાર થયાં. એક વાર એણે જાપાનીઝ જાપામાં વાંચ્યું હતું કે ચીનમાં સમુદ્ર કીનારાની પેલે પાર સારા રસ્તા છે જ નહિ. એ પછાત દેશ રહી ગયો છે. હા એટલો બધો એ પછાત હતો કે કશે દુસ્મનને પ્રવેશ કરવાની સુઝૂજ ન પડે. એવા રસ્તા નહોતા ફક્ત ખુલ્લે આકાશે જ જઈ શકાય અને આકાશને આધારે જ માર્ગ થઇ શકે. પણ આકાશમાંથી ફેંકેલા દારૂગોળા આ વિશાળ દેશનો વિનાશ કેવી રીતે લાવી શકશે?

એને કંઈક સાંભર્યું. જ્યારે એ ના-કીંગ ગયો ત્યારે એના પિતા સાથે શાંધાઇતું આખું શહેર ફરી વળ્યો હતો. ખાસ એવા જ. એને તો જોવું જ હતું કે શહેરને થું થું વીતી ગયું હતું. બહુ જ વિનાશ થયો હશે. બધે જ વિનાશ જોતાં જોતાં નિરાધારતામાં એક સ્થળથી બીજે સ્થળે નિરવતા વધારતાં સૌ લાગી ગયાં હતાં. પણ શહેરની એક ધાર પર કોઇ એક જોડત લીલી

ફળી વાવી રહ્યો હતો. ફટલી શાંતિથી એ પોતાનું કામ કરી રહ્યો હતો. એનું ઘર તો કચારનું પડી ગયું હતું. કંઈ જૂની પુરાણી ફાટલી સાઢીઓનું ગોઠવેલું ઘર આનો પૂરાવો હતું. બન્ને જણા એને જોવા ઉભા રહ્યા. છેવટે શાંતિ બાગવા કંઈક બોલવું જોઈએ તેથી એના પિતાએ કહ્યું:

‘તમારું ઘર ઘસડાઈ ગયું. બહુજ ખોટું થયું.’

ખભા પરના ભરા કપડાંમાંથી મોટું લુછી ખેંચતે ઉંચું જોયું. ખેતરની વાડ પાસે એક ઉંડો ખાડો પડ્યો હતો. એ પાણીથી ભરાઈ ગયો હતો.

‘જુલો, ત્યાં મ્હારું ઘર દટાઈ ગયું છે’ પ્રસન્ન મુખે ખેંચત બોલ્યો. મ્હારા દાદાએ બાંધેલું. પણ કંઈ નહીં. અમે બધાં બચી ગયાં. અમે બધાં ખૂદાર કામ કરતાં હતાં. મ્હારી ભૈરીને મ્હેં આ પાણી આવડું જોયું કે કહ્યું ‘આ પાણી જોઈતું હતું’ને તે મળી ગયું.’

એ ખડખડ હસી પડ્યો અને અમે પણ હસી પડ્યાં. બંને જણા ખુશ થઈ ઘેર ગયા. વિનાશનો અર્થ ઝંખવાઈ ગયો, બંને જણ ફરીફરી આનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

આખો દિવસ વિમાન આકાશમાં ગજ્યાં કયું. એને વિમાની એક અમેરીકન હતો. ઇવાનને એની સાથે વાર્તા કરવાની તક જ ન મળી. મેડમ ચ્યાગે બંનેની છેલ્લી ઘડીએ ઓળખાણ કરાવી હતી.

‘આ કેની મેક ગર્ક’

‘આ મી. વુ.’

મેડમ ચ્યાગે બંનેને અફેક્ટી ક્રાઇની આપી હતી.

‘એમાં તમારું બપોરનું ખાવાનું છે.’ મેડમ ચ્યાગે કહ્યું હતું. એને તો બપોરનો ખ્યાલજ ન રહ્યો જ્યાં સુધી કેની મેક ગર્ક ને ખાતાં ન જોયા ત્યાં સુધી. પછી બંનેએ પોતપોતાની ક્રાઇની

ઉઘાડી. પરદેશી પાઉના પડની વચમાં મુરબો મૂક્યો હતો. વચ્ચે મિઠાઇ પણ મૂકી હતી. સાથે એક સફરજન હતું. આવું કદી એણે ખાધું નહોતું પણ ઉંચી ખુદશી નિર્મળ દવામાં બધું જ સારું હતું.

એણે પવનમાં કંપક કંપક ઉડતું જોયું. મેકે પકડવાના પ્રયાસ કર્યા પણ અર્થ ગયાં. ઇવાનને તરતજ વિચાર આવ્યો 'શા માટે ચીનનાં વિમાનો અમેરીકનો હાંકે?' પણ મુરાકીના ધંધામાં એવું કહેતાં કેટલીય વાર એણે લોકોને સાંભળ્યા હતા કે અમેરીકનોને કાંઈ સમજતું જ નથી.

એટલે એ આ આખી બપોર ઊંડીજ રહ્યો. સાંજ પડી એટલે વિમાન એક સાફ કાપી નાખેલી ખીણમાં ઉતર્યું. તરતજ સૈનિકો આસપાસ વિંટળાઈ ગયા. ગામડાના લોકો અને બાળકો કૌતુકથી ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં. મેકે પણ તરતજ ફૂટી પડ્યો. ઇવાન એની પાછળ ફૂલો.

'આપણે અંહીયાં સુધે જઈશું, પાછા પ્રભાતે નીકળશું. બપોરના મુસાફરી પૂરી કરી નાખશું. આ બધા સૈનિકોને કહો કે આ વિમાન તો ચાંપનાનાં મોટા સાધુનું છે. જો ગરબડ કરશે તો હું બગાડી દેશ. એ લોકોને કહેજો કે હોકરાઓને કહી દે કે સંભાળો' ઇવાને એના અમેરીકન સાથીની સૂચનાઓ ચીની લોકોને ચીની ભાષામાં આપી 'જો જો, આ વિમાન તો આપણા સેનાનીનું છે. કામસર આવ્યું છે. તમારે સંભાળવાનું છે.'

બધાંએ સલામ કરી અને પછી બુમો પાડવા માંડી.

'હું માનું છું કે આ બધું સહિસલામત છે. હાથ! મ્હારું શરીર તો અક્કડ અક્કડ થઈ રહ્યું છે. હું તો આ પાટીયા પર સૂઈ જઈશ', સારૂ ખાવાનું પણ કંઈ નહીં મળશે. જો બહુ માંકડ નહિ હશે તો મને ત્યાં ઊંઘી શકશું.'

ઇવાને જવાબજ નહીં આપ્યો. એને લાગ્યું કે આ તો

એક ગામડાનું વિશ્રાંતિગૃહ છે.

‘કાંઈ દિવસ અમેરીકામાં ગયા છો?’ ગર્કે પૂછ્યું. બન્ને જણ સાથે સાથે ચાલતાં હતાં. એ લોકોના પગ નીચે ધૂળ હોતી, ગોટા વળતી અને પાછી પ્રસરી જતી. નાકમાં ચૂનાનાં રજકણ ભરાતાં જતાં હતાં.

‘ના, હું કદી ગયો નથી. કદાચ ફક્ત દેશ હશે.’ ઇવાને જરા સંકોચાતાં કહ્યું.

બન્ને જણા હસતા હસતા ત્યાંની માટીની શીતળ લીંત પાસેથી પસાર થયા. એમની પાછળ પાછળ ગામડાનાં બાળકોનું ટોળું આવવા લાગ્યું અને કેટલાંય આળસુ માણસો પણ પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. એક તો આ દ્રશ્યથી ટેવાઈ ગયો હતો. એ તો એક વિશ્રાંતિગૃહના બારણામાંથી એક મોટા ગામડાના ચોકમાં આવ્યો. પેલો વિશ્રાંતિગૃહવાળો એમને મળવા ખદાર દોડી આવ્યો. જરા એકને બોધ ખુશ થયો અને બન્નેએ હાથમાં હાથ મીલાવી વાતો કરી.

એકે પણ એની સાથે જરા આનંદમાં આવી જઈ વાતો કરવા માંડી. એણે ઇવાનને કહ્યું: ‘આ માણસ બગડી બય છે. તે જરા હું સમજતો નથી. હવે તો મ્હેં એને વિલાયતી સલામ પણ હાથ મિલાવી કરતાં શીખવી દીધું છે. હું અહીં આવું છું ત્યારે મને આને લીધેજ ઘર જેવું લાગે છે.’

ઇવાનને આ માણસ લળી લળીને નમન કરતો હતો.

‘આવો મારા સાહેબ! આવો આવો હાથ મોઢું ધુવો’ એને ઇવાનને બોધ શરમ આવવા માંડી.

‘આ ગોરો માણસ.’ એણે ઇવાનને પછીથી કહ્યું. જ્યારે એક અંદર ગયો ત્યારે ચંદા લાવતાં પેલો હોટેલવાળો બગડી ગયો. ‘છે તો નાનો માણસ’ જરા કપાળે હાથ દેતાં કહ્યું અને નિશ્વાસ નાખ્યો. ‘હું તો એને હમેશાં ખીલાવું છું.’

સારા દીલનો માણસ છે.' પેલા માણસે કહ્યું.

હાથમાં મૂકેલો સીકો જોઈ એ ખુશ થઈ ગયો. બારણે ઉભેલાં ટાળાં શું કરે છે તે જોવાને એકદમ દોડી ગયો.

‘બવ, બવ, કોઈ દિવસ માણસ દીકો છે કે નહિ?’

ટાળું વિખરાઈ ગયું અને એણે પાટીયાતું બારણું બંધ કરી દીધું.

‘એ લોકોને માફ કરજો. એ લોકોને કોઈ પણ પરદેશી આવે છે કે કોતુક થાય છે. આપ ક્યાંથી આવો છો?’ પેલા વિશ્રાંતિગૃહવાળાએ પૂછ્યું.

‘પણ હું તો ચીની છું.’ ધવાને કહ્યું.

‘એમ સાહેબ! એનું ચિમળાયેલું મોઢું એકદમ વિસ્મયથી હસતું થઈ ગયું. ‘મહેને તો ખબર જ ન પડત પણ તમારાં કપડાં પરથી મહેં બીજું જ માન્યું હતું.’

‘હવે તો ઘણાં ચીનાઓ વિલાયતી સાહેબ જેવાં કપડાં પહેરે છે.’ ધવાને કહ્યું પણ એનો જીવ આ કહેતાં ડંખ્યો.

‘હા હા, હું સમજી શકું છું પણ તમે દરેક શબ્દ સારો ને કંઈ જુદોજ બોલો છો.’ રખે સારું થરાક રિસાઈ ચાલ્યું ન જાય તેથી છાવરી વાળતાં એણે ઉમેર્યું. ‘પણ મહેં સાંભળ્યું છે કે કોઈ ચીનાઓ હિંચા અને કોઈ નીચા હોય છે. હું તો અહીં ૪૦ વર્ષથી જોતો આવ્યો છું. આપ માંસ ખાવ છો? નહીં તો શાકભાજીનું કંઈક બનાવી આપું?’

‘હાજી, હું માંસ ખાઉં છું.’

હજી પણ એ ચીડાયેલો દેખાયો.

એનો ગુસ્સો ઘણી પળો રહ્યો. કંઈ નહીં પણ આ તો એનાથી ફરિયાદ પણ ન થઈ શકે. પેલાએ તો આગળ ચલાવ્યું. ‘ચીનાઓની ગોરાઓ જેટલી કચકચ નહીં, જરા મહેને કલેજે ડંડક વળી જ્યારે તમે કહ્યું કે તમે ચીના છો. આ ગોરાઓ

ને તો જરા માંસ ચવડ રહ્યું કે લોગ લાગ્યા જેવું કરી મૂકે તેથી જ મ્હારે તો નાનાં છોકરાં ખાય એમ સંભાળીને કાપવું કુપવું પડે છે. ને પાછા જો સુવાના હોય તો એક સારી પથારી આપવી પડે. આપણે ચીનાઓ તો એકાદ માંકડ આવી બય તો જવા દઇએ. એ બાપડાને ય જીવ તો ખરો ને ! હું એને કેટલું સમજાવું છું કે એને બિચારાને પણ જીવ છે છતાં એ તો હું કહું તેનો એક શબ્દ પણ સમજે નહીં.’

વાત પણ ખરી હતી. માંસ બહુ જ ચવડ હતું અને માટીના કોટલા પર નાખેલી પથારી પણ બહુ જ કઠણ હતી. રાત્રે ઇવાનને ચામડી પર કોઇ ફર્યા જ કરતું લાગ્યું. એ ઉઠ્યો અને પોતાની આખી બાતને ખંજેરી નાખી. જૂમ પણ પાડવા જતો હતો, પછી તો એક નાનો દીવો સળગાવી પાછો સૂઇ ગયો.

પછી તો રાત પૂરી થઈ અને એ લોકોએ ઇશાન ખૂણા તરફની મુસાફરી શરૂ કરી દીધી. હવે તો હુંગરોની ધાર પરથી એ લોકો પસાર થતાં હતાં. હુંગરની ઉજ્જડ માટીરંગની લાંબી ધારો દેખાતી હતી.

દૂરથી મૃગજળ દેખાતું હતું. ઇવાનને સમજ ન પડી કે એ જે ઝાડ આંખો તાણી જોતો હતો તે ખરાં હતાં કે મૃગજળનાં હતાં. કેટલાય કલાકો સુધી એક ઝાડ પણ ન દેખાયું અને પાણી પણ ન દેખાયું. બપોરનું ખાવાનું પેલા વિશ્રાંતિગૃહના લોકોએ આપેલું તે થોડું ભથ્થુ રોલ પાંઉ અને લસણનું હતું. મેડમ ચ્યાંગે સ્વચ્છ કાગળમાં વીંટાળીને આપ્યું હતું તેના જેવું એ નહોતું. આ પાંઉ તો સાત્વિક હતાં અને લસણથી ભરેલાં એટલે બહુ જ ગુણકારક હોવાથી ભૂખ પણ શમાતી હતી. તે પછી મધ્યાહ્ને મેક ગર્કે યંત્ર બંધ પાડ્યું અને તેઓ જમીન તરફ વળ્યા.

‘આ દેખાય.’ એણે બ્રમ પાડી.

નીચે જોતા જ ઇવાને ચોરસ બીંતોથી બાંધી લીધેલું ગામડું બેસું. આખા મેદાનમાં તે એક ખંડ જેવું લાગતું હતું. બહાર બધે ખેતરો હતાં અને અંદરની બાજુમાં ઘર પાસે મોટાં મોટાં ઝાડો નમી ગયેલાં હતાં. ઈરાયેન નીચું ગયું. ખેતરોમાં બધાં કામે લાગ્યા હતાં. એ લોકોના કપડાં ભૂરાં દેખાતાં હતાં. સૌ આ સાંભળી કામ છોડી દોડતાં આવ્યાં.

‘જુવો, હવે તમે લાલ લોકો વચ્ચે છો.’ મેક ઇવાનને ઘાંટો પાડી કહ્યું. ‘એ લોકો ખીજ બધાં જોવાં જ છે. જેને તમે મળવા જવ છો તે હોશિયાર છે પણ મગજમાં ધમંડી બહુ છે.’ વિમાન ધીમી ગતિથી પૃથ્વીને અડકી ગયું. ‘મેડમનો હુકમ છે કે તમને સીધા જ એની પાસે દોરી જવા.’

બંને જણા ફરીથી બહાર નીકળ્યા. ઇવાને મેક પાછળ ચાલ્યા કયું.

એ લોકો એક ગામડાના દરવાજા પાસે આવ્યા. અંદર માણસો બેઠાબેઠા હસતા સંભળાતા હતા. આ વટાવ્યા પછી એક સાદુ માટીની બીંતોવાળું અને માટીના લીંપણની જમીનનું ઘર આવ્યું. ત્યાં એક માણસ ટેબલ પાસે બેઠો હતો. એ એન લેન હતો. એન લેનને બેઈ ઇવાન અભયખીમાં ગર્ક થઇ ગયો. બંને વચ્ચે એક દશકો સરી ગયો હતો. હજુ ઇવાનની ખાત્રી નહોતી થતી. પણ હતો તે એન લેન જ. ઇવાને તરતજ એને ઓળખી કાઢ્યો.

‘આ વુ સાહેબ, મ્હારા અધિપતિ પાસેથી એક સંદેશો લાવ્યો છે.’ પછી એણે ઇવાન તરફ ફરીને કહ્યું: ‘હવે મ્હને કહેવામાં વાંધો નથી. મ્હારાથી તો તમને કહેવાતું નહોતું પણ જો મ્હારી પાસે આ બે બંદુક છે. જો કોઈ પણ આપણી રહામે તોફાન કરે તો આ બે બંદુકોથી મારી નાખવાનો હુકમ છે.’ પણ એને કોઈ

સાંભળતું જ નહોતું.

ઇવાન અને એન લેન એકમેકને બેઠાને રતબ્ધ થઈ ગયા હતા.

‘ઇવાન તું છે ?’ એન લેને ધીમેથી પૂછ્યું.

‘હા, હુંજ ઇવાન તું. પણ મ્હારાથી કેમ મનાય કે તું એન લેન છે !’

બન્ને એક બીજાની પાસે ઉભા રહ્યાં. હા. હા, આજ એન લેનનો હાથ છે પણ પહેલાં કરતાં તો તે વધારે મજબૂત અને કઠણ લાગતો હતો.

‘ઇવાન તું ક્યાં ગયો હતો ? પિયોની તરત જ દોડતી આપણી મળવાની જગ્યાએ આવી પહોંચી ત્યારે તું ક્યાં નીકળી ગયો હતો ? અમે છેલ્લી થડી સુધી તારી રાહ બેયાં જ કરી.’

‘તમે બન્ને એક બીજાને ઓળખતા લાગો છો.’ છેવટે થાકી બન્નેની અવગણના સમજી મેક બોલ્યો. ‘હું તો હવે બઉં છું. મ્હારે તો કાલે સવારે જ જવું હોય તો વિમાન સાફ કરવું પડશે.’

બન્નેએ મેકનું કંઈ સાંભળ્યું પણ નહીં. ઇવાન દીંગ બની ગયો હતો. ‘તું પિયોની પણ અહિંયાં જ છે ?’

‘તું મેક્સ તો ખરો. ઇવાન, આપણી વચ્ચેની વાતો તો ફરી સંભળાઈ જ નહીં.’

એને લેને તાળી પાડી એટલે એક નાનો છોકરો બારણે આવી ઉભો. એણે ખાખી કપડાં પહેર્યાં હતાં.

‘અંદર જે બેઠું છે તેને બોલાવ.’

‘કાણે પિયોની સાથે.....’ ઇવાન બોલતાં અટકી પડ્યો.

‘દશ વર્ષ થયાં અમે પરણ્યાં છીએ.’

‘દશ વર્ષ થયાં બન્ને સાથે રહો છો ને મ્હને કાગળ સરખો ન લખ્યો !’

‘અરે અમે તો તને જુડી સહીઓ કરી કેટલાંય પત્રો લખ્યાં. અમને આશા હતી કે તું અમને ઓળખશે.’

‘પણ મ્હને તો એક પણ કાગળ નથી મળ્યો.’

‘તારે ઘેર કાગળો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.’ એન લેને જવાબ આપ્યો.

‘મ્હારા પિતાને મ્હને કાગળો મોકલતાં જ ખીક લાગી ગઈ!’

‘પણ તેં કેમ ન લખ્યાં?’

‘હું તો માનતો હતો કે તું ક્યારનો મરી ગયો છે. પિયોની ક્યાં હતી તેની મને ખબર જ નહોતી.’ બન્ને એક ખીબ સામું જોઈ રહ્યાં. બન્ને જણા પોતાનાં શિશુવયનાં સ્મરણ તાબાં કરતાં જૂની લીપિ વાંચી રહ્યા હતા. ધવાનને વિચાર આવ્યો કે એને તામાની વાત કરી નાખુ.

‘અને તારું શું? તું પરણી ગયો છે? તને છોકરાં છે?’

‘હા’ ધવાને કહ્યું. ધવાનને ગંજીરાની અને જીરોની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરવાતું મન થયું પણ પછી એને પાછું થયું કે ના, તામાની વાતો છૂપી જ રાખવી.

‘હા, મ્હને બે પુત્રો છે.’

ત્યાં તો કાષ્ઠક દોડતું આવ્યું. ‘શું આ પિયોની! આ પાતળી છોકરી, સૈનિક વેશમાં, હુંકા બાલ, હોડ પર રંગ નહીં પાઉડર નહીં, અત્તરની સુવાસ નહીં. એનો હાથ ધવાનના હાથમાં હતો. પિયોનીનો પક્ષી જેવો ધ્રુજતો નાજુક હાથ કંઈક અને મજબૂત બની ગયો હતો.

‘ધવાન! ધવાન! ધવાન!’ એની ટોપી દોડતાં દોડતાં જમીન પર પડી ગઈ. પણ પહેલાં જેવી સુંદર, રમ્ય ઉદાસીન, હઠીલી, મનસ્વી, બાળા જે એણે બણી હતી તે પિયોની હવે તો એન લેનની સ્ત્રી હતી. ધવાન બેઠો. ‘મ્હારા તો પગ ધ્રુજે છે! હું બધું સમજી શકતો નથી!’

એને તો કોઈ હાંધમાંથી ઉઠતા માણસ જેવું લાગ્યું પણ હવે એને ધીમે ધીમે સમજ પડવા માંડી. આટલાં બધાં વર્ષો એ તામા સાથે નિર્ગમન કરી રહ્યો હતો ત્યારે જે પૂર્વ જીવન એણે કાપી નાખ્યું હતું તે અને જેનો અંત એકાએક આવ્યો હતો તે અદિ આ રીતે પ્રગતિ કરી રહ્યું હતું.

‘આ કેમ બની શક્યું ! તે’ મારી પાસે ઢોંગ કર્યો હતો કે તું બળવાખોરોને ધિક્કારતી હતી !’

‘હું એને ધિક્કારતી નહોતી’ પિયોનીની વિશાળ અખરોટ જેવી આંખો એન લેનને જોઈ જરા નમી પડી. હવે ધવાનને લાગ્યું કે પિયોનીની આંખો જરા પણ બદલાઈ નહોતી.

‘પણ તું તો એને ઓળખતી જ નહોતી ! તે’ તો એને એક જ વાર જોયો હતો.’

એન લેન ભેરથી હસી પડ્યો. પિયોની પણ ગુલાબી ગુલાબી બની ગઈ. ‘હું એને થોડું તો ઓળખતી જ હતી. એને જોયા પહેલાં.’ પિયોનીએ કબુલ કર્યું.

‘ચાલ ભોલ, તારી બધી જ દુષ્ટતા કહી દે’ એન લેને કહ્યું.

‘હું તારા ટેબલનાં ખાનાં સાફ કરતી હતી’ પિયોનીએ ધીમેથી બધું કહેવા માંડ્યું.

‘અદર કંઈ બાકી રહી ગયું હતું !’

ધવાને પણ સાંભળતાં હસવા માંડ્યું.

‘મ્હે’ લખેલી મ્હારી જ જીવનકથા મળી આવી. તને યાદ છે ધવાન, એણે ચોરીને વાંચી લીધી. ત્યાં ને ત્યાં જ એણે નક્કી કરી દીધું હતું.’

પિયોની ખુરશીના કિનારા પર બેઠી બેઠી પોતાના હોઠ કરડતી હતી.

‘તારાં ખાનાં સાફ કરવાનું કામ મ્હારું હતું. ધવાન !’

એની આંખો કંપક છૂપા હાસ્યથી નાચતી હતી.

‘હા હા, તારું જ કામ હતું.’ ધ્રુવને કબૂલ કર્યું. બધાંજ હસી પડ્યાં. પોતે કદી આવી રીતે હસ્યો નહોતો એવું ધ્રુવને લાગ્યું. અંદિયા આવવાનું પ્રયોજન પણ વાતમાં ભૂલાઈ ગયું. ‘જે વ્યાગે આપણને જીદ કર્યાં તેજ વ્યાગે આપણને ભેગા કર્યાં. મહારી સાથે આ કાગળીયાં મોકલ્યાં છે. તારા સહવાસીને આ આપવાનાં છે.’

‘એની હું રાહજ ભેટો હતો. પણ મહેં તારી આવવાની તો સ્વપ્ને થે આશા નહોતી રાખી.’

ધ્રુવને પેલા સીકકાવાળા કાગળો ખીસામાંથી કાઢી એન લેનને આપી દીધા.

‘મહારે મોકું નહી કરવું ભેષએ. બધાંજ આની રાહ ભેષ ભેદા હશે.’

એ કાગળો લખને એન લેન ચાલ્યો ગયો.

ધ્રુવન પિથોની સાથે એકલો પડ્યો. બન્ને એક ખીમની સામે ભેષ રહ્યાં. પછી એને એના દાદા દાદીની ને મા બાપની વાતો કહેવા માંડી. ઇકાના લગ્નની વાત કરી પણ એની જર્મન સ્ત્રીની વાત ન કરી. તામાની વાત એણે છૂપાવીજ રાખી.

એ બધુંજ સાંભળી રહી. એ આ રીતે સાંભળતી હતી ત્યારે ધ્રુવને એવું મોકું ભેષું. એને તરતજ લાગ્યું કે દશ વર્ષે એન લેન કરતાં પિથોનીને વધારે ઘસવી નાખી છે.

થોડીવારમાં એન લેન પાછો આવ્યો. એની મુખ છાયા એટલી ગંભીર છતાંય જીવંત દેખાતી હતી. પાસે જઈ એણે પિથોનીને કહ્યું ‘ભે મહેં તને કહ્યું હતું તેજ સાચું પડ્યું. વ્યાંગને દેશમાં એકચતા સાધવી છે.’

પિથોનીને આનંદનો ઉમળકો આવી ગયો. આ બન્નેને

કક્કત પ્રેમતું બંધન જ નહોતું સાંધતું. તેથી પણ કંઈક ઉચ્ચતર બંધન એ એ વચ્ચે હતું.

‘પિયેની, મહેં તને કહ્યું હતું કે એ મહાન પુરુષ છે. હા એની વાત ખરી છે’ એન લેને કહ્યું.

‘અને હવે આપણે દરેક સૈનિક દૂકડીને આ સમજાવવું પડશે. એ લોકો કંઈ તરતજ ઠેકાણે નથી આવવાનાં. દરેક માણસ પોતાની દૂકડીને આ સંદેશો સમજાવશે. પણ એક સલા ભરવીજ પડવાની. હું એમને જરૂર સમજાવવા પ્રયાસ કરીશ.’

એન લેન પિયેનીની કબુલાતની રાહ જોઈ રહ્યો હતો અને પિયેનીએ પણ હા પાડી.

એ પણ પિયેની સામે જોઈ રહ્યો.

‘હું જાને થંટ વગાડું કે બધાં ભેગાં થાય?’ પિયેનીએ પૂછ્યું.

‘હા જા. તું થંટ વગાડ.’ પાછો એન લેનનો વિચાર જરા બદલાયો અને બોલ્યો ‘ના ના. રહેવા દે. અડધા કલાક કલાક પછી બોલાવ. ધવાનને તાજગી તો લાગવા દે. મ્હારે પણ ધવાન સાથે થોડી વાતો કરવી છે. થોડું એકલાં બેસીએ જરા.’

હજુ પણ એન લેનની લખી લેવાની ટેવ ગઈ નહોતી. સુકી તપેલી લૂમી પર એન લેન બેઠો. પાસે પિયેની પણ બેઠી હતી. એ લોકોની આસપાસ અસ્તવ્યસ્ત નાનાં જુવાન સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વિંટળાઈ રહ્યાં હતાં. ઉત્તરનાં ઉચ્ચ તેજ એમનાં સરજ તપ્યાં મુખો પર પડતાં હતાં.

આમાં કોણ સ્ત્રીઓ હતી અને કોણ પુરુષો હતા એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. એન લેનને સાંભળવા આ બધાં જ મુખો આતુર હતાં. એન લેનને હાથે અડકી શકાય એટલાં માણસો એની પાસે બેઠાં. ધવાનને શિથિલવચના પડ્યા ફરી સંભળાયા. તે વખતે તો એની

ટાળીમાં ૨૦ છોકરાં હતાં. અત્યારે સેંકડો માણસો એને સાંભળી રહ્યાં હતાં. આટલા બધાને એણે કેવી રીતે ઉભાં કર્યાં? ઇવાને એને મરી ગયેલો માન્યો હતો. ત્યારે તો એ આ દેશનું ઘડતર ઘડી રહ્યો હતો. અવિરામ યુદ્ધ છતાંય એ અત્યારે તટસ્થ અને મજબૂત હોવા ઉપરાંત પોતાના પગ પર ઉભો હતો.

એનો આ સંઘ પણ સમજ થતો હતો.

એન લેનનો અવાજ હવામાંથી સ્પષ્ટ સંભળાતો, એ લોકોનાં હૃદયને ખેંચી રહ્યો હતો.

‘છ વર્ષ પહેલાં આપણે જાપાન સામે લડાઈ બહેર કરી હતી, અને ત્રણ વર્ષ પછી આપણે આપણી લાંબી કુચ શરૂ કરી હતી. આપણા પગ ફાટી ગયા અને આપણામાંના કેટલાય ભૂખે મર્યા અને કેટલાય મરી ગયા. તે વખતે પણ આપણે આપણા ખરા દુશ્મનને સારી પેઠે ઓળખતાં હતાં. વ્યાગે આપણને ઠાઠી મૂક્યા ને હજારો માઇલો સુધી ધકેલ્યાં તે છતાં પણ આપણે તો જાણતાં હતાં કે આપણો વ્યાગ કરતાં પણ ઘણો મોટો દુશ્મન છે અને તે જાપાન છે. અત્યાર સુધી તો આપણા લોકો પર એણે કેટલાય હુમલા કર્યા છે.’

એ જરા અટક્યો. લોકોમાં સણસણાટી પ્રસરી ગઈ. એન લેનની જૂની હાથ ઉંચા કરી ઓલવાની રીતે ઇવાનનું હૃદય એકવાર જીત્યું હતું તે ઇવાનને યાદ આવ્યું.

‘હું કહું છું તે બધું જ તમે જાણો છો. કેટલાક મહિના પહેલાં વ્યાગને સીયાનમાં આપણે ઉપાડી લાવ્યા ને નજરેકેઠે મૂક્યાં! તે આપણા હાથમાં હતો.’

એન લેને પોતાના સશક્ત હાથ ઉંચા કરી આગળ ઓલવા માંડ્યું.

‘આમ જ આપણે એને મસળી નાંખી શકત. જે આપણી સાથે ભયંકર યુદ્ધ લડી રહ્યો હતો તેજ આપણા કબજામાં

એક વાર આવી ગયો હતો.' નિશઃશ્વ અને પ્રશંસામુગ્ધ થઇ સૌ એને સાંભળી રહ્યાં હતાં. કોઇ હાલતું પણ નહોતું દેખાતું. 'તમારામાંના કટલાંયે એને મારી નાખો! એને મારી નાખો!' નો પોકાર કર્યો હતો. જે તમારા નેતાઓએ તમારું સાંભળ્યું હતે તે એજ માણસ પા કલાકમાં ખતમ થઇ ખત. તમે અમને દોષ દેવા લાગ્યાં. એને સહિસહ્યમત ઘેર પહોંચાડવા માટે તમે અમારા પર ફેર વર્તાવવા લાગ્યાં અને હજુ પણ તમારામાંના કટલાંયને એને જતો કરવા માટે વસવસો રહી ગયો છે.'

એન લેનના બળે આ સૌને મૂંગા કરી દીધા હતા. આજ શક્તિ એક વાર પણ હતી. પણ હવે વધીને બહુ જ ઉંચી કક્ષાએ પહોંચી હતી એવું ધ્વાનને લાગ્યું.

'પણ સાચો દુશ્મન કોણ હતો તે આપણને યાદ હતું. એ વ્યાંગ નહોતો. જે માણસ વર્ષો થયાં ઘાતકી રીતે આપણી પાછળ ચડ્યો હતો તે જપાન પાછળ પણ એજ રીતે પડી શકે. પછી આપણે એને પ્રજ્વળિત કરી દે એ જપાન સાથે લડશે કે? ત્યાં એણે આપેલો જવાબ મેં સાંભરે છે. એણે કહ્યું હતું કે હું મરીશ ત્યાં સુધી જપાન સાથે તો લડીશ.'

હવે એ લોકોને ભવિષ્યના સાચા પડઘા સંભળાવા લાગ્યા, આજે એન લેનની વાણીમાંથી નીકળતા પ્રખર તણખા ચોમેર ખરતાં લોકોને ખાત્રી થતી હતી કે આપણી પાસે હવે ભૂમિ આત્મભોગ માગી રહી છે. એની આંખો બળવા માંડી અને અજાજ પણ મંબીર થઇ ગયો. સૌની આંખો અધીર બની એની સામે બેઠ રહી.

'આજે તો ફક્ત એજ એક પુરૂષ છે કે જેનાં નેતૃત્વ નીચે આપણે યુદ્ધ ખેલવી શકીએ' લોકોમાંથી શબ્દો બહાર નીકળતા હતા 'પણ તમે છો, તમે છો' એન લેનને આ શબ્દો ટાળામાંથી સંભળાવા લાગ્યા. પણ એન લેને આ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું

કરી નાખ્યું.

‘ના, ના. હું તો સામ્યવાદી છું. આપણી પ્રભ કાઈ પણ સામ્યવાદીને અનુસરશે નહિ. જાપાનને લડાઈ લડવા બહાનું મળશે. ચીન આખું સામ્યવાદી થઈ રહ્યું છે એવું એ બહાનું કાઢશે માટે આપણે તો આપણા દેશ માટે લડશું. દુશ્મનને મદદગાર નહીં થઈએ.’

બધાં જ ચુપ થઈ ગયાં. એ કહેતો હતો તે સત્ય હતું. હવે પછી એ શું કહેશે તેની રાહ તેઓ જોઈ રહ્યાં.

‘એક જ પુરૂષ આપણો તારણદાર થઈ શકે એમ છે. એ જ બચાવશે જે અત્યાર સુધી આપણો દુશ્મન લાગતો હતો. તેના જ વાવટા નીચે આપણે રણસંગ્રામ જોડીશું. પછી દુશ્મન પણ શું કરી શકશે ! જગત સામે આપણે એક પ્રભ થઈ લડશું.’

ધવાનનું અંતર ભરાઈ આવ્યું હતું. છાનાં હુસકાં આવી ચાલ્યાં જતાં હતાં. આ પુરૂષ, આ ગૌરવશાળી પુરૂષ એના લોકો પાસે આત્મસમર્પણ માગતો હતો. જેણે એ લોકોને માર્યા, દેશમાંથી ધકેલી કાઢ્યા તેને જ શરણુ ધવાનું એ કહેતો હતો. એન લેન સિવાય બીજું કાણુ આ માગણી કરી શકે ?

‘તમે ચીની છો, એ સિવાય બધું જ ભૂલી જાઓ’ કહેતાં એક અવાજ નહોતો સંભળાતો કે એક શબ્દ પણ નહોતો ઉચ્ચારતો. પિયોની પાસે બેઠી બેઠી ધૂળને સપાટ કરી બે શબ્દો લખી રહી હતી ‘ચીન’

‘જે લડાઈમાં બેડાવાના હોય તે હાથ ઉંચા કરે.’

સેંકડો હાથ ઉંચા થયેલા દેખાયા.

‘જે વિરૂદ્ધ હોય તે હાથ ઉંચા કરે ?’

એની ઉઘ અંગાર વરસાવતી આંખો સૌને ડારી રહી હતી.

એક હાથ દેખાયો નહીં. એને લેન માથું નમાવી ધીમેથી ટોળામાં પસાર થયો. વિજયલાલ ટોળામાં વાતો થવા માંડી.

બધું પત્યું. ઇવાને એને ત્યાંથી ઊંડામાં આવતો જોયો.
પાછળ પિથોની ચાલતી હતી.

‘આવું થાય પછી એ થાકી બચ છે. એનામાંથી કંઈ
આશ્યું ગયું હોય એવું જ લાગે છે.’ પિથોની બોલતી બોલતી
વાડ તરફ ગઈ.

પછી ઇવાન, વિમાનના સાંધાને મેક તે પૂરતો હતો ત્યાં
ગયો. હજુ પસાર થઈ ગયલી પળોની સુરખી અને ભલકમાંથી
એ મ્હાર નહોતો નીકળ્યો. એક સ્વપ્નાની ચમક હજુ એનામાં
દેખાતી હતી. વ્યાગ પાસે પાછો જશે ત્યારે જરૂર એ કહેશે:
‘મ્હને પાછો ત્યાં જવા દો’ હા હા, મ્હારે જવું જોઈએ. એન
લેને તો આજ એનો દેશ ઘડ્યો હતો. પહેલાંની જેમજ પોતાની
કુનિયા ધડી હતી.

‘ચાલો આપણે ક્યારે જમશું?’

‘સવાર ચાર વાગતે નીકળશું.’ મેકે કહ્યું.

‘ધાયું’ પાર પડ્યું?’

‘હા’ ઇવાને કહ્યું.

‘આ તો બહુજ મહાન વ્યક્તિ છે. આપણા સેનાની
જેટલો જ કદાચ એના જેટલો નહીં તો પણ એ અદ્ભુત
વ્યક્તિ છે. હું તો મારા સેનાનીને જ વળગી રહેવાનો ખરું ને?’

‘હું કાલે ચાર વાગે અહીં આવી જમશ.’ ઇવાને કહ્યું.

વ્યાગને જઈ ઇવાન કહેશે ‘હું અહીં રહી આપની સેવા
વધારે કરી શકીશ.’ મોડું કરવાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી. જો
વ્યાગની પ્રત્યાજ્ઞા ને અનુમતિ હશે તો ચાર દિવસમાં જઈ
પાછો આવીશ

‘હા સાહે’ મેકે તો દાંત કચકચાવીને વિમાનની પાંખો
ચોંટીશ કરવા માંડી.

કેટલીય વાર તો એ જે જીવન હવે જીવતાં હતાં તે સિવાય એને બધું જ કાલ્પનિક લાગતું. આવાં વર્ષોનાં એણે સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં. દિવસો પર દિવસો, અઠવાડિયાં પર અઠવાડિયાં વીતી ચાલ્યાં છતાં એને તામાનો કે છોકરાંઓનો વિચાર સરખો ન આવ્યો. આજે તો એને એમજ લાગતું કે એ અને એન લેન વર્ષોથી સાથે જ કામ કરી રહ્યા હતા. એકજ બુદ્ધિના હુકમો એ હાથે ઉપાડી રહ્યા હતા. કંઈક દિવસો લડાઈની ચર્ચામાં ગયા હતા. આ લશ્કર તો એક વધતું ઘટતું અથાગ યંત્ર જેવુંજ હતું. રાત ને દિવસ થોડાં માણસની બુધ્ધિને ગતિ આપતું આ લશ્કર અવિરામ કાર્ય ઉઠાવ્યા જ કરતું. એની સાથે એન લેન જેવાંજ બીજાં એ હતાં. એની જીવનકથા ધવાને કદી સાંભળીજ નહોતી પણ પોતાનું અંતર જેમ આત્મદર્શન કરાવી રહ્યું હતું તેવુંજ એને એ લોકોનું આત્મદર્શન કરાવતું.

લડવાનાં શસ્ત્રો એ લોકો પાસે નહોતાં. પૈસા મળતાં જ બધું આવી શકશે. વ્યાગતું લશ્કર પણ અડધું પડધું સજ્જ હતું. તેમને આપવા વ્યાગ પાસે પૈસા નહોતા. યુધ્ધપતિઓની નિમકલલાલી ખરીદી લેવા જેટલા પૈસા મળી રહે તો જસ હતું.

‘બાપાનીજ લોકો આપી શકે તેના કરતાં આપણે વધારે આપવું જોઈશે.’ ધવાનને ઠંડકથી વ્યાગે આ કહ્યું પણ ધવાનના અંતરમાં આગ જળી રહી હતી. ‘હજી પણ એવા ચીનીઓ છે કે જેમની દેશસેવા ખરીદી લેવાય છે!’

ધવાન તો આ માનીજ શકતો નહોતો.

વ્યાગે કહ્યું ‘હું’ એવા તો કેટલાયને ઝાળખું છું. પણ એ લોકોને પલટી શકાય એમ નથી. જેવા છે તેવા આપણે એવાઓને સુધારી ન શકીએ તો પણ તેમનો ઉપયોગ કરવાનો છે.’

‘હા’ ધવાને કહ્યું.

મેકની વાત તો ખરી છે. એન લેન ચ્યાંગ જેટલો મહાન તો નથી જ. કંઈ નહીં એન લેન તો એનો સાથી હતો અને તેથી જ એ એન લેન પાસે ગયો.

‘આપણે કંઈ વધુ પૈસાની જરૂર નથી. થોડી ઘણી જરૂર પડશે તો ખરી’ એ ફરી બોલ્યો. ‘પણ આપણે એના વગર ચલાવી લઈશું. આપણે વર્ષો થયાં પૈસા વિના લડી રહ્યા છીએ એટલે જેમ અત્યાર સુધી ચલાવ્યું છે તેમ ચલાવી લેશું.’

ધવાનને તરત જ ખબર પડી ગઈ કે આ તો બધા જ ગોરી-લાઓ છે. એ લોકોને ગમે તે હથિયાર આપશું તો લડી શકશે. એ લોકોને વીસ યાંત્રિક તોપો આપશું તો એ લોકો સો હશે એ રીતે લડશે. બંદુકો ન આપશું તો બાલાઓ અને છરા લઈ લડશે અને નહીં તો છેવટે પથ્થર પણ ફેંકશે. એ લોકો એક દુસ્મનને પણ જતો નથી કરતા અને સો એકને તો એક સપાટામાં મૃત્યુ વશ કરી દે છે. આ લોકો આ બધું જ કંઈ લશ્કરની ટુકડીમાં નથી કરતાં પણ છૂટા જવાયાં આમ તેમ સંતાતાં માળમાં ભરાતાં, અને પોતાના ખેતરોમાં પિસ્તોલ લઈ ભૂરા ખમીશ પહેરી કામ કરતાં.

પહેલી જ વસ્તુ એન લેને એમને કહી. પોતાનું ગામડું છોડી પહેલાં દુસ્મનની વાટે જ લડે. એ લોકોને એન લેને લશ્કરની જેમ નહીં પણ નાશ પામેલી ભૂમિ ખેડવા જવા મોકલવા માંડ્યાં. થોડાંક આજે, થોડાંક કાલે, એમ થોડાં થોડાં જવું એવો હુકમ કર્યો.

બધીજ જમીનોનો નકશો કાઢ્યો. ભૂમિના એક કટકાને અંગુલિનિર્દેષ કરી કહ્યું ‘તને સાંભરે છે, મહારા ગામની મહે’ કહેલી વાત ?’

‘હા, મહેને સાંભરે છે!’ ધવાને કહ્યું.

‘આ રહ્યું મહારા ગામ.’ એન લેને તો પોતાના ગામડા

સામે બેઠાજ ક્યું. પણ હવે તો એ પણ ગયું હતું 'એકે માણસ ત્યાં રહ્યું નથી. ઘરની બીંતો તો ક્યારની ફના તના મધ મધ છે. રસ્તાઓ પણ ધીકી ઉઠ્યા છે. મારો એક ભાઈ જીવતો હશે પણ મ્હને તેની ખરી ખબર નથી. ટંક ચાકિનું વેર લેવા બપાનની એક દ્રકડીએ સખત હુમલો કર્યો તેમાં આ બધું જ જમીનદોસ્ત થઈ ગયું.'

એક પણ એ અને ઇવાન નિઃશબ્દ બેસી રહ્યા. શું કહેવાય ?

'હું હમેંશાં વિચાર કરતો હતો હતો કે હું ફરીથી જમ્મશ ને એક નિશાળ ઉઘાડીશ.' અને પાછું થોડીવાર રહી કહ્યું 'મ્હને જે કંઈ તેમણે આપ્યું છે તેનો એ લોકો જીવતાં હતાં સારે, મ્હેં કશો બદલો આપ્યો નથી. હવે એ લોકો મરી પરવાયાં છે સારે જરૂર એનો બદલો વાળીશ જ.'

પિથોની એન લેનનો એક જુનો યુનીફોર્મ સાંધતી બેઠી હતી. તરતજ એ શીવવાનું મૂકી દધ એન લેન પાસે આવી અને પેલો નકશો હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધો.

'હવે તમે સવા બવ. તમારે વહેલું સવાનું છે તે ખબર છે ને ? સવારે તો તમે બહુ જ વહેલા ઉઠી બવ છો.' પિથોનીએ કહ્યું.

એન લેનની મનસ્થિતિ જરા બદલાઈ મધ. એણે ઇવાનને તરતજ કહ્યું: 'હું તો સદાય એક કૃષિપુત્ર જ રહેવાનો. મ્હને ફકડો ઉઠાડે તેજ મમે છે.'

આ બન્નેનો ઉંડો પ્રેમ બેઠ ઇવાનના હૃદયમાં ધૂમસની જેમ ઉદાસીનતા પ્રસરી રહી. કેટલાંય અઠવાડિયાં સુધી એને થયું કે એ આવું જીવન જીવી રહ્યો હતો. એને એકાએક તામાનો અવાજ એને ઓહાવતો હોય તેવું લાગ્યું. એને ઘણીવાર પિથોનીને અંતરની વાત કહી દેવાનું મન થતું પણ

એનાથી બોલી જ શકાતું નહોતું. એ લોકો એ કેટલું સમજ શકશે તેની ધવાનને ખાતરી નહોતી.

જૂના દિવસોમાં જે શાંતિથી એ ધવાનને કહેતો હતો કે તારા પિતા સાથે જીવન સંબંધ તોડી નાખ. તેજ શાંતિ આજે પણ એના મનમાં વસી રહી હતી. એની સરળતામાં હૃદયહીનતા હતી. ધવાનને થતું કે એ તો એમજ કહેશે 'કાંઈ પણ બપાનીને તું કેમ ચાહી શકે?' છતાંય ધવાન બચ્ચુતો હતો કે એની પ્રિયતામાં તો તામા જ હતી. અને એ સ્ત્રી માટે એનો પ્રેમ સદાય રહેશે જ. એ કાંઈ દેશની નહોતી. એ તો ધવાનની જ હતી.

એક વાર એને વિચાર આવ્યો કે ક્ષત્ર પિયોનીને એની જીવનકથા કહે. તેજ દિવસે એને તામા તરફથી પત્ર આવેલો હતો. દરેક વખતે તામાના પત્રો એના પિતાને ત્યાં સીલ થઈ આવતા. આજનો તામાનો પત્ર છોકરાંઓ શું કરે છે, પોતે શું કરે છે, તેના વર્ણનથી ભરપૂર હતો. 'છરો હવે નિશાળનાં બીજાં છોકરાંઓ જેમ નિશાળીઆનાં કપડાં ટોપી પહેરી બાકી પાકીટમાં ચોપડીઓ ઉંચકી નિશાળે બાય છે. ઘરમાં પણ હું એને શીખવું છું. અમે રોજ તમારી છબી પાસે ફૂલ મૂકીએ છીએ અને હું રોજ એમને તમારી વાત કરું છું કે તમે કેવા બહાદુર છો. ચીન કેવા સુંદર દેશ છે. અને આપણે ચીનના વતની છીએ. તે બધું જ એમને સમજવું છું.'

એ ગયો ત્યારથી જ તામાએ એને લખ્યું હતું કે 'અમે સૌ ચીનનાં જ છીએ.'

આજે, આ કાગળ એને મળ્યો ત્યારે એ નિર્જનતા એને ફેરી રહી હોય તેમ એને લાગ્યું. આસાધારણ શાંતિભર્યા દિવસ હતો. એન લેને સોને આરામ લેવા કહ્યું હતું કારણ કે દુશ્મનો પોતાનું સ્થાન બદલી દુમલો કરવાના છે તેની

તૈયારી કરવાની હતી. પિયોની જરા ઉભસમાં એન લેનનાં કપડાં શીવતી એઠી હતી. એને તામાની વાત પિયોનીને કરવાનું મન થયું, છતાંય કાણુ બાણુ શું એને કંઈક ખંચકાવી રહ્યું હતું. એણે પૂછ્યું : ‘ પિયોની ! ‘ તને કદી છોકરો જન્મ્યો હતો ખરો ? ’

પિયોનીએ એની સામે ઉંચું બોલ્યું. દિવસના પ્રખર તેજમાં એને પિયોનીની નાજુક ચામડીમાં ફાટો પડી ગયેલી દેખાઇ. જે બાલ એક વાર તેલથી ભર્યા ને ઢીસા હતા તે તેલ વગર તપકીરી દેખાતા હતા. હજુ પણ એ જુવાન દેખાતી હતી. પિયોની ત્રીસથી વધારે નહિ હોય એમ ધવાનને થયું.

‘ મ્હને એ છોકરાં હતાં. ’ અને પાછું શીવવામાં ધ્યાન રાખતી બોલી : ‘ હું ખીજી વખત માંદી પડી ગઇ. હવે તો મ્હને છે જ નહિ. ’ ફરી પાછું એણે શીવ્યા જ ક્યું. પછી થોડીવારમાં બોલવા લાગી. ‘ હું તને શામાટે નહી કહું ? તું તો મ્હારો બાઇ. મ્હારું પહેલું બાળક સંગ્રહણીમાં મરી ગયું. અમારું જીવન બાળકને માફક આવે એવું નથી. અમને કેવાં ધકલવામાં આવ્યાં હતાં ! ખોરાક પાણી દર દિવસ બદલાતાં જ ગયાં. મ્હેં તો પાંચ વર્ષ ઉછેરો ને એક દિવસમાં ગુમાવ્યો. મ્હેં એને દાટી દીધી. અહીંથી દક્ષિણ તરફ, એટલે દૂર છે કે હું એની કબર પણ બેવા નથી પામવાની. ’ એણે માથું ધુણાવ્યું પણ રડી નહી. ‘ ખીજી નાનાં છોકરી જન્મી. એ આવી તે પહેલાં એટલો સમય ગયો હતો કે મ્હને ખૂબીક હતી કે મ્હને બાળક નહી થાય. એન લેન તો ઇશ્વરમાં માનતો જ ન હતો. એટલે બાળક માટે એ શબ્દ કોને કહેવાના ? પ્રાર્થના કેમ થાય ! પણ પછી ફરી પાછું બાળક આવવાનું સરભયું. ’

પાછી જરા અટકી એ બોલવા લાગી : ‘ પછી અમારી લાખી ફ્રેચ શરૂ થઇ. એના જન્મ પહેલાં જ પૂરી થાય એમ

પ્રયત્નતાં અમે આખો દિવસ ડુંગર ચડ ઉતર કરતાં, રણમાં અને રસ્તાઓ પર ભટકતાં. હું માંદી ન પડી પણ કાષ્ઠકવાર ચાલવું ને કાષ્ઠકવાર ઘોડા પર બેસવું પડતું. ઘોડા પર બેસવાનું તો થણું જ ખરાબ. રસ્તાઓ પણ ઢેકાઢળીયાવાળા, કેટલેક ઠેકાણે તો પગદંડી જ નહી. સારું થયું કે તારા પિતાએ મદારા પગ બંધાવ્યા નહોતા. એમ કરતાં છેવટે મહેને દીકરી જન્મી. તે પણ પાતળી અને નાની. એને સાથે લઇ જવાય એમ નહોતું. મહેં ઘોડા પૈસા આપી એને એક ખેડૂતની સ્ત્રીને આપી દીધી. મહેં કહ્યું કે હું પાછી આવું ત્યારે આપજો.

‘અને એને ત્રણ વર્ષ થયાં. મહેને તો યાદ પણ નથી કે કયી સ્ત્રીને એને આપી દીધી, એનું મોઢું પણ યાદ નથી. એનું નામ વેંગ હતું એટલી જ મહેને ખબર છે.’

‘અને એન લેને આ બધું જ થવા દીધું?’ ઇવાને પૂછ્યું. ઇવાનની સામે પિયોનીએ જોયા જ કયું. ‘તું તો એને ઓળખે છે ને?’

ઇવાનથી કશું બોલાયું જ નહિ. એન લેનને એ ઓળખતો હતો. એ પણ પિયોની પાસે પોતાની માન્યતાના પાલનની આશા રાખતો હતો. પિયોનીને પણ એક ટેકરી પર બાગવાળું નાનું થર નક્કી ગમત જ.

‘તેની પાછળ જવા માટે તને પરતાવો થાય છે?’

‘ના ના, એના વગર મદારું શું થશે?’ એણે પાછું સ્વરજ સામે જોયું. ‘હવે તો મોઢું થયું લાગે છે.’ શીવવાનું બધું જ વિંટાળી દીધું અને એના યુનિફોર્મમાં મૂકી પાકીટનું બટન ખીડી દીધું.

‘સોયોની કીંમત થણી જ વધી ગઇ છે. હાશ! મદારી પાસે હતી તે બોવાઇ ન હોત તો સારું. હશે, જરા હું બેદરકાર રહી. ચાલો, હવે હું એનું ખાવાનું લઇ આવું.’

પિયોનીને પસાર થતી ધવાને જોયા કરી. હજુ પણ એવી લલિત ગતિથી એ ચાલતી હતી ! એની દેહ પણ પાતળી હતી. એ કદી જીવનમાં રૂઢા તરીકે જીવશે જ નહિ. એન લેનનું જીવન એ દીર્ઘ ઇચ્છતી. છેવટે ધવાને નકકી કર્યું કે તામાની વાત પિયોનીને નજ કરવી. એ તો કહેવા જેવું બધું જ એન લેનને કહી દેશે. એન લેન એજ એના જીવનનું મધ્ય બિન્દુ હતું. તામાની વાતો તો નહી જ કરવી.

‘આ લડાઇમાં દરેક માણસ યથાશક્તિ લડતું. બીજે બધે, લડાઇ માટે માણસોને પરદેશી અમલદારો લશ્કરી કેળવણી આપી રહ્યા હતા. માણસો ભેગાં કરી રહ્યા હતા અને સૈનિકોને એક વેશમાં ઉભા કરી દેતા. અહીંયાં જ્યાં ધવાન હતો ત્યાં આવું કશું જ નહોતું. આ માણસો આવું કશું સહન કરી નજ શકતા. એ લોકો દુસ્મનની સરહદની એટલી બધી પાસે રહેતાં કે એક દિવસની અંદર એ લોકો પોતાની ગુમાવેલી ધરતીમાં પહોંચી વળે. અહીં કોઇ થાણું પણ નહોતું અને માણસને દોરવનાર માથે કોઇ નહોતું. એન લેન ગામડામાં રહેતો અને ખેડૂત જેવોજ લાગતો. એની આસપાસ એનાં લોકો ખેડૂતો અને લોકડાં કાપવાવાળા જ બની વસતાં અને બીજાનું કામ કરતાં. માણસો પોતાનાં બાળકો અને ઘર સંભાળવા સિવાય લાંબો વિચાર કરતાં જ નહી. કોઇકવાર દુસ્મને જીતેલા પ્રદેશોમાં અણુધાર્યાં જઇ કેટલાય બપોનીઓને મારી આવતા. બપોનીઓ આવી ગામડામાં શોધ જોળ કર્યા કરતા અને એનું વેર લેતા. આ બધાં નાનાં માણસો બિચારાં ને આ બધી વાતોનું જ્ઞાન જ નહોતું બાળકોની નિર્દોષ આંખો જેવી જ એમની આંખો દુસ્મનેને ભેટ રહેતી. એન લેનનાં માણસો આંખોથી ઓળખાતાં નહિ.

‘અમે તમને શું કામ મારી નાખ્યાં હોય’ એવું બોલ્યા.

કરતાં ‘અમને પરવા નથી, અમારા પર કોણુ રાજ કરે છે તેની. અમને તો ફક્ત અમારા ખેતરો ખેડવા ઘો ને અમારું કામ ચલાવવા ઘો. ધંધો કરવા દો તો બસ છે. અમારા રાજ્ય કર્તાઓને અમે ધિક્કારીએ છીએ. એ લોકો બધા જ દુષ્ટ છે. અમારી કાયા કર બરીને ખવાઈ ગઈ છે. જો એમના કરતાં તમે અમારા પર સારું રાજ કરો તો તમે બધે પધારો.’

હવે બપોની લોકો અંદર અંદર અદ્વિત્ય કરી રહ્યાં હતાં પોતાના અમલદારો પર લખી મોકલતા : એ લોકો પર આપણે રાજ કરીશું તો તેઓ બહુ જ આનંદ પામશે. બપોની છાપાઓમાં પણ આ વાત આવતી. તામાના પત્રમાં પણ આ વાત વાંચી એણે લખ્યું હતું કે એ પોતે આ વાંચી ખુશ થઈ હતી અને હવે એ અને છોકરાઓ ધવાન પાસે જલદી આવી શકશે. લડાઈ પણ પૂરી થઈ જશે.

આમાંનાં કેટલાંય નિર્દોષ દેખાતાં લોકો એન લેનના હાથ નીચે જ કેળવાયલાં હતાં. કેટલાંકને ધવાને પોતે કેળવ્યાં હતાં અને એ લોકો પાસેથી ધવાને પણ ઘણું શીખવાતું મળ્યું હતું. આ લશ્કરમાં કોઈ ઉંચું કે કોઈ નીચું નહોતું. જો એકાદને કંઈ પણ આવડતું હોય તો બીજાને તે તરતજ શીખવી દેતો. બધાં જ સરખું ખાતાં, સરખું પહેરતાં ઓઢતાં. અને બધાંની આર્થિક સ્થિતિ પણ એકજ ગણાતી હતી. એના પિતાથી તો આવું જીવન જીવાત જ નહીં. પણ એમાં એમનો દોષ કે ગુણ નહોતો. હવે ધવાન પહેલાં જેવો બાળક રહ્યો નહોતો. એને થતું કે સૌનું જીવન એકધારું હોતું નથી. દરિદ્રતામાં સ્વતંત્રતાનો ધ્વનિ છે તેથી ઘણાંને તે પ્રિય છે. પણ તેજ સ્વાતંત્ર્ય કંઈ દરેકને પસંદ પડે એવું નથી હોતું.

પણ એન લેનનોજ માર્ગ એ સારો જ માર્ગ છે એવું પણ

ધવાન નહોતો માનતો. એન લેન મરણપર્યંત પોતાના સિદ્ધાંતોને વળગી રહેશે. એને તો પોતાનું ઘર, બાળકો, કે પોતાનું કંઈ પણ કહેવાય એની તમા જ નહોતી. જો લડાઈ ન થતી હોય તો એ કોઈ પણ પ્રકારે લડાઈ ઉપસ્થિત કરશે. જે એને એકવાર સત્ય લાગ્યું હશે તેને માટે એ જીંદગી સુધી લડ્યા જ કરશે. ધવાનને તરતજ થયું કે એ પણ એવો તો નહોતો જ. પહેલાં એના પિતાના ઘરમાં તો એની કદપનામાં સ્વતંત્રતાનું જીવન શ્રેષ્ઠ લાગતું હતું. હાલના જેવું જીવન એણે જીંદગીમાં જીવ્યું ના હોત. એને તો કદી જ સંતોષ થવાનો નહોતો. પણ જેમજેમ દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તેમ એને ખાતરી થતી ગઈ કે પ્રજ્ઞના ઘડતર માટે એન લેનના વિચારો અને શોખના પૂરતાં નહોતાં. પણ જે માણસોને આ કામ માટે હાલ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા તે લોકો પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતાં. પણ પૂછ પછી એમનું શું? એમને તે વખતે કોઈ પણ રાજ પોતાના દુશ્મન જેટલું જ આકર્ષ લાગશે.

એન લેન સાથે આ બાબત રોજ ચર્ચા થતી.

‘આ લડાઈ પૂરી થશે ત્યારે એ લોકો શું કરશે? હમણાં તો બાપડા સાદા લોળા બતાવે ત્યાં બધા એવા માણસો છે. હું તો ઇચ્છું કે એ લોકો આપણા પર થોડી વાર રાજ્ય કરે. આપણા રાજનું કાયદા ધોરણ થડે.’

‘તારે માટે બસ છે.’ ધવાન કહેતો. ‘કારણ તું તો આ બધાંમાંનો એક છે.’

‘અને તું નથી?’ એન લેને પૂછ્યું.

‘હા, હવે હું પણ એ લોકોમાંનો એક છું.’ ધવાને કહ્યું.

એન લેન વિચાર કરવામાં ધીરો હતો. ‘પણ હું અને તું કંઈ થોડી આખી પ્રજા છીએ! આજની પ્રજા કંઈ ફક્ત એક જ માણસનું તંત્ર નથી. સરલ માણસોનું સાદું તંત્ર નથી.

એ પણ એક જાતનું ચંત્ર છે. અને એ ચંત્ર લોકોપયોગી બનાવવા માણસોએ ઘણું જાણવાની જરૂરિયાત છે.’

‘આપણે પૂરતું કરીએ છીએ.’

‘તું શું ધારે છે? આપણને ખાવા, પીવા ને પહેરવાનું મળે છે. આપણે આઝાદ છીએ. આપણને ન્યાય મળે છે. અને મનુષ્યને આ ઉપરાંત બીજું શું જોઈએ?’

‘ના, ના આટલું કંઈ પૂરતું નથી.’ ધવાનના હોઠ સુધી આ શબ્દો આવી રહ્યા હતા. પણ એટલો નહિ. એન લેન તો એક વાર ઘડાયો. ફરી એને એની માન્યતાઓમાંથી કોઈ ચલાવી શકે એમ નહોતું. તરણ વચ્ચે એના કેટલાક વિચારો ને સ્વપ્નાઓ ઘડાઈ રહ્યાં હતાં. અમુક ઢાળકાંઓ એનું સ્વરૂપ ધરી રહ્યાં હતાં અને તેમાં ફેરફારને સ્થાન નહોતું. આજ સ્વપ્નાંઓની સિદ્ધિ માટે એ એનું જીવન અતીત કરતો હતો, અને દિનપ્રતિદિન આજ સ્વપ્નાંઓની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરવામાં એનું જીવન પણ વધું જશે.

પણ ધવાનનું સ્વપ્ન તો બદલાઈ ગયું હતું.

જેમ જેમ એ એન લેન સાથે, આ લોકો સાથે વધારે રહેવા લાગ્યો તેમ તેમ એ જોઈ શક્યો કે એની દેશભક્તિના આદર્શોને વિચારશ્રેણી બદલાયાં હતાં, એને એમ થયું કે આ માણસોના હાથમાં રાજસત્તા સારી નહી, કારણ કે પ્રમાણિકતા અને સરલતા જીવન પ્રગતિ માટે બસ નહોતાં જે હોય તો પણ એ પ્રમાણિકતા અને સરલતાની કક્ષા ઘણી ઉંચી હોવી જોઈએ.

ધવાને એના પર વિચાર કર્યો. આ લોકો પછી દેશને કોણ ઘડશે, કોણ એના કાયદા અને ધોરણ ઘડશે, કેવા કાયદા થશે? એણે જોયું કે એન લેનને તો જેટલી વાતની સમજ ન પડે તેટલી પર એ રાજ્ય કરી શકવાનો નથી. જીવનપ્રકાશ જ્ઞાન, શિસ્તપાલન, નિયમિતતા, લાક્ષિત્ય, આ બધાની જીવનમાં

એટલી જ આવશ્યકતા છે પણ એ એન લેન સમજવાનો નહીં. ધવાનના મગજમાં બીજા જ વિચારો આવ્યા એને તામાએ બદલી નાખ્યો કે કેમ ? એણે એની રોજની વર્તણૂકમાં પણ નિયમ પ્રેમ અને લાલિત્ય શીખવ્યું હતું. એની સાથેનાં દશ વર્ષે તેા એની નસેનસમાં વસી ગયાં હતાં. આ આત્મભાન બહુ જ કડવું લાગતું. જાપાનની દશ વર્ષની જીંદગી એના હાડમાં વસી ગઈ હતી. જાપાનનું જીવન એનામાં એતપ્રોત થઈ રહ્યું હતું. પોતાના દેશ કરતાં જાપાનમાં સહિસલામતી વધારે હતી. જાપાન નિયમવશ હતું માટે જ આટલું સહિસલામત હતું. પણ એન લેન પાસે દુશ્મનના ગુણો ગાવાની એની હાંમત નહોતી. કામપણ પોતાના દેશનો પૂજક, દુશ્મનનાં દેશની મુક્તકંઠે પ્રસંશા કરી શકે તે એન લેન સમજી શકત જ નહીં. ધવાન પોતાની જાતને ઓળખતો હતો. તેને પોતાનું વતન વહાલું હતું છતાં તે સહમજતો હતો કે પોતાનો દેશ ખૂબ દરિદ્ર હતો. એમની નિરંકુશતા ખરી સ્વતંત્રતા નહોતી કારણ કે એને લીધે તે તેઓ ભૂખમરો, લુંટકાટ અને પ્રારવટીઆઓના ગુલામ બન્યા હતા. અને એને વિચાર આવતો કે સ્વતંત્રતા અને વ્યવસ્થા સાથે સાથે જય તે જ ખરી સ્વતંત્રતા.

આ બધા જ વિચારો એના પરિપકવ બનેલા વ્યક્તિત્વનો આભાસ કરાવતા હતા. એને ખાત્રી થવા માંડી કે જીવન પર્યંત એ એન લેન સાથે કામ કરી શકવાનો નથી. આ લડાઈના અંત સુધી એ એનો સાથી બની રહેશે. પણ આનાથી પર એક નવી દુનિયા સર્જાવી જોઈએ. તે કેવી હશે તે એ હમણાં કહી ન શકે. પછી એણે વિચાર કરવો છોડી દીધો. જે પળો હતી તેજ પળોનો વિચાર કરવો બસ હતો. અને તેના વિચારો છોડી પોતાનાં બાળકો અને તામાને આ દેશમાં ક્યારે લાવી શકાશે તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો.

શિયાળાના હાંખા દિવસો જ્યારે વસંતની રાહ ભેટી હશે, મકાઈ કાલીયાંગ ઉગી નીકળશે ત્યારે એ તામા અને બાળકોને દરિયાપાર જઈ ઘેર લાવશે. એ લોકોને પોતાનું ઘર કેવું લાગશે ? ઘર ક્યાં હશે ? એને પોતાના વિશાળ દેશનો વિચાર આવ્યો. ઉત્તરનો ધીકતો સૂર્ય, શીતળ ઊનાળો, હીમ ભરી શિયાળાની રાત, બધું જ તાજગીભર્યું ને આરોગ્યભર્યું હતું. મધ્ય દેશની લીલી ફળદ્રુપ ભૂમિ અને દક્ષિણના ફૂલ ફળો, તામાને તે આ પુખ્તો જરૂર ગમશે જ. આવા વિશાળ દેશમાં એના છોકરાઓ શિશુવયમાંથી પુખ્ત ઉંમરનાં ક્યાં થશે એ કહેવાનું રહેલ નહોતું. એ તો બધાં જ મોટા મોટા શહેરોની કલ્પના કરી રહ્યો હતો. હોન્ગકોંગ, સુઆઉ, નાન્કીંગ, હોન્કો.

અને પછી દુશ્મનો એક પછી એક શહેર કબજે કરતા ગયા. પાનખરમાં શાંધાઈ ગયું. એના પિતાએ એને એક ભયંકર વિગતોથી ભરપૂર પત્ર લખ્યો. કેટલાય ધાયલ થયેલાં સૈનિકોની વાર્તા લખી કે જેમની સારવાર પણ કરવી મુશ્કેલ થઈ પડી હતી. સુઆઉ શિયાળાની શરૂઆતમાં જ ગયું. હંગકોંગ પણ હવે આપણા કબજામાંથી ગયું. આ સ્વર્ગીય ભૂમિમાં નાનપણમાં એના માતાપિતા સાથે એ એક વસંતઋતુમાં ગયો હતો.

કાણે જાણે કેમ જો કે દુશ્મન એ લોકોના દેશની ભીતરમાં પ્રવેશ્યા કરતો હતો તો પણ નાન્કીંગ જશે એની કલ્પના પણ એને ન આવી શકી. વ્યાંગ ત્યાં હતા. એને આ માણસમાં કંઈ અકથ્ય શ્રદ્ધા હતી, એના પિતા જેવો એ પણ હતો. એ પ્રભુમાં માનતો નહોતો, પણ વ્યાંગને એનો પ્રભુ બનાવ્યો હતો. છતાં નાન્કીંગ પડ્યા પછી તો સૌનું અંતર ભેસી ગયું. એક દિવસ તો લોકો બધાં જ શોકમાં ભેસી ગયાં. ગયેલા પ્રદેશનો શોક કરતાં વિચારસૂષ્પ્તિમાં ફળી રહ્યાં. એન લેન જ એક મિજલસ

કરી. બધાને ભેગા કરી, હિંમત આપી દુશ્મન સામે ઉભાં કરી શક્યો.

‘આપણે આ બધાં શહેરોને શું કરવાં છે? આપણને નાન્કીંગ જોડે શું લેવા દેવા? ત્યાંથી આપણને શું આવતું હતું? આપણે તો એ ગુમાવ્યું છે એવું લાગશે જ નહીં. આપણે જે હમણાં લડત ખેંચી લઇએ અને દુશ્મનને જીતવા દઇએ તો પછી આપણે એકલા લડવું જ પડશે ને? તેના કરતાં હમણાં બધાં ભેગાં લડી નાખીએ તો આપણે જીતીશું અને દેશ પણ આખો આપણો થશે.’

આવું આવું એન લેન બોલી બહુગરની બળ પાથરતો. એની આંખ શબ્દે શબ્દે ચમકતી, અવાજ ભર્યો ભર્યો લાગતો. એની ભાષા સરળ, લોકોને સમજાય તેવીજ હતી. પણ ધવાનને થયું કે એન લેનની આ લોકપ્રિયતા લગાઇ પછી ટકવાની નથી. રાષ્ટ્રના ઘડતર માટે આનાં બહુ નિષ્ફળ બની જશે. તે વખતે એન લેન કંટાળી જશે, એની ધીરજ જીવન સાથે ખૂટી જશે, અને પછી પાછો પોતાની જાત પર જઇ ખીજે બળવો શરૂ કરશે. પરંતુ હમણાં તો તે દેશની જરૂર પૂરી પાડી રહ્યો હતો.

આ પછી જ્યારે પણ એકાદ શહેર દુશ્મનનાં હાથમાં જતું ત્યારે તેઓ વધારે જોરથી લડતાં. તેઓ દુશ્મન સાથે મોટી મોટી લડાઇ ખેલતાં નહોતાં. જોડેજોડ જીતતાં કે હારતાં નહોતાં પણ દુશ્મનમાં ઘસારો પેસી રહ્યો હતો. છૂપા ધામાંથી વહી જતાં રૂબરૂ જોણે એવી એના પર અસર થતી. કંઈ જહાર કહેવામાં આવતું નહીં અને જાપાંઓ પણ કશું જાપતાં નહોતાં, જતાં કોઇક રાત્રે દુશ્મનની જાવણીમાંથી સો માણસો મરેલાં નીકળતાં કે કોઈ પૂલ તૂટી પડતો, કે કોઇક વાર આગગાડી પાટથી સરી જતી. કે કોઇક વાર દેખાતા સીધા રસ્તાની નીચેથી દારૂઓ

દુશ્મનની મોટરો ઉરાડી નાખતો. અથવા તો કેટલીક વાર દુશ્મનની છાવણીમાં આગ ભડકતી દેખાતી અથવા દારુગોળા ને પિસ્તોલ ભર્યાં કંઈક ભપાની વહાણો લૂંટાઈ જતાં. આ રીતે અનેક પ્રકારે ભપાનને નુકશાન પહોંચતું.

આ ભતની લડાઈ એન લેનનાં માણસોને આવડતી. ઈવાનને ખાત્રી થઈ કે આ રીત જ જરાબર છે. એના પિતાના પત્રમાં રોજ આવતું કે દક્ષિણમાં ચીની લશ્કર બહુ બહાદુરીથી લડે છે ને દાતરડાથી થઈને વઘાય તેવી રીતે દુશ્મનોને કાપી નાખે છે. દુશ્મનોની તોપને મોટે જવાનું હોય તો પણ કંઈક અજબ આજ્ઞાકિતતાથી તે આગે કુચ કરે ભય છે. ચ્યાંગે પરદેશી યુદ્ધતિનું જ અનુકરણ કર્યું હતું. ઈવાનને થતું કે પરદેશી યુદ્ધનીતિથી આપણને સફળતા મળવાની નથી. એન લેને જૂની શસ્ત્રવિદ્યા કબજે કરી હતી તેજ તેમને માટે તો સારી હતી.

એક દિવસ એના પિતાએ લડાઈના અંતની શંકા બતાવી. એના પિતાના અંતરમાં યુદ્ધની ખીક સંચરવા માંડી. ‘આપણાં માણસો પાસે ફક્ત થર છે. યંત્રો સામે ઉભા રહેવા નાની પિસ્તોલ સિવાય ખીણું કશું જ નથી. ઘણીવાર ખાલી હાથે ભય છે. સારા સારા જુવાનીયાઓ તો ક્યારના ખતમ થયા છે અને આ કતલખાના માટે ખીભને કેળવવા બહુ જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.’

એન લેન પાસે ઈવાન એના પિતાનો પત્ર લઈ ગયો. એન લેનને કહ્યું ‘તું ચ્યાંગ પાસે જ અને એને આપણી યુદ્ધ વિદ્યા સમજાવ. એની પાછળ પડીને કહે તો ?’

એ લોકોએ લાંબો વખત વાતો કરી. પહેલાં એન લેનને આ સૂચના પસંદ ન પડી, કારણ કે એને વહેમ પડ્યો કે ત્યાં એને મારી નાખવાની તક તો કાંઈ સાધી નહીં લેને ?

‘તું મ્હારે જમ્લે કેમ નથી જતો ? તું તો સદાય સહિષ-

લામત જ છે. તારા જેવા પિતાના પુત્રની સામે કોઇ આગળી પણ ચીંધવાનું નથી.’

‘ચ્યાંગ થોરો મ્હારું સાંભવાનો છે?’ એના પિતા સંબંધી મારેલું મ્હેણું ધવાન ગળી ગયો. ‘એ જાણે છે કે તમે કેવા દુશ્મન હતા!’

એન લેન હસી પડ્યો. એણે એના બાપને તાર કુર્ચા ને એના પિતાએ મેક ગર્કને એન લેનને તેડી લાવવા કહ્યું. એ લોકોને હસવાની પળો મળી ખરી. પણ એકાએક હવામાં હડતાં પહેલ્લી વાર એન લેનને ખીક લાગી. ધવાનના હાથે એની એ ખીક ઉરાડી દીધી. ધવાને ગગને વિહરતું અદ્વિત્ય થતું વિમાન જોયા ક્યું. ચ્યાંગને ને એન લેનને મળતા જોવાની બહુ જ મજા પડશે.

ધવાનની વાત ખરી પડી હતી. એન લેન જમને તરતજ પાછો આવી ગયો. એનાથી તો પેલા શહેરમાં બહુ રહેવાયું જ નહીં. ચ્યાંગે જ્યાં ત્યાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે હવે આપણા લશ્કરો પરદેશી રીતો પ્રમાણે ન લડે. જ્યારે દુશ્મનો આવે ત્યારે પાછા હઠે. જ્યારે દુશ્મનો પાછા હઠતા હોય ત્યારે જ એ લોકોએ હુમલો કરવો. જ્યારે દુશ્મનો હુમલાની આશા ના રાખતા હોય ત્યારે જ એ લોકોએ હુમલો કરવો. પશ્ચિમની સામસામાં લશ્કરોએ લડવાની રીતોજ મૂકી દેવી.

જ્યારે આ વાત કરવામાં આવી ત્યારે દરેક ચીનામાં પાછું ચેતન આવ્યું. તેઓને લડતાં આવડતું હતું તે રીતે જ લડવાનું હોય તો તો જરૂર જીતશું જ. ધવાનને એના અંતરમાં સતોષ થયો કે હવે માણસો નકામાં મરશે જ નહીં. ભવિષ્યમાં હવે દુનિયામાં સારામાં સારા સૈનિકો સામે ટક્કર ઝીલે એવી તૈયારીઓ કરવી ને એવું સૈન્ય ઉભું કરવું. દરેક ભતનાં વિમાનો, અને વ્હાણો બનાવી નૌકાધારીઓ અને નાવિકો તૈયાર

કરવાં. પણ હમણાં તો જેમ છે તેમજ જે છે તેને ઉત્તમ માની
ચુક હડી લેવું.

આ રીતે લડતાં એન લેને ભાગ્યેજ એકાદ માણસ ગુમા-
વ્યો હતો. જો કોઈ માણસ પોતાની જીંદગી ગુમાવી દે તો તો
એ એની નિર્જાતા કે કંઈ પણ ભૂલ થયેલી મનાતી, છતાં
દુશ્મનનાં લીધેલા જીવોની સંખ્યા રોજ વધતી જતી.

એન લેન અને ઇવાનનો મેળ હવે મળવાનો નહોતો.
જેમ જેમ વખત પસાર થતો ગયો અને મકાઈના ઊંડ વધવા
માડ્યા તેમ રોજે રોજ માણસો પાછાં લડવા નીકળી પડ્યાં.
દુશ્મનોને મારી નાખતાં ત્યાં લગી ઇવાન કશુંજ ન ઓલ્યો.
પણ જ્યારે કેદી તરીકે બપોનીએને પકડી લાવતાં ત્યારે એને
અને એન લેનને મતભેદ થતો. ઇવાન આ બાબતમાં એન લેન
કરતાં ઉંચા આદર્શો જતાવતો. એન લેન જન્મ સાથે જ કંઈ
જડતા લાગ્યો હતો તેને જ વળગી રહ્યો હતો. શિશુવયમાં
જેએલાં દુકાળો, જીવનની કમનશીબી, અને જેએલાં દુઃખો એ કેદી
ભૂલતો જ નહીં. પોતાને જે વીત્યું છે તેને માટે માણસોનો જ
વાંક કાઢતો. એને તો એના પોતાના જેવા જ માણસો પ્રિય
હતા. પણ જે એના જેવાં નહોતાં અને એની વિચારશ્રેણીનાં
નહોતાં તે લોકો એનાં મટી જતાં ને પારકાં થતાં. આને લીધે
એનો માર્ગ નહીં અનુસરનારને એ ધિઃકારતો અને એને મન
દરેક બપોની મનુષ્ય કરતાં નીચી કાટીનો પ્રાણી હતો.

ઇવાનને શિશુવયની સ્મૃતિ મીઠી હતી. એ તો જહુ જ
સુખ અને લાલપાલનમાં ઉછર્યો હતો. એને એકવાર જે વસ્તુ
આત્યંત કટુ લાગતી તેજ વસ્તુઓ આજે એને નિર્જીવ લાગી.
એકવાર એની દાદી પર એને ધિક્કાર છૂટતો હતો. આજે જ્યારે
એ અવસાન પામ્યાં હતાં, જ્યારે એ મૃત આત્માને શાંતિ મળે
તેની રાહ બેતી એની દેહ મંદિરમાં દટાઈ રહી હતી, ત્યારે

એને થતું કે એ કેવો એની અશીષુની વાસને પ્રિઃકારતો હતો ! એના ઉંડા દિવ્યપ્રેમ પાસે આ કેવી તુચ્છ વાત હતી ! ઇવાન જરા ગંભીર થતો ત્યારે પણ એ કેવી ચિંતા દર્શાવતી અને એને વિનવતી. આ બધું સ્મૃતિમાં આવતું. તે પહેલાં એ સમજ્યો હતે તો જરૂર એ એને કદી પ્રિઃકારત જ નહી.

એના અને એન લેનના પૂર્વજીવનની ભૂમિકા જ જૂદી હતી. આજે ઇવાન આનું જ પૃથક્કરણ કરી રહ્યો હતો. બંદિવાનોને ઠાર કરવા બાબત આ બંનેને મતભેદ થતો. પિયોની બહુલીવાર આ તકરારોનું સમાધાન કરતી અને કહેતી :

‘એન લેન, તું જડ છે, વેદીયો છે. ઇવાન, તું પણ જડ છે. પણ તારો જડતા ને નાબુકાદ પોષવામાં આવેલાં છે. રમજુમતી સોનાની ધુધરીઓની લગામથી બંધાયેલા વેગવંતા અશ્વના જેવાં છે. તું થોડાને બળદ થવાનું ના કહેતો ને બળદને થોડો કરવા ના જતો.’

પણ આ બાબતમાં પિયોની યે બંનેને સમજવી શકતી નહી.

ઇવાન આવ્યો ત્યારે એન લેનનાં માણસોને બંદિવાનોને મારી નાખવાની ટેવ પડી ગઇ હતી. ફક્ત કોષકજ બચતાં. જે કોષ બહુ તોફાની દેખાતાં, કે જરા બંડ ઉઠાવતાં દેખાતાં. કે જેમને મૃત્યુ પણ ડારતું નહી પણ એક રમત જેવું લાગતું. તેવાઓને તે જીવતા પકડી લાવતા. આ લોકોને ધીમે ધીમે પોતાને આનંદ પડે તેમ સતામણી કરી રીબાવી રીબાવી યમસદન પહોંચાડતા. પહેલાં તો એ લોકોને કોષ પાંજરામાં પૂરી દેતાં કે ઝાડ સાથે બાંધી દેતાં. સળીયા લોકતાં, સળગતી મશાલોથી હાથ પગે કામતાં કે જેનાથી શરણે આવેલા દુશ્મનની હાંસી થાય અને લોકોને બડીબર ખેલને આનંદ મળે.

એક દિવસ એન લેન પર ખૂબ ગુસ્સે મઠ આવેશમાં

ધવાન એની પાસે આવ્યો.

‘તું આ બધું જ ચાલવા દે છે?’

તે વખતે એન લેન નકશામાં રાત્રે હુમલો કર્યા કરવો તે બોધ રહ્યો હતો.

‘બારણાની બહાર બો. ધવાને કહ્યું.

એન લેન બહાર આવ્યો અને બારણું ઉઘાડ્યું.

‘શું છે?’ એણે પૂછ્યું.

‘તું કશું જ બોતો નથી?’ ધવાને બચકર બની પૂછ્યું.

‘નારે, હું કશું બોતો નથી.’ એણે બાણી બોધને કહ્યું.

‘તું આ માણસો આનંદ કરી રહ્યાં છે તેની વાત કરે છે?’

‘તું એને આનંદ માને છે?’ ધવાને બ્રમ પાડી. તેજ વખતે એક મુખાં માણસે હસતાં હસતાં ટોળામાંથી બહાર આવી પેલા સાંકળથી બાંધેલા માણસની આંખમાં અંગુઠો કોર્પી. એની આંખો ફાટી ગઇ અને રધિર વહેવા લાગ્યું. એ માણસે ફક્ત એક જ ચીસ પાડી. પછી હોઠ દાંતમાં દાળી ચૂપ થઇ ગયો. આ ઉબળી હવામાં એને મોટે પરસેવો નીતરી રહ્યો.

‘આ લોકોને બધાની જ કેમ મનાઇ કરી શકાય?’ આ બધું બોતાં ઠંડે કલેજે એન લેન બોલ્યો. ‘બીજાં બધાં વિજયી સૈન્યને શું શું મળે છે તેનો વિચાર કર. દારૂ, ખોરાક, પૈસા, લુટફાટમાંથી મળેલું બધું, અને આપણું સૈન્ય જ્યારે દરરોજ મરી રહ્યું છે, પોતાનું જીવન આપી રહ્યું છે ત્યારે એ લોકોને એનો એજ ખોરાક અપાય છે. આપણી પાસે પૈસા પણ નથી. એ લોકોને પણ કંઈક તો બોધએ ને?’

‘ના, પણ આવી શરમબળી રમતો તો નજ રમવા દેવાય. ધવાને કહ્યું, ‘આવું તો અસંસ્કારી ને અલુચડ લોકો જ કરી શકે!’

‘હા, એ લોકો અલુચડ ને જંગલી જ છે!’ એન લેને

જરા ધીમા પડી કહ્યું. એની ચમકતી આંખોમાં કઠોરતા પાકું સ્વરૂપ લઈ બેઠી હતી.

‘હજી તું સ્વપ્નવેલો જ રહ્યો છે. ઇવાન, તું હજી માને છે કે પૈસાદાર કરતાં ગરીબો વધારે સારા છે? હું તો ધનવાનો ને પ્રિઃક્ષાર છું. ગરીબો પણ સારા તો નથી જ. એ લોકો એ દેવ નથી જ. એ લોકો તો ન્હાનાં બાળકો જેવાં છે. એ જે કંઈ કરે છે તે ઉઘાટે છોગે કરે છે.’

ઇવાન જરા શોકમય ઉદ્ગારો કાઢી હાથમાં મોઢું સંતાડી બીંતે ટેકવી ઉભો રહ્યો.

‘તું વધારે પડતો નાણુક રહી ગયો છે.’ એન લેને કહેવા માંડ્યું. ‘તારે પણ મ્હારી માફક ઘડાવાની જરૂર હતી. મ્હારા બાળપણમાં મ્હેં ખોરાક માટે કુસ્સરને માર્યો હતો. દુકાળમાં મ્હારા પિતાએ ખોરાક માટે અમારો પોતાનો બળદ કાપી નાખ્યો હતો. મ્હારી માએ જન્મેલું બાળક ફાડી ખાધું હતું અને હું ચોરી ને હુંટફાટ પરજી જીવતો થયો. મ્હેં તો જેનાં આંખ નાક અને કાન ચાલ્યાં ગયેલાં હોય તેવાં માણસો બોયાં છે અને જે મારી સ્મૃતિ સાચી હોય તો મરેલા માણસનો હીસાબ જ નહોતો. મ્હારે બપાનીંજની દરકાર શા માટે કરવી બેઠ્યો.’

ઇવાન જરા ટટાર થઈ આંખો લુછી ભેસી ગયો.

‘બપાનીંઓ પણ માણસ છે તેથી નથી કહેતો. મ્હને તો ચીનાઓ આમ વર્તે તેની વધારે શરમ આવે છે.’

‘તું ભૂલી બય છે. બપાનીંઓએ નાન્ડીંગમાં શું કરેલું?’ એન લેન ચીડાઈને બોલ્યો ‘આપણે ગમે તેટલું કરશું તો પણ એ દુષ્ટાચારને પહોંચશું જ નહીં. એનું વેર વાળી શકશું જ નહીં.’

‘હું કયાં એ લોકોની વર્તણૂંક ક્ષમ્ય છે એમ કહું છું! જે બપાનીંઓ એવા થાય તો હું લાચાર છું પણ મ્હારા લોકો આવા થાય ત્યારે જરૂર મ્હને શરમ આવે છે.’

‘હા, તું તો દેશભક્ત થઇ ગયો છે.’ એન લેન વાત કરતાં વચમાં બોલ્યો. ‘ઇવાન, તું દેશભક્ત નથી. તું મૂર્ખ છે. તને સાચું કહું છું.’

‘જેમ જેમ હું આવું વર્તન વધારે જોઇશ તેમ તેમ હું એને વધારે ધિક્કારીશ.’ ઇવાને કહ્યું.

‘ત્યારે તું બીજે કશે બ. જ્યાં આવાં દરયો જોવાં જ ન પડે. કદાચ તને બપાનના કલ્યાણકામમાં જોડાવું ગમશે અને ત્યાંની ઢીંગલાં જેવી સરકારને મદદ આપવી ગમશે.’ એન લેને કહ્યું.

ઇવાનનો મિત્રજી હાથમાં ના રહ્યો. એ બેઠો હતો ત્યાંથી એકદમ ફટકા મારી એન લેન પર ફટી પડ્યો. એન લેન ચમકી ઉઠ્યો. એ પુરુષો કરતાં એ બાળકોની જેમ એ લડી રહ્યા. બીજા ખંડમાં સતેલી પિયોની એકાએક એજ પળે બગી ઉઠી. બૂમો પાડતી, ધૂજતી એ ત્યાં આવી પહોંચી.

‘આ શું! કેવું શરમભર્યું લાગે છે! ઇવાન, તું અને એન લેન આ શું કરી રહ્યા છો!’ બન્નેના હાથ કરડી પિયોનીએ બન્નેને છોડવ્યા. બન્ને જણા દુઃખતા હાથ દબાવવા લાગ્યા.

પિયોનીને દોષ દેતો એન લેન બોલ્યો ‘મને લોહી નીકળે છે’

‘હા પણ તને એવું જ જોઇએ.’

એન લેન હસી પડ્યો.

‘મેં એને દેશભક્ત કહ્યો તેમાં એ મારા પર વટી પડ્યો.’

‘ના, ના, એન લેન, સાચું બોલ. ઇવાન કંઈ મધેડો નથી. તમે બેઉ શાથી લડી પડ્યા?’

‘આ બધા રાજકેદીઓની વાત પર.’ ઇવાને કહ્યું.

‘કયા કેદીની વાત પર?’ પિયોનીએ પૂછ્યું. બન્ને બેવા મંડ્યાં. પણ એ લોકો લડતા હતા તેટલામાં એને કોઈ ઉપાડી

ગયું હતું.

‘એ તો મરી ગયો.’ ઈવાને એકાએક કહ્યું.

‘ત્યારે પછી એના પર તકરાર શી?’ પિયોનીએ કહ્યું.

‘પણ આવતી કાલે વધારે કેદી આવશે તેનું શું?’

ઈવાને પ્રછયું.

‘ઈવાનને એમ છે કે એ બધાને ખમાખમા કરી મારી નાખવા’ એન લેને કહ્યું. ‘અને હું કહું છું કે, આ પીડીત જીંદગીમાં આ લોકો એને બપોનીએને રીમાવી ને થોડી ગમ્મત મેળવતાં.’

‘અને હું કહું છું કે આપણે એ લોકોને કંઈક સારું શીખવવું જોઈએ’ ઈવાને જવાબ વાળ્યો. પિયોની સામે જોયું અને બોલ્યો. ‘મહેને કહે છે કે હું નાબુક છું, પણ પિયોની, તું થે મહારા પિતાને ત્યાં રહેલી છે. બોલ હું ખરું કહું છું કે ખોટું?’

એને પિયોની કહે તેની પડી નહોતી. એને તો ખત્રી હતી કે એનું કહેવું ખરું છે.

‘પણ પિયોની તો એ ઘરની ગુલામડી હતી.’ એન લેને જરાક તિવ્રતાથી કહ્યું. ‘પૈસાદારને ત્યાં ગુલામડીએ તો દુઃખ જ વેઠવાનું ને?’

‘હા, તો પણ ઈવાન સાચું કહે છે. આપણા માણસોએ આવા દુષ્ટ થવું બટવું નથી. સમજ્યાને એન લેન! હું ઈવાન કહે છે તે સમજી શકું છું. જ્યારે દાખવાર એની દાદી મહેને સળગતી બીડી ચાંપતી ત્યારે હું મહારા હૃદયમાં એને એવું જ કહેતી. ‘તું ઘાતકી ને દુષ્ટ છે પણ હું તો નથી જ. મહેને તો શરીરે થોડી વાર દુઃખી મટી જશે પણ તું તો દુષ્ટ મનાશે.’ જરા ઈવાને સાચું જોઈ શરમાતી પિયોની બોલી.

‘એ એવું કરતી હતી?’ ઈવાને એને ધીમેથી પ્રછયું.

પિથોનીએ પોતાની બાંય ઢાંચી કરી. એનો આખો હાથ ગોળ ચકામાંથી ભરેલો દેખાયો.

‘તે’ તો મ્હને કદીજ આવાત કરી ન હતી.’ ‘ઈવાને કહ્યું.’

પિથોનીએ દુઃખભરી રીતે કહ્યું. ‘હું કાઠને કહી કેમ શકું ? મ્હારાથી કાઠને કહી શકાતું જ નહીં. કાણુ બણે કેમ એણે તો મ્હને સાચી ગુલામડી બનાવી દીધી હતી અને તેથી જ હું બધું સંતાડતી હતી.’

‘પણ તારે મ્હને તો કહેવું હતું !’ ઇવાને કહ્યું. ઇવાનને તો આવેશમાં રહી નાખવાતું મન થયું. ‘મ્હને તો દરેક રીબાવણીમાં દુખતા લાગે છે. હું રીબાવણીને ધિક્કારું છું.’

‘હું પણ ધિક્કારું છું.’ પિથોનીએ બાંય નીચે નાખી અને એન લેન સામું બેયું. ‘ઈવાન ખરું કહે છે.’

‘હા, કદાચ એતું કહેવું ખરું હશે.’ એન લેને કબ્જિયું. એના મોઢા પરની છાયા કહી રહી હતી કે માન્યતા વગર એ ઇવાનને નમતું આપી રહ્યો હતો.

પણ તે દિવસ પછી ફરી ઇવાને કદી આવી રીબાવણી

થતી બેઠ નહી.

આના પછી ઇવાને પોતાના વિચારોનો નકશો દોરવા માંડ્યો. જે વિચારો આજ કેટલાય વખતથી એના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. ઘણા વખતથી એને વિચાર આવ્યો હતો કે કાઠવાર સૈન્ય દોરવાતું આવે ને સારો બન્ન બે જીવતો કે મરેલો મળે તો તો એ શું કરે ? અલબત્ત, આ સંભવિત ન હતું તો પણ એના મગજમાં આવા વિચારો આવતા હતા.

તેથી જ એ કાઠકવાર ઝાડીમાંથી નીકળતાં કે બારણેથી આવતાં માણસ પર ઝડપથી એક નજર નાખી દેતો ને બેઠ દેતો કે એ બન્ન તો નથીને !

ના, એ કદી માણસને પાછળથી તો મારતો જ નહી.

કદાચ બન્યું હોય એ ખીકે, કદી એ બેચા વગર કાપને મારતો નહીં. બે કાપ ન્હાસી જતો હોય ને એતું મોઢું ન બેવાયું હોય તો તે જવા દેતો. તામાએ પણ બન્યું વિષે કંઈજ ખબર આપી નહોતી. એ તો એટલુંજ લખતી કે બન્યું જીવતો છે. એનો છોકરો ચાલતો થયો હતો. ખીબ બાળક માટે સંસ્થાને બારે ઝંખના હતી. સદાય પૂરું થતું દેખાતું આ પુદ્ધ અવિરામ જ લાગતું હતું. ઇવાનની બધી પ્રમાણે બન્યું જીવતો જ હતો.

એણે મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે બે બન્યું હોય તો શું કરવું. પકડાયલાં કેદીઓમાં એ આવી બચ તો એને ભગાડી દેવો. એને આ વિચાર આવ્યો કે તરત જ એણે નક્કી કર્યું હતું. જ્યારે એતું થશે ત્યારે એ તૈયાર રહેશે. પણ પહેલાં તો એ બન્યું સાથે વાતો કરશે અને એને પણ આ લડાઈનાં દુષ્ટ પરિણામો સમજાવશે. બન્યુંના લોકોએ ઇવાનનાં લોકો પર કેવી ચઢાઈ કરી હતી તે પણ એ બન્યુંને સમજાવશે.

ઇવાને ઘણાથે કેદીઓ સાથે વાત કરી હતી. અને એને ખાતરી થઈ હતી કે એ લોકોને તો ઘર કુટુંબ છોડી આ હબરો ને સૈંકડોની સંખ્યામાં શા માટે જવાનું છે તે પણ કહેવામાં નહોતું આવ્યું. ઘણીવાર મરી ગયેલા સૈનિકોનાં ખીરસામાંથી પત્રો મળી આવતા ત્યારે એને એ લોકોની મર્યા પહેલાંની લાગણી સમજાતી. બધા જ પત્રોમાંથી એક જ સ્વર મળી આવતો કે આ લડાઈ જ સાચી છે ને તે દેશને તારશે. બપોલનું રક્ષણ કરવા માટે આવ સાચો માર્ગ છે.

ઇવાનને આ લોકોની ચીટીનો જવાબ આપવાનું મન થતું હતું. ‘અમને તમારો દેશ બેઠતો નથી પછી શા માટે તમે મારી રહ્યા છો?’ પણ એ લોકો તો મરી રહ્યા એટલે જવાબ કેને આપે!

પિયોનીના ડામ જોઈ એન લેનને કંઈજાતાનું જ્ઞાન થયું. તે દિવસથી કેદીઓને લાવવા બંધ કરી દીધા હતા.

ઈવાનને વિચાર આવ્યો, આપણે શા માટે આ કેદીઓને સત્ય આચરણ ન શીખવવું. એમની સાથેનું વર્તન પણ દયામય રાખવું ને એમને તેમના સૈન્યમાં પાછા મોકલી આપવા. કે જેથી પોતાના લોકોમાં એ ખરી વાતોનો પ્રચાર કરી શકે અને સત્યનો માર્ગ સ્વયં.

એન લેન પાસે એ આ યોજના લઈ ગયો. એન લેન એને ‘તું’ પોચો છે’ એવું કહી દેશે એવી એને ખીક રહેતી હતી.

જેમ જેમ એન લેન આ યોજનાનો વિચાર કરવા લાગ્યો તેમ તેમ એ મુગ્ધ થતો ગયો. ઈવાનને તાળી દઈ એન લેન હસવા લાગ્યો. ‘આ યોજના તો મજાની છે. આપણા હાથમાં સો શસ્ત્ર આવ્યા હોય એવી બળવાન લાગે છે. ઈવાન, તારામાં બેળું છે ખરું એ મ્હારે કહેવું જોઈએ. જો એમના સૈનિકો લડાઈમાં માનતા જ બંધ થઈ જાય તો એમના હાથનું અડધું જોર હણાઈ જાય.’

ઈવાનને થતું કે એન લેનના ને એના વિચારોમાં ભેદ હતો છતાં એ લોકોને આ યોજના ગમી તેથી એને પોતાને ખૂબ આનંદ થયો. તે પછી તો કેટલાય કેદીઓને જીવતા પાછા મોકલવામાં આવ્યા. એમની સાથે બહુજ વિનિત વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી. એક એ અઠવાડીયાં સારી રીતે શીખવી એમને છોડી દેવામાં આવતા. આમ છૂટતાં માણસ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા. સમજી પણ શકતા નહીં અને મૂઠાં જેવા લાગતા. હવે પછી શું થશે તે પણ સમજતા નહીં.

પણ બન-જી માટે તો આ નકામું હતું. પાનખરમાં ઈવાનને તામાનો પત્ર આવ્યો. શોકભર્યા પત્ર ઈવાન પર આવ્યો કે બન-જી ટાયરવેંગની લડાઈમાં મરી ગયા હતા. ઈવાન દર વખતની

માફક તામાનો કાગળ વાંચી બાળીને પોતાના ખંડમાં ગયો. ઈવાનને બન્હના ને મુરાકી કુટુંબના સંસ્મરણો તાબં થતાં એ દુઃખમાં ફસી ગયો. કાવો આનંદી અને ઉમળકા ભર્યો છોકરો! યુદ્ધ ન થયું હતે તો જરૂર એ દીર્ઘાયુધી ને સુખી જીવન ભોગવતે. પણ યુધ્ધ એના જીવનનો દોર અણધાર્યો કાપી નાખ્યો હતો. પહેલાં પણ યુદ્ધે જ એને બગાડી મૂક્યો હતો. લડાઈના પરિશ્રમ માટે એ બહુ જ ભોળો અને સરલ છોકરો હતો. આથી જ એની દેહ બાગી પડી. હવે ઈવાનને એને મળવાની બીક ગઈ. સત્સત્ત્વ જીવન ધૂળમાં રાખાઈ ગયું અને એની બીજા પુત્રની આશા ધૂળમાં મળી ગઈ.

ઉનાળામાં એક દિવસે ઈવાન પર તાર આવ્યો. ચ્યાંગે લખ્યું હતું કે ‘વાવાઝોડું પત્યું હશે તો મેક ગઈ આવીને ઈવાનને લઈ જશે.’ ઈવાન આ સંદેશો લઈ એન લેન પાસે ગયો. બન્ને બંધુ એકબીજા સામે ભેષ વિચાર કરી રહ્યા. છતાંય ભોલાવવાનું કારણ સમજી શક્યા નહીં. આ સંદેશો રાજકીય નહીં હોય, નહીં તો એને એકલાને નજી ભોલાવે.

‘કાણુ બણુ, પછી મ્હારા પર મહેરબાની ન હોય.’ એન લેને કહ્યું.

પણ આ વાતમાં કંઈ સત્ય દેખાતું નહોતું. થોડાજ દિવસ પહેલાં અણધાર્યા પૈસા ચ્યાંગ તરફથી એન લેનનાં માણસો સાર્ શિયાળામાં ગરમ કપડાં લેવા માટે આવ્યા હતા. કદાચ એને પોતાનાંજ કારણસર ભોલાવ્યો હશે.

ઈવાનને તામાનો વિચાર આવ્યો. ચ્યાંગને એની બપાનીજ સ્ત્રી માટે તો વાત નહીં કઢાવવાની હોય ને? કદાચ તામાને છોડી દેવા ચ્યાંગ કહેશે તો?

ચ્યાંગ એવું તો કહેજ નહીં. કહેતો પણ તે વખતે શું કરવું, શું જવાબ આપવો તે તેજ પળે નક્કી કરી લેવાશે. એ

પણ પોતાના દેશ માટે લડવા પાછો આવ્યો હતો. એતું સત્ય તો દેખીતું છે. એની અને તામાની વચ્ચે જે કંઈ હતું તેને ભૂતકાળ અને ભવિષ્ય સાથેજ લેવા દેવા હતું એતું વર્તમાન તો એણે દર્શને જ અર્પણ કર્યું હતું. અગમ્ય ભવિષ્યજનન તો એ કાષ્ઠ સાથે બાંધવાનો નથી.

કટકામાં ખેડૂત વિંટાળે તેમ કપડાં બાંધી તૈયાર થઈ એ એરોપ્લેનની જગ્યાએ ઉભો રહ્યો

‘કેમ તૈયાર ?’

‘હા, તદ્દન જ’

‘ચાલો ત્યારે. આપણે જલ્દી જલ્દી ઉપડીએ. હવે ૨૦ મીનીટમાં નીકળીશું.’ કહી મેકે વિમાનમાંથી ફફટા માર્યો. આ પણ એક આવવા જવાની ઠીક રમત થઈ રહી છે. નાન્ડીંગમાં જ્યારે આ સેનાની હતો ત્યારે મજા હતી. હેન્ડોથી અહીં લગીની હવા તો બારે વિચિત્ર છે. ખાડા ખખચાવાળી છે ને દરેક ખાડામાં સરકી પડાય એવું છે.

એણે એન લેનની છાવણી તરફ ચાલવા માંડ્યું ‘લાવ એક બીડો પી લઉં અને ધૂંટડો ચઢા પણ પી લઉં તે પછી આપણે ઉપડીએ. હજુ તો બહુ ઉઘસ છે.’ મેકે કહ્યું.

ગ્રામ્ય વિશ્રાંતિગૃના ચોકમાં એ લોકો બેઠા હતા. એક સ્ત્રી આવીને કાળા ચીંથરાથી ટેબલ લૂછી ગઈ. પ્યાલા રકાખી-માંથી ધૂળ ઉરાડીને ફરીથી લૂછી નાખ્યાં. એટલામાં મેકે થુમ પાડી.

‘આને કહેને કે રહવા દે તારું સાફ કરવાતું. ચઢને ગંદું હશે તોયે ચાલશે. હું તો ગોળીઓ પણ પચાવી શકું છું. પણ જતુંની વાત જ જુદી.’

ડોસી સામે એ ગુસ્સાથી બોમ્બ જ રહ્યો હતો. ચઢાને એરથી ફંક મારી. થોડીકતો જમીન પર ઢોળી. પછી મોટા

અવાજે ઘૂંટડા ભરવા લાગ્યો.

‘તું’ અમારી ભાષા કદીજ શીખી શકવાનો નથી. શીખ્યેદ હોત તો તું તારી ફરિયાદ બરાબર રીતે કરી શકત !’ ઇવાને હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘નારે! મ્હારે એની જરૂર નથી. જો હું મોટીયો બોલું’, એ ત્રણ વાર બોલું’, અને જરા એ લોકો સામે જોરથી આંખે ફાડી નજર નાખું તો તરત જ એ લોકો સમજી બચ છે. મ્હને શીખવાનો વખત જ ક્યાં છે?’

લોકો વારમાં બંને વિમાનમાં બેસી ગયા. ઇવાને આ વખતે એના અનન્તતામાં પથરાયલા દેશને મોટો ભાગ જોયો. ગોળ વિંટાતી ખીરીમાળાઓ, એમને ઘેરી રહેતાં કે ગોટગોટા વાળી રહેતાં વાદળાંઓ, તેઓ વટાવી રહ્યા હતા. પણ ઇવાનને અલારે સ્પષ્ટસૌન્દર્ય નિરસ લાગતું હતું. એને તો આમ બોલાવવાતું કારણ જ સમજાયું ન હતું. એને એજ બાણ્યું હતું.

એણે હાન્કાંગ પહેલાં કદી જોયું જ નહોતું. એ બાલક હતો ત્યારે એના બાપે ઘણી વાર વાતવાતમાં કહ્યું હતું કે કાષ્ટ એકાદ વાર આપણે કુનાન જમશું. આપણા કુટુંબની પૂરાણી ભૂમિ જોઈશું. ત્યાંથી હજુ પણ ખેતરોની દાણ આવતી હતી. ઇવાનને ખબર હતી કે યાંગસુ નદીને બે કાંઠે હાન્કા અને વુચાંગ સ્તંભ જેમ ઉભા છે. એ સ્તંભના દરવાજામાંથી પસાર થતાં અંતર પ્રાંતના વિશાળ દેશોનું દર્શન થતું હતું. આવે કાષ્ટક ઠેકાણે એના વડવાઓની ભૂમિ પડી હતી. હજુ પણ એમણે કાષ્ટએ જો જોઈ નહોતી. ત્યાં કૃષિકારો વંશપરંપરાથી જમીનો ખેડી દૂર દૂર વસતા અજ્ઞાત શહેનશાહને ખંડણી ભરતા હોય તેમ એમને જમીનનું મહેસુલ આપી રહ્યા હતા. હજુ એને તો એના પિતા કાષ્ટકવાર કહેતા ત્યારે વિચાર આવતો. ફક્ત કાષ્ટકવાર એના પિતા બોલતા ‘આ વર્ષે ઠીક મહેસુલ આવ્યું છે.’ કાષ્ટકવાર વળી પાછું

એમ સંભળાતું કે આ વખત કંઈજ મહેસુલ આવ્યું નથી. રેલનાં પાણી પાક ઘસડી ગયાં છે. કાઠકવાર ધાડુપાડુઓ ધાડ પાડી બચ, આમ હોવા છતાંય એના પિતાને ત્યાં લક્ષ્મી એકધારી વહી આવતી હતી. આમ માય કે તેમ માય તો પણ !

પણ જ્યારે ચ્યાંગને મળવા જતાં એ હોન્કાંગના રસ્તા પર ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે ત્યાંના લોકોની ભાષા એ સાંભળી રહ્યો. એ લોકોની સ્થાનિક ભાષા શાંધાઇ કરતાં અને એન લેનની ઉત્તરની ભાષાથી તદ્દનજ જુદી લાગતી હતી. અલબત્ત, સમજ પડતી હતી પણ એ જૂઠી તો લાગતી જ હતી. બધાને એકજ બત સાંધતી. આ સોમંતો એ પણ એક હતો. છતાં પોતાના લોકોમાં જાડજ ભેદ હતા. તામાના લોકમાં ભેદ દેખાતા નહીં. લોકો બધાજ એકજ તરેહના દેખાતાં. યુદ્ધને લીધે જે પ્રજા હમણાં એકત્ર થઈ રહી હતી, તેજ પ્રજાને યુદ્ધ પછી એકત્ર રાખી શકાશે ? એને એન લેનનો વિચાર આવ્યો. એની અને એન લેનની વિચાર સૃષ્ટિમાં પણ મોડું અંતર હતું. અત્યારે તો યુદ્ધ બંનેને સાંધી રહ્યું છે. લડાઇ પછી સ્મૃતિ સિવાય બીજું કશું જ રહેશે ખરું ? મનુષ્યની સ્મૃતિ લાંબી ટકતી નથી. એમને એકત્ર રાખવા માટે યુદ્ધ જેવું બળવાન ને દુસ્મન સામે સંરક્ષણ જેવું ફરજિયાત કંઈક હોવું જોઈએ જ.

વિચારમાં એ બધુંજ ભૂલી ગયો. હમણાં એ આવા વિચારોમાં ઘણું ભૂલી જતો. એકાએક એની માટેર એક ઘંટના ધર પાસે અટકી પડી. દારપાળે અંગુઠાથી સમજાવ્યું કે એ લોકો પોતાને સ્થાને આવી પહોંચ્યા છે. ઇવાન એકલો બહાર ગયો. મેક વિમાનનું ચંત્ર સુધારવા આગળ રહ્યો હતો. એક ઘંટડી વાગી ને બારણું ઉઘડ્યું.

એક સફેદ ઝબ્બાવાળા નોકરે બારણું ઉઘાડ્યું. એ પણ ઈવાનની રાહ ભેતો હોય તેમ ઊંઠો હતો. ઇવાનને એ બાળુના

ખંડમાં લઇ ગયો અને એસવા કહી ચાલ્યો ગયો. ખંડમાં કંઈ વિશિષ્ટ નજર એંઐ એવું હતું નહીં. સરસ અને સામાન્ય વસ્તુઓ નજરે પડતી હતી. એ કંઈક વિચારમાં પડે તે પહેલાં ખારણુ ઉઘડ્યું અને એના પિતા આવ્યા. ઈવાનને પણ ખૂબ આશ્ચર્ય થયું.

‘એસ’ એના પિતાએ કહ્યું.

એના પિતા અત્યંત થાકેલા, સુકાઈ ગયેલા લાગ્યા. ગયા વર્ષે કરતાં એમની તબિયત લથડી લાગતી હતી.

‘કેમ પિતાજી! આપને ઠીક નથી લાગતું?’ ઈવાને પૂછ્યું.

જેમ જેમ ઈવાન એના પિતા સામે બેતો ગયો તેમ તેમ એવું મન ચિંતાગ્રસ્ત બનતું ગયું. એણે એના પિતાને આવા ઢીલા કદીએ નહોતા દીઠા. એની મહાન શક્તિ અને મનસ્વીતા બધું જ ચાલી ગયું હતું. એ બેઠા અને બાણે ફરી ઉઠતાં એમને ઘણો શ્રમ પડશે એવું લાગ્યું.

‘આ પરિસ્થિતિમાં જેટલો સારો રહી શકાય એટલો સારો છું. આ લગાઈ આપણને એક નહીં ને બીજી રીતે મારી રહી છે. મહેને હમણાં જ નાન્કીંગથી પત્ર આવ્યો છે. મહેં નવું નગર નાન્કીંગને બનાવ્યું: રાજનગરી માટે મહેં ત્યાં કેટલીય લોકો આપી. મહેને તો એને માટે કેટલું અભિમાન હતું! અને હવે એ પણ ગયું.’

‘તમે કહો છો તે તદ્દન જ ખંડિયેર થઈ ગયું છે?’ ઈવાને જરા ધીમા અવાજે પૂછ્યું. એને યાદ આવ્યું કે એ ચ્યાંગને પહેલી વખત મળવા ગયો હતો તે પહેલાંનાં આ નગરને તો નવાં મકાનો ને સુંદર પહોળા રસ્તાઓ હતા. બધાં જ આ નગરીને સગર્વ બેતાં.

‘જેનો વિનાશ નથી થયો તે બધું જ દુશ્મનના કબજામાં ગયું.’ પછી પોતાના ઘુંટણ પર હાથ મૂકી એણે ઈવાનને ધીમેથી

કહ્યું ' મહેને આ ખાંડિયેર ધરોન્ની કે મરેલાં માણસોન્ની ચિંતા નથી
મતી પણ ઠેર ઠેર અફીણ વેચાવા માંડ્યું છે અને હવે જો ચોક
વેરવા માંડ્યું છે. જીવતાન્ની પણ કાયા ભાંગી નાખવી છે ને
સૌને વિનાશને માર્ગે દોરવા છે.'

ઇવાન તો ભયચક્ષિત થઈ ગયો. એના પિતાન્ની આખ-
માથી અશ્રુધારા વહેતી બેઠ. પિતાએ આંસુ લુછ્યાં પણ નહીં
અને પડ્યાં દીધાં. એને સહમજ ન પડી કે શું કરવું કે શું
બોલવું ! નીચું મોઢું રાખી એ બેસી જ રહ્યો. એણે આ અફી-
ણની વાત સાંભળી હતી. આના જેટલી બીજી કોઈ પણ બાબત
એન દેનને વધારે ઉશ્કેરતી નહીં. જ્યારે દુશ્મનન્ની પાસેથી એક
સહેર પણ એ લોકો ફરી જીતતાં ત્યારે અફીણ આમ વહેંચાતું
તે એ લોકોને ઉશ્કેરી રહ્યું હતું.

'હું તો આથી વધારે વસ્તુઓ મટે રડું છું.' એના
પિતાના શબ્દોમાં દીનતા હતી. છેવટે એમણે બાંધથી આંસુ
લુછતાં કહ્યું 'ચાલ ઇવાન. તું થોડા દિવસ રમ લે. આપણે આ
જમીન બેઠ આવીએ. હું તો એ જમીન ભોગવવા નથી પામ-
વાનો પણ તારો પરિવાર ત્યાં રહી શકશે અને કોઈ
દિવસ એ જમીન તારી થશે.'

પછીથી સંભારતાં એને યાદ આવ્યું કે એના પિતા ઇકો
માટે એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહોતા. પણ ફક્ત 'જમીન તારી
મશે' એવું બોલ્યા હતા.

'હાજી. હું આવીશ.'

'જે કંઈ રહેશે તે ચીનનો અંતર વિભાગ જ રહેશે. એ
પણ કોણ કહી શકે ? પણ અત્યારે જે કંઈ આપણા પર વીતી
રહ્યું છે તેનાં પરિણામ કંઈક તો આવશે ને ? લોકો સમુદ્ર
કિનારાથી ભાગી અહીં આશ્રય શોધી રહ્યાં છે. અહીં વિદ્યા-
લયો ખસેડવામાં આવ્યાં છે. મથે અઠવાડિયે મહેં હજારો ડોલરો.

હેન્કામાંથી અંતરવિભાગમાં લોખંડનું કારખાનું ખસેડવા માટે ધીર્યા! ' એના પિતાએ કહ્યું.

‘ચ્યાંગ હેન્કા નથી બચાવવાના?’

એના પિતાએ ડોકું ધુણાવ્યું. ‘ગઇ કાલેજ કેન્ટોન છોડી દીધું છે અને થોડા દિવસમાં હેન્કા પડશે. ચ્યાંગની ધારણાઓ સાચી પડે તો સારું. નહીં તો આપણો અંત આવી પહોંચે છે.’

ઘડીભર તો એ ચૂપ મૂક બેઠા.

ઇવાનને પ્રશ્ન થયો કે એના પિતાને ચ્યાંગ પર શ્રદ્ધા છે ખરી? કેન્ટોન ગયું ને હેન્કા પણ ચાલ્યું.

એટલામાં બારણું ઉઘડ્યું અને ચ્યાંગના પત્ની અંદર આવ્યાં. એ લોકોએ ઉઠીને પ્રણામ કર્યાં. મેડમ ચ્યાંગે પોતાના મીઠા અવાજે કહ્યું ‘આપને મળવા સેનાની તૈયાર છે.’ એમ કહી એ આ બંનેને ચ્યાંગના ખંડમાં લઇ ગઇ.

એ બંને ગયા કે ચ્યાંગ પણ ઉઠ્યો. ઇવાને એને પહેલાં ઉભેલો નહોતો જોયો. એ ઉંચો પાતળો અને સીધો દેખાતો હતો. પહેલાં તો એ કશું જ બોલ્યો નહીં. મેડમ ચ્યાંગે બધાને રહા આપી. એ જે કંઇ કરતાં તે સ્વાસ્થ્યથી કરતાં. એમનું તરતરતું અંગલાલિત્ય શરીરનાં દરેક અંગમાં વેરાયું હોય તેમ, એમની સૂડોળ ડોક, ત્વરાભરી ચાલતી આંગળીઓ, આ સર્વ બેનારને એમના તરફ આકર્ષાતું. સેનાની સામે જોયું, નમન કરી પાછું બારણું બંધ કરી એ ચાલ્યાં ગયાં.

હવે બંને એકલા પડ્યા. ઇવાને જરા ચ્યાંગને શું કહેવું છે તે બણવા માથું ઉંચું કર્યું. ‘મહે’ તને એ કારણ માટે અહીં બોલાવ્યો છે. એક તો એ કહેવા કે તારો ભાઇ ઇકા મરી ગયો છે.’

આ તો કંઇક કડક શબ્દોમાં ચ્યાંગ બોલ્યા. પછી ઇવાનના મોઢા પર આંખી અસર શી થઇ તે જોવા એમણે નિરીક્ષણ કર્યું. ઇવાનથી મનાતું જ નહોતું કે ઇકા મરી ગયો.

એને લાગ્યું કે એના મગજ પર લોહી ધસવા માંડ્યું છે. એણે એના પિતા સામે જોયું. નીચે માથે એ ખુરશીમાં બેઠા હતા.

‘પિતાજી! આપને આની ખબર હતી?’

‘હા, ગઈ કાલે જ પડી.’

‘પણ તને બણવાની જાણાસા થશે કે એ કેમ મરી ગયો.’ વ્યાંગે એક પત્ર લઈ ઇવાનના હાથમાં મૂક્યો.

એક ગંદા કાગળ પર પેન્સિલથી લખાયેલો એ પત્ર હતો. એના પર લખનારનું નામ નહોતું. પણ એમાં જે કંઈ લખ્યું હતું તે સરળ હતું. પાંચ માણસો દુશ્મનો સાથે જાની મસલત કરી રહ્યા હતા તેમાં ત્રીજું નામ ઇકાનું હતું.

ઇવાને ફરી વ્યાંગ સામે જોયું.

‘પણ મ્હારો ભાઈ શા માટે.....’

એ આગળ બોલવા બંધ એટલામાં તો અટકી ગયો. વ્યાંગે કહ્યું. ‘બળવાની એક યોજના તૈયાર કરી હતી. બાપાનીજ સરકારે પોતાની સરકારમાં એને ઉંચું સ્થાન આપવા વચન આપ્યું હતું.’

ઇવાને પાછો કાગળ પેટીમાં મૂકી દીધો.

‘મ્હને ૧૪ દિવસ પહેલાં એક માણસ સંદેશો આપી ગયો. જે માણસે એ મોકલ્યો તેણે મોકલ્યો કહાવ્યું હતું. મ્હેં તરતજ એને મોકલાવ્યો અને એનું નામ પૂછ્યું, ત્યારે એણે કહ્યું : ‘લીમ’ મ્હને એમ પણ કહ્યું કે તને અને તારા ભાઈને એ ઓળખે છે. તારા ભાઈ પર એને કોણ બણે કેમ પહેલેથી જ ચીડ હતી.’ જરા થંભી વ્યાંગે ફરી કહ્યું ‘મ્હને ખાતરી આપી કે તારો ભાઈ રાજપ્રોહી છે. મ્હેં એને બીજા સાથે ફાંસી આપવા હુકમ કાઢ્યો.’

ઇવાન આ શબ્દે શબ્દ સાંભળવા લાગ્યો. એને પણ બીક લાગવા માંડી. પણ એ તો વ્યાંગની સામે બેઠ રહ્યો.

ઇવાનને જરા જેકી લીમની નિર્ગુણતા લાગી. જેકી લીમ

સાથે એ કેટલો માયાળું પણે વર્ત્યો હતો ? એણે જ એના બાપને પકડાવી દીધો !

પણ ચ્યાગે તરતજ કહ્યું. 'એને દોષ ન દઇશ. એ તો પ્રમાણિક માણસ છે. એ વધારે પડતો સરલ દીલ્લો આદમી છે.

'સૈનિકો ઠંઠા મસ્કરીમાં કહેતા હતા કે બધા સૈનાપતિઓ બપાનની લાંચ લે છે એ એના માનવામાં ન આવ્યું. એણે પોતે બધી ખબર કહાડી. ખૂબ તપાસ કર્યા પછી હિંમતથી બધી જ વાત મ્હને સીધે સીધી કહી દીધી. એ અમેરિકામાં રહ્યો હતો. ત્યાં માણસો પોતાના રાજ્યકર્તાઓથી ખીંચીતા નથી.'

'એ હમણાં ક્યાં છે ?' ધવાને પ્રશ્ન.

'મ્હેં તો એને લડવા મોકલી આપ્યો છે. એટલે હમણાં ક્યાં છે તેની ખબર નથી.'

હવે કશું જ કહેવાનું બાકી નહોતું. એના પિતા જરા પણ હાલ્યા ચાલ્યા વિના સ્થિર થઇ બેઠા. ધવાન જરા ઉંડો નિશ્વાસ નાખી ટટાર થઇ ઉભો. એણે ઇકાનાં જીવન ચિત્રો અને સ્મૃતિ પાસે લાવવા પ્રયાસ કર્યો.

હાનાં હતાં ત્યારે ઇકા સાથે બાગમાં રમેલાં, ત્યારે ધવાન ને હમેશાં લાગતું કે એનો મ્હોટો લાભ કેવો મજબુત અને સુંદર હતો ! ઇકા બહુ જ જડ. કશું ન મળે ત્યારે જમીન પર પડી હાથ પગ પછાડી રડતો. ઇકા એક રૂપાળો જુવાન ! એજ ઇકા મૃત્યુ પળે કેમ વર્ત્યો હશે ? મરતાં એ કોઇક નરવીર જેમ મર્યો કે પહેલાંના ફટવેલા બાળક જેમ. આ બધું બધુવું અશક્ય હતું અને એને હવે એ જાણવું પણ નહોતું.

'આ એની પરદેશી સ્ત્રીનાં જ કારસ્તાન હતાં. હું તો એની સ્ત્રીને ફરી જર્મની મોકલાવી દઇશ.' એના બાપે ધીમેથી કહ્યું. 'એજ એને આપણા લોકો તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરતો હતો. એ આવી ત્યારથી જ એનામાં કંઈ ગુણો તો હતા જ

નહી. એને અમારો ખોરાક નહી ભાવે, અમારું જીવન ન ગમે, એના દેશ જેવું કંઈજ સારું નહોતું. રોજ એ ઇકાને કહેતી કે આપણા સૈનિકો જરા પણ સારા નથી. કશાને પાત્ર નથી. જપાની સૈનિકો સારા છે. જપાન સાથે લડવું નિરર્થક છે એવી કોઈની માન્યતા થઈ ત્યાંસુધી એને ભંભેર્યો. તેથી જ ઇકાએ આવું કયું' એના પિતાને અવાજ પડી ગયો. 'એને થયું કે કેન્ટોન પડવાનું જ તો એ-' ચ્યાંગ સામે એના પિતાએ જરા બેયું 'હું એનો પક્ષ નથી લેતો' ધીમેથી એના પિતા બોલ્યા.

ચ્યાંગે એના પિતાને બોલવા જ દીધા. જ્યારે એ બોલતા હતા ત્યારે ચ્યાંગના મુખ પર આદ્રતા છવાઈ ગઈ હતી.

'હવે આપણે એક મેકને સમજ્યા' ચ્યાંગે કહ્યું.

ઇવાનને કદી પણ પિતા પર આવો પ્રેમ નહોતો આવ્યો.

'હવે આપ બહાર બવ. આરામ લ્યો. મ્હારે આપના પુત્ર સાથે વાતો કરવી છે.'

એના પિતા નમન કરી બહાર ગયા.

ઇવાન અને ચ્યાંગ બન્ને એકલા પડ્યા. ચ્યાંગની મુખ-રેખા એકદમ કઠોર થઈ. એની કુમાશ ચાલી ગઈ. ઇવાન તરફ ફરદિગ્દિ ફેંકતાં બોલ્યા.

'મ્હારે તારું ફરી કામ પડ્યું છે. પણ તું તો એક આપાનીઝ સ્ત્રીને પરણ્યો છે?'

ઇવાન જરા અસ્વસ્થ થઈ ગયો. આ માલુસ બધુંજ બળે છે, પણ એણે તરતજ જવાબ આપ્યો:

'હાજી, હું પરણ્યો છું તો ખરો.'

'જે રીતે તું તારા દેશપ્રેમી પિતાનો પુત્ર છે તેજ રીતે એક રાજપ્રોહીનો ભાઈ પણ છે.' એનો અવાજ અત્યંત કઠોર બની રહ્યો હતો ને દયા પણ ચાલી ગઈ હતી. 'હું કેમ બાણું કે તું

કેવો નીવડીશ ?’

‘તે હું તમને કેમ સહમબવી શકું ?’

‘તું તારી બપાની સ્ત્રીને છોડી દેશ ?’

‘આપના હુકમે ?’ ઇવાને પૂછ્યું.

નિરૂત્તર બની વ્યાગે સ્ત્રીની સામે આંખો ફાડી બેઠા બેઠા કહ્યું.

‘ના’ ઇવાને કહ્યું. થોડીવાર પછી એણે ઉમેર્યું ‘હું મ્હારી સ્ત્રી અને બાળકોને મુકીને અહીં લડવા આવ્યો છું અને લડું છું. જ્યારે સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાશે ત્યારે હું મ્હારાં બાળકો અને સ્ત્રીને અહીં લાવીશ. મ્હારાં બાળકો ચાંપનીઝ છે અને સ્ત્રી માતા પણ મ્હારીજ રહેશે.’

‘પણ શાંતિ સ્થપાતાં તો કંઈક વર્ષો નીકળી જશે.’

‘તે હું બાણું છું.’

‘શહેર તો ખંડિયેર બની રહ્યું હશે !’ બારીની બહાર નજર નાખી. છાપરં છાપરંને અડકી રહ્યું હતું. શહેરમાં તમુની જમા નહોતી દેખાતી ‘આ શહેર અને આવાં તો બીજાં કંઈક વિનાશ દેખશે. જ્યારે શાંતિ થશે ત્યારે શહેર જ રહ્યાં નહીં હોય.’

‘કંઈ નહીં. ભાગેલી ભૂમિ તો રહેશે જ ને ?’ હવે સ્ત્રીના પિતાની વાતનો મર્મ એ સમજ્યો. જ્યારે સ્ત્રીએ કહ્યું હતું કે તારે માટે અને તારા પુત્રો માટે આ જમીન છે.

‘હા, ભૂમિ તો અચલ રહેશે જ.’ વ્યાગે કહ્યું. ઇવાને જે પરિવર્તનની વ્યાગમાં આશા રાખી હતી તેજ બદલાતા નયનભાવથી સ્ત્રીએ પૂછ્યું ‘તારી બપાનીઝ સ્ત્રી કેવી છે ?’

જવાબમાં ઇવાને તામાના પત્રો વ્યાગ પાસે ધરી દીધા. આ છેલ્લા એ પત્રો હજી એણે ફાડી નાખ્યા નહતા.

તામાના સુંદર સ્વચ્છ અક્ષરનો પત્ર હતો એમાં જીવનની નાની નાની વાતો લખી હતી. અમુક ઝાડ મોડું થયું હતું.

ક્રીસેન્થીમન્નો કાલ વસંતમાં ખીલ્યો હતો. દરિયાના તોફાનમાં પડદાઓ ફાટી ગયા હતા તે એણે અને જીરોએ સાંખ્યા હતા. છોકરાઓ પણ મોટા થઇ રહ્યા હતા. એ એના પિતાને ત્યાં જઇ શકી નહોતી. છોકરાઓને એ રોજ કહેતી: 'તમારા પિતા એક દેશભક્ત છે. હમણું એ પોતાના દેશ માટે લડી રહ્યા છે. એ દેશ તમારો પણ છે. સુલેહશાંતિ થશે ત્યારે આપણે જ્યાં ત્યાં જઇશું અને તમારા પિતા ભેગાં રહીશું.' સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિને લખે તેવો જ સરલ એ પત્ર હતો.

વ્યાંગ એ વાંચતો હતો ત્યારના એના મુખભાવ ધવાન નિહાળી રહ્યો. કાગળને પરબિડીયામાં પાછો મૂકી દેતાં એણે વ્યાંગને કંઈક વિચારમાં પડી ગયેલા બોયા. એમણે ધવાનને પત્રો પાછા આપી દીધા.

‘બોલ, હવે તારે કેં પૂછવું છે?’ વ્યાંગે પૂછ્યું.

‘હાજી, મહેને મારા પિતા સાથે થોડા દિવસ રહેવા ઘો. અમે અમારા પૂર્વજોની જમીનો કદી ભેદ નથી તે સાથે જઈને ભેદ આવીએ.’

‘અને પછી’ વ્યાંગે પૂછ્યું.

‘હું પાછો મ્હારી જુની જગ્યાએ લશ્કરમાં ભેડાઈજઈશ.’ એટલામાં ઘાંટડી વાગી, ધવાન સમજ્યો કે એને જવાનું કહે છે. નમન કરી એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

‘પેલો જર્માના નવા રસ્તાનો નકશો ક્યાં છે? થોડી વાર પહેલાં મ્હારી પાસે પડ્યો હતો.’

ધવાનના કાનમાં આ શબ્દો ગુંજી રહ્યા. ‘જર્માનો નવો માર્ગ’ એ પુરો થઇ ગયો હતો! નવો રસ્તો કેટલાંય સ્ત્રી પુરુષો બાંધી રહ્યાં હતાં એવું એણે સાંભળ્યું હતું. કેવી વિચિત્ર લગાઇ! પૂર્વમાં જ્યારે દારૂગોળાથી ધરતી ફાટી રહી હતી ત્યારે પશ્ચિમમાં રસ્તાઓ બંધાઇ રહ્યા હતા. પણ એ લોકોની રીતજ

એ હતી. બે એનાં બાળકો આ નવા ચીનના અંતર પ્રાંતોને
 જ એ લોકોને જરો દેશ માને તો શું વાંધા હતો? એમની
 દૃષ્ટિ પૂર્વના દરિયા તરફ નહીં પણ હુંગર માળની પેલે પાર
 પશ્ચિમમાં હિંદુસ્થાન પર પડશે? કોને કશાની ખબર હતી?

પછી એ એના પિતાને શોધવા એ નીકળી પડ્યા.

☆ સમાપ્ત ☆

તામા જપાનની નવયુગની
બાલિકા છે. તે નવયુગની છે,
જતાં તેની ભમિકા ને સંસ્કાર
જપાનના જ છે. ઘરવિષે, બાળ-
ઉછેરવિષે, લગ્નવિષે, માંગલિક
પ્રસંગો ને બધાંવિષે તેને શિશુ-
વયથી શીખવવામાં આવ્યું છે.
તેલ ઉપભોગની કલા પણ કલા
માફક તેને લગ્ન પહેલાં જ
શીખવવામાં આવી છે.

ચીન જપાન વચ્ચેના પ્રસંગો
યુદ્ધનું સ્વરૂપ લે છે અને જપાનનું
વાતાવરણ બદલાઈ જાય છે.

આ નવલકથા અગર વાણીમાં
કંઈક કહી રહી છે. પ્રેમ આ જાતિ
કે તે જાતિ પર નથી રચાયો.
દેશ, સંસ્કૃતિ કે જાતિ પર એનું
અવલંબન નથી રહેતું. સંકલિત
રાષ્ટ્રભાવના પર વિજય પામતાં ।
આ સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમની માનવતા
યુદ્ધવિરામ પછી ફરી તેમને ભેગાં
કરશે. અગાધ સમુદ્ર અને અગમ્ય
ભાવિ એમની વચ્ચે અંતરાયલાં
હોવા જતાં પ્રવાનનાં તામા તરફ
અને તામાનાં પ્રવાન તરફ પુનર્મિ-
લનની આશાભર્યાં બેઠાં રહેલાં
કરણ મેત્રો, પુસ્તક વિરમતાં,
વાંચકની સ્મૃતિમાં સદાય તરવર્યાં
કરશે.

વીસમી સદીનું

પાઠશાસ્ત્ર

શ્રી. સુમતિપટેલ

નાગરદાસ પટેલ

સંસ્કારલક્ષ્મીઆ માટે આધુનિક જમાનાને અનુસરીને તૈયાર થયેલું રાંધણકળા - રસોઈને લગતું આ છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનું અનોખું પ્રકાશન છે અને તેમાં વિવિધ પ્રકારનાં ફરસાણો, પકવાનો, શાકભાજી, મુરખ્યા - ચટણી, અથાણાં તથા પાક વગેરે શાસ્ત્રીય અને પદ્ધતિસર કેવી રીતે બનાવવા તેની સાદી પણ સરલ સમજ લેખિકા ખુબે રસિક શૈલીમાં આપી છે.

આજે જ વસાવો

કિંમત રૂા. ૨-૮-૦

